

„Prózaiak az élet gondjai,
légy azokkal szemben te is prózai.”

„Magamat pedig vagy az tengeri halak
vagy az ebek itten meg esznek.”

„Ha az autonóm közönség egyszer összejön,
intéztessenek el az autonóm ügyek.”

„Csak az egyénnek, az eretneknek kell a szabadság,
csak az hajlandó – mindennap, újból – megfizetni az árát.”

„Nőink kezében nagy hatalom van,
a jóság, a nemes érzések művelésének királyi pálcája –
ezzel uralkodjanak, hódítsanak és boldogítsák a kört,
melyet kijelölt nekik a végzet!”

„Az emberi szadizmus általános és változhatatlan hajlamának
legszebb bizonyítéka a pokol [...]”

„[...] a klikkelés csábítása az elmét olyan labirintusba csalja,
ahonnan egy idő után már nem láthatók
a magasabb szintű szerkezetek.”

„[...] az Irgalom nem válogat, nem mérlegel,
és aki irgalomra szorul,
lehet halálos ellenség is, de segíteni kell neki...”

„A hölgyek szivaroztak,
és szánó tekintettel sajnálkozott rajtam a hercegnő,
hogy nem élek e nagy élvezettel.”

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

**UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST**

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2018/5

5

2018

ItK

A tartalomból

II. Rákóczi Ferenc

Gyöngyösi István

Kánya Emília

Márai Sándor

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2018. CXXII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Tüskés Gábor</i> : Fikció és valóság a <i>Confessio peccatoris</i> ban A lengyelországi emigráció ábrázolása	565
<i>Bozsoki Petra</i> : Kánya Emília diszkurzív közege A <i>Családi kör</i> női szereprepertoárja és politikai nyelve	580
Műelemzés	
<i>Fodor József Péter</i> : Könyvek: a szellemi szabadság emlékhelyei Tények és fikciók Márai Sándor <i>Erősítő</i> című regényében	603
Textológia	
<i>Maróthy Szilvia</i> : Tudományos szövegkiadások a hálózaton. Áttekintés	617
Adattár	
<i>Tusor Anna</i> : Máriássy vs. Gyöngyösi. Egy nádori adomány sorsa a 17. század végi Felső-Magyarországon (A költő Gyöngyösi István életrajzához)	634
Párbeszéd	
<i>Szabó András Péter</i> : A költő három élete Gondolatok Gyöngyösi István leveleinek és iratainak kiadása kapcsán	649
Szemle	
Gyöngyösi István levelei és iratai (<i>Balogh Zsuzsánna</i>)	679
Tóth Zsombor: A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratosságnak nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában (<i>Tasi Réka</i>)	681
Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius (<i>Fórizs Gergely</i>)	687
Szirák Péter: Ki említi megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról (<i>Pataky Viktor</i>)	693
Krónika	
Személyes emlékek Szauder Józsefről (1917–1975), születésének centenáriumára után (<i>Bíró Ferenc</i>)	698

TÜSKÉS GÁBOR

Fikció és valóság a *Confessio peccatoris*ban

A lengyelországi emigráció ábrázolása

II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris*a a 18. századi önéletrajzi irodalom különleges darabja.¹ Történeti szempontból azért fontos, mert az európai történelem egyik mozgalmas szakaszában, a spanyol örökösödési háború lezárását követő években, Franciaországban és Törökországban keletkezett. Szerzője a XIV. Lajos által támogatott magyarországi Habsburg-ellenes harc vezetőjeként egy ideig szerepet játszott a nemzetközi politikában. A mű egyéni nézőpontból reflektálja a korabeli európai hatalmi játszmák több fontos kérdését. Egy fejedelmi személyiség gondolkodásának és emlékezetének szűrőjén át, a választott emigráció és a kényszerű száműzetés perspektívájából jellemzi az abszolutizmus változatait, tárgyalja az új erőviszonyok megteremtésére tett kísérleteket, és értelmezi a békekötések motivációit, körülményeit. Irodalomtörténeti jelentőségét az adja, hogy sajátos helyet foglal el az emlékirattól és vallási konfessziótól az önéletrajzhoz és világi konfesszióhoz vezető folyamatban. Beletartozik a szubjektivizmus Richardson és Rousseau előtti történetébe, elővételezi a rousseau-i vallomás néhány sajátosságát,² s új oldalról világítja meg a 18. század elején együtt élő irodalmi, spirituális, bölcséleti és politikai áramlatok, műfaji hagyományok és retorikai beszéd-módok egymásra rétegződését. Egyaránt jelen van benne az eleven, gyakran közvetett önábrázolás, a múlttal való szembenézés kísérlete, a lelki megnyugvásért folytatott küzdelem, az öniség szándéka, a történeti és személyes vonatkozások irodalmi stilizálásának igénye.³ Rákóczi itt magas irodalmi szinten, sűrítve és invenciózusan alkalmazta mindazt a poétikai, retorikai tudást és eszköztárat, amit tanulóéveiben elsajátított, olvasmányaival továbbfejlesztett, és a szabadságharc idején számos műfajban maga is kipróbált.⁴

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 Franciscus II. RÁKÓCZI, *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes Principis Christiani. E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis editio Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapestini: Bibliopolium Academiae Hungaricae, 1876) (a továbbiakban *Conf*); RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások*, ford. SZEPES Erika, kiad., jegyz., tan. HOPP Lajos (Budapest: Alexandra Kiadó, 2003, 1. kiadás, 1979); a továbbiakban *Vall*.

2 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Les Confessions*, éd. critique par Raymond TRONSSON (Paris: Champion, 2010); Jean-Jacques ROUSSEAU, *Les Rêveries du promeneur solitaire*, éd., critique par Frédéric S. EIGELDINGER (Paris: Slatkine–Champion, 2010).

3 Gábor TÜSKÉS, „Psychomachie d’un prince chrétien: Au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi, Confessio peccatoris. I–II.”, *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016): 401–426; 67 (2017): 323–341.

4 MARKÓ Árpád, „A versíró Rákóczi”, *Magyar Szemle* 26 (1936): 249–254; HOPP Lajos, „Az író Rákóczi”, in

Rákóczi önábrázolásának irodalmi eszközeivel és mintáival, a valóság és fikció *Confessio*-beli viszonyának kérdésével eddig keveset foglalkoztak. Az önéletrajzi műfajok, köztük a vallomás és az emlékirat újabb kutatásai,⁵ azon belül fikció és valóság viszonyára, az emlékiratok poétikájára, emlékirat és regény kapcsolatára vonatkozó vizsgálatok⁶ hívták fel a figyelmet arra, hogy e műfajokban nagy szerepet játszanak a szerzők önértelmezési, identitásteremtő kísérletei, s e törekvéseket együttesen határozza meg a retorikai iskolázottság, a lelki diszpozíció és a kulturálisan beágyazott, egy adott társadalmi csoport által elfogadott szabályrendszer. Befolyásolják a munkákat az udvari etikett elvárásai, az egyházi normák és a világi életmód feszültsége, s alakítják az egykori és az aktuális társadalmi helyzet különbségei, az ezekkel szembeni vélt és valós elvárások, valamint az önláttatás egyénileg kódolt igénye. Az önéletrajzi művek szerzői gyakran egy elkülönített, zárt rendszert, ún. egologikus teret hoznak létre, melyben folyamatosan megerősítik önértékelésüket és szociális státuszukat, igyekez-

RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások, emlékiratok*, szerk., jegyz., tan., HOPP Lajos, SZEPES Erika és VAS István, ford. SZEPES Erika és VAS István, Magyar remekírók (Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979), 808–971.

- 5 Vö. pl. Jean GARAPON, *La Grande Mademoiselle mémorialiste, une autobiographie dans le temps* (Genève: Droz, 1989); Yves COIRAULT, „De Retz à Chateaubriand: des Mémoires aristocratiques à l'autobiographie symbolique”, *Revue d'histoire littéraire de la France*, janvier-février (1989): 57–70; Eliane VIENNOT, „Les ambiguïtés identitaires du Je dans les Mémoires de Marguerite de Valois”, in *Le genre des mémoires, essai de définition* (Paris: Klincksieck, 1995), 69–79; Martina WAGNER-EGELHAAF, *Autobiographie* (Stuttgart–Weimar: Metzler, 2000); René DEMORIS, *Le roman à la première personne: Du classicisme aux Lumières* (Genève: Droz, 2002); Frédéric CHARBONNEAU, „Les identités rétrospectives du duc de Saint-Simon”, *Cahiers Saint-Simon* n° 30 (2002): 71–76; TÓTH Zsombor, „EGOizmus: Az énreprezentáció mint én-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában”, *Egyháztörténeti Szemle* 4 (2003): 2, 57–86; Karl A. E. ENENKEL, *Die Erfindung des Menschen: Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius* (Berlin: de Gruyter, 2008); „Autofiktion: Neue Verfahren literarischer Selbstdarstellung”, Betreut und bearb. v. Martina WAGNER-EGELHAAF, Anna CZAJKA-CUNICO, Richard GRAY, in *Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit*, Bd. 8, Hg. Franciszek GRUCZA (Frankfurt/M., usw.: Peter Lang, 2012), 129–251; LACZHÁZI Gyula, „A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletrrásában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 336–355, itt: 347–351; Frédéric CHARBONNEAU, *Les silences de l'histoire: Les Mémoires Français du XVIIe siècle* (Paris: Hermann, 2016); Anja TRIPPNER und Christopher F. LAFERL, *Texte zur Theorie der Biographie und Autobiographie* (Stuttgart: Reclam, 2016).
- 6 Lásd pl. Hubert CARRIER, „Sincérité et création littéraire dans les Mémoires du cardinal de Retz”, *XVIIe siècle*, n° 94–95 (1971): 39–74; Yves COIRAULT, „Mémoires et vérité ou le double du mémorialiste”, *Corps Écrit*, n° 11 (1984): 123–130; Jean GARAPON, „Les mémorialistes et le réel: L'exemple du Cardinal de Retz et de Mademoiselle de Montpensier”, *Littératures Classiques*, n° 11 (1989): 181–189; Emmanuelle LESNE, *La poétique des mémoires (1650–1685)* (Paris: Champion, 1996; Mireille Ribière, „L'autobiographie comme fiction”, *Textuel*, n° 21 (1998): 13–26; Nathalie NOSBAUM, „Les romans-mémoires du XVIIIe siècle: entre mondanité et intimité”, *Cahiers Saint-Simon*, n° 29 (2001): 23–29; Emmanuelle LESNE, „La vérité dans les mémoires de la guerre des Cévennes”, *Cahiers d'histoire culturelle de l'Université de Tours*, n° 14 (2004): 155–170; Marie-Paule de WEERDT-PILORGE, „L'écriture de la vérité: les théoriciens de l'histoire, Saint-Réal, le P. Rapin et Lenglet Dufresnoy face aux mémorialistes”, *Cahiers d'histoire culturelle de l'Université de Tours*, n° 14 (2004): 5–12; Mélanie ARON, „L'écriture de la vérité dans les Mémoires de Madame de Motteville”, *Cahiers d'histoire culturelle de l'Université de Tours*, n° 14 (2004): 13–20; Jean GARAPON, „Les vérités diverses du Cardinal de Retz”, *Cahiers d'histoire culturelle de l'Université de Tours*, n° 14 (2004): 21–29; Marc HERSANT, *Le discours de vérité dans les Mémoires du duc de Saint-Simon* (Paris: Champion, 2009).

nek fenntartani a tökéletesség látszatát, s törekednek biztosítani a lelki stabilitást.⁷ Az egológikus beszédmódban nem jön létre valódi párbeszéd a szerző és az olvasó között; a kölcsönösség csak látszólagos; valójában ez is retorikai, irodalmi eszköz, mellyel az elbeszélő újra és újra önmagára irányítja a figyelmet. A kedvelt pragmatikus stratégiák közé tartozik a saját hibák és gyengeségek túlhangsúlyozása, melynek közvetett célja az öndicséret, az én pozitív megerősítése, a személyiség védelme. A nyelvi, képi, művészi megformálás rejtett összefüggései és ellentmondásai csak a legszigorúbb forráskritikával, komplex módszerek együttes alkalmazásával tárhatók fel. A vizsgálatban túl kell lépni valóság és fikció dichotómiáján, mivel az ide tartozó művek többé-kevésbé mindig fikcionalizálják az egyéni tapasztalatot, és nem egy szó szerint veendő, hanem egy szimbolikus valóságot ábrázolnak. A szerző deklarált becsületessége és valóság-hűsége itt bizonyos mértékig mindig fikció.

Mindezek a sajátosságok jól megfigyelhetők Rákóczi *Confessiójában*. A történelmi és személyi vonatkozások hitelességének, fikció és valóság viszonyának megítélésében meghatározó a címben jelzett, fiktív retorikai alaphelyzet: Rákóczi magányos beszélgetést folytat önmagával a „szívében született Megváltó jászolánál”. Az alapvetően augustinusi mintát követő soliloquium, a fiktív életgyónás azonban ennél sokkal összetettebb, szélesebb körű és csalóka: az elbeszélő nemcsak egykori és mai önmagával, hanem Jézussal, Istennel, kortársaival, a fejedelmekkel és majdani olvasóival is állandó, több-rétegű, eltérő irodalmi szinteken értelmezhető, fiktív párbeszédet folytat. A történelmi hitelesség szempontjából különösen tanulságos az a rész, melyben Rákóczi egymásnak részben ellentmondó adatokat közöl a szabadságharcot megelőző szervezkedésről, majd kifejti: „néhány ferde gondolkodású teológus véleményét követve” meggyőzte magát, hogy a burkolt fenntartás (elhallgatás), sőt a hazugság is megengedett, ha ezzel élet menthető.⁸

Ismeretes, hogy a három könyvre tagolt *Confessio* a vallási, spirituális indíttatású önéletírások csoportjába tartozik. Az előadásmód egyik fő jellegzetessége az érzelmi, vallási túlfűtöttség, a gondolatok szinte parttalan, a mondat határait gyakran feloldó áradása, a művészi forma alárendelése a reflexiónak. Meghatározó szerkezeti vonás az elbeszélő és meditatív részek folyamatos váltakozása, szoros egymásba fonódása. Az ezeket szervező, ismétlődő motívumok közé tartozik Rákóczi saját bűnössége, a bűnbocsánatért esedezés, a vezeklés, az elvonulás, a magány és az introspekció, s ide sorolható a megtérés, a törekvés az én teljes feladására, a lelkiismereti kérdések és az *amor proprius*, azaz az önszeretet problémája.⁹ Az amour-propre fogalma fontos szerepet játszik a 17. századi augustinusi, janzenista ihletésű morálfilozófiai diskurzusban, s

7 Éric TOURETTE, „De l'égologie selon La Rochefoucauld”, *Littérature* 165 (2012): 1, 3–15; ARADI Csenge Eszter, *A fogalmi metafora diskurzusteremtő szerepe a janzenista hatású XVII. századi francia prózában: Blaise Pascal és François de La Rochefoucauld munkáinak vizsgálata*, Disszertáció (Szeged: 2018), 53–60.

8 *Conf.*, 109: horrebam mentiri, sed secundum perversorum quorundam theologorum sententiam restrictionem mentalem ipsumque mendacium ad salvandum vitam absque detrimento tertii et status publici licite adhiberi posse vere mihi persvaseram; *Vall.*, 87.

9 Gábor TÜSKÉS, „Schuld und Sühne in der *Confessio peccatoris* von Fürst Ferenc Rákóczi II.”, *Simpliciana* 38 (2016): 379–414.

rendszerint önmagam önző szeretetét jelenti.¹⁰ Rákóczi is ebben az értelemben használja, és „az igazi Próteusz”-ként, „a világ és a földi bálványok fejedelme”-ként, „erős fegyveres”-ként metaforizálja önmaga ostromozására.¹¹ A kifejezés többeknél, így például La Rochefoucauld-nál és Rákóczinál, egyben a látszatkeltés és hipokrizis szinonimája; az önszeretet az egyéni és kollektív társadalmi hazugság forrása, mely gátolja önmagunk megismerését és a tudatos szellemi, erkölcsi fejlődést. A szív megnyugvása e felfogás szerint csak az amour-propre elutasításával, a saját akarat feladásával lehetséges.

Valóság és fikció viszonyának vizsgálatát a *Confessióban* több tényező nehezíti. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a konkrétan megnevezett fő irodalmi mintához fűződő viszony tisztázatlansága, s hogy e minta maga is többféle műfajt és stílust kapcsol össze egymással.¹² Ide tartozik az emlékek poetizálása, a szimbolikus, metaforikus nyelvhasználat, a morális útmutatás megfogalmazásának igénye, a sajátos lelki diszpozíció, a politikai, katonai, hazafiúi és magánéleti szerepek mindvégig jelenlévő összemosása, a különböző idősíkok egymásba csúsztatása, a fokozott szubjektivitás, valamint az önigazolás és a felelősség áthárításának motivációi. Rákóczi saját jelene szempontjából idézi fel a múltat, s miközben feltárja személyes esendőségét, vélt vagy valós hibáit, elmondja véleményét kora több szereplőjéről. Szubjektív ítéleteit, melyek számos esetben önkényesen kiválasztott jelenségek alapján kialakított, érzelmileg vezérelt felfogást tükröznek, gyakran kiterjeszti a történelem eseményeire és annak résztvevőire. Előfordul, hogy olyan tényeket rendez ok-okozati összefüggésbe, melyek pusztán mellérendeltségi viszonyt mutatnak, illetőleg mellérendelően mutat be egymással ok-okozati kapcsolatban álló tényeket, eseményeket, s nem jelzi az összefüggést. Leírásai gyakran többféleképpen értelmezhető, szimbolikus jelentést hordoznak.

Ismeretes, hogy a hadi események és a velük bármilyen kapcsolatban álló politikai, diplomáciai, gazdasági, társadalmi és más folyamatok, egyéni életutak és törekvések hiteles értelmezése a történetírás egyik legnehezebb feladata.¹³ A Rákóczi-kor a magyar történettudomány egyik legkidolgozottabb, ugyanakkor az egyik legtöbb vitát kiváltó, rendkívül ingoványos területe.¹⁴ A szabadságharc és az azt megelőző, illetőleg követő időszak eseményeiről számos, egymásnak gyakran ellentmondó elsődleges forrás áll rendelkezésre, melyek között gyakran a történésznek sem könnyű eligazodnia. Bár a *Confessiónak* nem központi témája a szabadságharc, a benne leírt vagy érintett,

10 ARADI, *A fogalmi metafora...*, 55–60.

11 *Conf.*, 196: hic verus ille Proteus, [...]; hic est princeps ille saeculi et mundanorum idolum, qui omni hominum statui se accomodat; 199: fortem armatum illo fortior repulsisti; *Vall.*, 161, 164.

12 Jacques FONTAINE, „Une revolution littéraire dans l’Occident latin: les Confessions de saint Augustin”, *Bulletin de littérature ecclésiastique* 88, 3–4. sz. (1987): 173–193; Jacques FONTAINE, „Genres et styles dans les Confessions de saint Augustin”, *L’information littéraire* 42, 1. sz. (1990): 13–20. A *Confessio peccatoris* augustinusi vonatkozásainak feltárására irányuló eddigi kísérletek kevéssé meggyőzőek: Patricius V. STUHLMANN, *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczy II.* (Budapest: Buschmann, é. n.); BRISITS Frigyes, *Szent Ágoston és Rákóczi Ferencz Vallomásai* (Pécs: Dunántúl R. T., 1914).

13 R. VÁRKONYI Ágnes, „Történetírás, kritika és emlékezet”, *Haditörténeti Közlemények* 120 (2007): 623–648, itt: 624–625.

14 Összefoglalóan lásd: *A Rákóczi-szabadságharc*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes és KIS Domokos Dániel, Nemzet és emlékezet (Budapest: Osiris, 2004).

sajátos módon teleologizált események és elképzelések a lehető legszorosabban és igen sokrétűen kapcsolódnak hozzá, s e kapcsolatok tisztázása jóformán még el sem kezdődött. Különleges helyzet, hogy azt az eseménysort, amelyre a *Confessio* elbeszélése közvetve irányul, Rákóczi egy másik műben, a *Mémoires* egy más modalitású narrációjában beszéli el.

A *Confessióban* rögzített események egy részét Rákóczi némileg másként beszéli el a *Mémoires*-ban. A történeti források nem igazolnak vagy megkérdőjeleznek bizonyos részleteket, s számos jól dokumentált eseményről az elbeszélő hallgat. Így pl. gyermek-kora ábrázolásába beleszövi a munkácsi vár hálósobájában az asztal alól előbukkanó, a kisgyermek Rákóczi, anyja és nővére közös ágya felé tartó kígyó és a kígyóval egyedül hagyott gyermek – a komorna és nővére elmondására hivatkozva előadott – máshonnan nem ismert történetét, és felhasználja egy ellene irányult mérgezési kísérlet más forrásban nem szereplő motívumát.¹⁵ Csak nagyon keveset árul el Rákóczi az Elzbieta Sieniawska lengyel hercegnőhöz fűződő, több évig tartó, utólag „bűnös”-nek nevezett szerelmi kapcsolatának részleteiről. A tovább bővíthető példák egyúttal jelzik, a mű fényt vet Rákóczi tudat- és érzésvilágára, egyéni látásmódjára, döntési mechanizmusaira, műveltségére, értékrendjére, emlékezetének működésére, beleélt képességére és mindezek időbeli változására is.

A *Confessio* elemzését nehezítő tényezőkhöz sorolható a teocentrikus felfogás erőteljes jelenléte, a képzeletet megmozgató, valótlan elemek, a túlzó módon heroizált epizódok, a tudatos ferdtések és az ellipszisek. Az önéletíró földi bukása mintegy feloldódik, szublimálódik a spirituális tapasztalatban; „megtérés”-ét Rákóczi Augustinus nyomán korábbi világi énje feletti spirituális győzelemként, a társadalmi és politikai törekvésekkel történt szakításként ábrázolja.¹⁶ A földi, világi értelemben kudarcot vallott, vesztes és csalódott fejedelem perspektívájából pozicionálja magát a politikai elitel szemben; elbeszélését alapvetően befolyásolja az emigrációt, majd a száműzetést követően megváltozott viszonya a többségi politikai diskurzushoz. E vonatkozásban a *Confessio* párhuzamba állítható La Rochefoucauld *Emlékirataival*, melynek megírását jelentős részben a szerző Fronde utáni kegyvesztettsége és az öngazolás vágya motíválta.¹⁷ A tudatos elhallgatás szemléletes példája, hogy míg a Rákóczinak tulajdonított *Responsio* (1707) megnevezi Friedrich Wolf jezsuitát, aki a bécsújhelyi szökést megszervezte, a *Confessióban* – feltehetően diszkrecionális okokból – mélyen hallgat róla, s ki-

15 A kígyó-történetet rejtett Herkules-toposzként értelmezi R. VÁRKONYI Ágnes, „Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 167–199 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007), 186–196; Uő, „A kiválasztott gyermek: A *Confessio peccatoris* forráskritikai vizsgálatához”, in *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella és TUSOR Péter, 751–762 (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2007).

16 Vö. Louise Godard de DONVILLE, éd., *La Conversion au XVIIe siècle: Actes du XIF colloque du Centre Méridional de Rencontres sur le XVIIe siècle* (Marseille: Centre Méridional de Rencontres sur le XVIIe siècle, 1983); C. LEPELLEY, „Un aspect de la conversion d’Augustin: la rupture avec les ambitions sociales et politiques”, *Bulletin de littérature ecclésiastique* 88, 3–4. sz. (1987): 229–246.

17 François duc de LA ROCHEFOUCAULD, *Mémoires*, éd. Jean MARCHAND (Paris: NRF, Gallimard »Bibliothèque de la Pléiade«, 1964); ARADI, *A fogalmi metafora...*, 53–54.

zárólag saját ügyességének, találékonyságának és felesége közreműködésének tulajdonítja a szökés sikerét.¹⁸ Az ilyen esetek egy részében nem egyszerűen feledékenységről van szó, hanem tudatos törekvéstről, hogy ne kompromittáljon másokat. Tóth Zsombor Bethlen Miklós önéletírásával kapcsolatos kutatásai nyomán R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet arra, hogy a kihagyott részek ugyanolyan jellemzőek, mint az elbeszéltek, s a tudatos elhallgatás is a múlt egyik valóság-részével áll kapcsolatban.¹⁹ Annak számbavétele, hogy mit és miért hallgat el vagy tart homályban Rákóczi a *Confessió*ban, fontos feladat.

Az elemzést nehezítő tényezők közé tartoznak a mű belső ellentmondásai, szándékolt vagy véletlen következetlenségei, tárgyi tévedései, a közlések esetlegessége, az életpályát végig kísérő konfliktusos helyzetek utólagos értelmezése, a történeti források és forrásközlések hiányosságai, valamint a száműzött helyzetéből fakadóan szükségesnek ítélt diszkréció. Némely részlet nem erősíthető meg, de nem is cáfolható máshonnan vett adatokkal, s a mű egyedüli forrásnak számít bizonyos eseményekre nézve. Rákóczi többször hangsúlyozza, hogy nem történetírói igénnyel ír, s csak a saját bensejét érintő dolgokat és nem a külső történéseket adja elő.²⁰ Fontos eseményekkel nem foglalkozik, ugyanakkor gyakran ad a történetírásától eltérő értékelést. Többször bevallja, hogy egy-egy történetet csupán hallomás után ír le. Bizonyos események emlékezetbeli felidézése különösen mély benyomást tehetett rá, s a vonatkozó szövegrészek ennek érzelmi hatása alatt készültek.

Számolni kell azzal is, hogy helyzetek, kijelentések, események és időpontok idővel átformálódtak, és másként rögzültek Rákóczi emlékezetében. A valóságban különböző okokra visszavezethető események gyakran közös optikában jelennek meg. Adott események és döntések múlt időbe tétele az emlékező által nem feltétlenül jelenti azok befejezett tény voltát egy meghatározott időpontban; egy-egy elképzelés bemutatása valós lehetőségként nem számol annak irreális, az elbeszélő tudtán kívül már korábban eldöntött vagy meghíúsult voltával. A *Confessio* szerzője és a jelenleg ismert egyetlen kézirat leírója a kutatás jelenlegi állása szerint Rákóczi, de nem tudjuk biztosan, valóban egyedül dolgozott-e a szövegen.²¹ A mű nagyon sok új, eredeti vonással árnyalja a szerző portréját, de önmagában nem ad választ a kérdésre, ki és milyen személyiség volt Rákóczi, s személyisége hogyan változott az időben. A kérdés megválaszolásához szükség van a módszeres összevetésre a történeti források adataival. Ez mindeddig nem történt meg, a mű kritikai kiadása évtizedek óta várta magára. A továbbiakban a szabadságharcot követő lengyelországi tartózkodás *Confessio*-beli ábrázolásának néhány

18 SZÖRÉNYI László, „Rákóczi, a feledékeny remete”, in *A mi Rákóczink: A Vajdasági Magyar Közművelődési Társaság jubileumi konferenciája (2003)*, (Újvidék: Vajdasági Magyar Közművelődési Társaság, 2005), 68–75, ESZE Tamás, „Rákóczi »Responsio«-ja”, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SAUDEK József és TARNAI Andor, 27–100 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 38.

19 R. VÁRKONYI, *Történetírás, kritika...*, 640–641.

20 *Conf.*, 283: Hoc porro quonam modo subsecuta fuerint, non hujus operis est describere, quo interna non externa refero.; *Vall.*, 235.

21 TAKÁCS László, *II. Rákóczi Ferenc: Confessio Peccatoris. A kézirat tanulságai*. Előadás az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében, 2018. márc. 27-én.

részletét vetem össze az ugyanezen időszakban keletkezett egyéb források, elsősorban az emigránsok leveleinek²² és Szathmári Király Ádám udvari naplójának megfelelő szövegével. E forrásokban nem utólag konstruált narrációk szólnak meg, hanem a Rákóczi által több évvel később leírt és értelmezett eseményekkel egykorú, azok résztvevőitől származó dokumentumokról van szó. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a levelek sem nélkülözik teljes mértékben az irodalmi megformálás jegyeit.

Az 1711. február 21-étől 1712. november 9-ig terjedő, mintegy húsz hónapos lengyelországi időszak fő eseményeit röviden összegezhetjük. Az első hónapokban Rákóczi Dél-Lengyelország különböző városaiban, váraiban és kastélyaiban tartózkodott kíséretével, részben vendégként. Kezdetben mintegy ezer személy ellátásáról kellett gondoskodni tágabb környezetében.²³ Március 26–28. között Stryj várában tanácskozott tábornokával, Károlyi Sándorral Pálffy János császári tábornok békefeltételeiről. Április elején Ráday Pál kancellárt Pálffyhoz küldte a feltételek némely pontjának tisztázására. Husztra országos gyűlést hívott össze, melynek helyszínét Károlyi az ellenséghez közelebb fekvő Nagykárolyba tette át. Április 18-án a kukizóvi kastélyban Rákóczi kibocsátotta utolsó pátensét, melyben a gyűlés helyszínének áthelyezését árulásnak minősítette. Április 29-én Jean-Casimir Baluze francia diplomata Jaworówban felajánlotta XIV. Lajos közvetítését I. Péter cárnak Oroszország és Svédország között. A szatmári béke május 1-jei aláírását követően Rákóczi nem mondott le az erdélyi fejedelmi címről, nem fogadta el a békefeltételeket, s ügyét orosz és francia közvetítéssel, az európai általános békekötés révén remélte megoldani. Május 12-én Jaworówban találkozott I. Péterrel, június 5-én Jarosławban a cárral és II. Ágost lengyel királlyal tanácskozott. A bécsi Haditanács májusban tervet dolgozott ki Rákóczi és gróf Bercsényi Miklós főgenerális elfogatására, amit júniusban és júliusban is megerősítettek.²⁴ Július 8-án a törökök legyőzték a cár hadait a pruti csatában. Július 20-án III. Károly ratifikálta a szatmári békét, amivel az amnesztiát kért emigránsok biztosítékot kaptak, hogy hazatérésük után nem zaklatják őket.²⁵ Augusztus 21-én Rákóczi ismét találkozott a cárral, majd augusztus 29-én feleségét, Bercsényit, a hozzá csatlakozott főnemesek és nemesek többségét hátra hagyva, a cár útját követve váratlanul Toruńba, onnan szeptember 27-én Gdańsk felé hajózott. A lengyel diplomácia az év végétől Flemming kancellár útján többször javasolta neki, egyezzen ki a bécsi udvarral; II. Ágost ekkor már szeretett volna szabadulni tőle.²⁶ November 11. után Elbingben Rákóczi újabb megbeszélést tartott a cárral, majd ugyanezen hónap 19-én Gdańskba költözött, ahol egy évig élt, mielőtt Franciaországba indult.

Rákóczi Lengyelországban írt diplomáciai levelei rendkívül élénk külpolitikai tevékenységet jeleznek az orosz, a lengyel és a francia udvar irányában, valamint az utrechti béketárgyalások további résztvevői felé. Nemcsak az említett udvarok követeivel, saját küldötteivel és Sieniawska hercegnővel levelezett sűrűn, hanem személyesen írt I.

22 Vö. HOPP, *Az író Rákóczi*, 899–901.

23 KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 137.

24 Uo., 142–143.

25 Uo., 146.

26 Uo., 165–166.

Péternek, II. Ágostnak, XIV. Lajosnak és V. Fülöpnek. Személyesen tárgyalt ezen udvarok diplomataival, s hágai követe, Klement János Mihály az angol királynőnek címzett memorandumot adott át 1711 augusztusában.²⁷ A lengyelországi diplomáciai törekvések részben még be nem zárult politikai lehetőségekhez kapcsolódtak, részben irreális elképzeléseket fejeztek ki.

A lengyelországi emigrációval kapcsolatos rész a *Confessio* II. könyvének körülbelül a közepén található, terjedelme mintegy harmincöt nyomtatott oldalt tesz ki.²⁸ Ezt a könyvet Rákóczi 1718. február 21-én, Magyarország elhagyásának hetedik évfordulóján, Drinápolyban kezdte el írni, s a lengyelországi tartózkodást hat-hét év távlatából beszélte el. Míg a *Mémoires* végén csak röviden utal a lengyel földön töltött hónapok fő politikai, katonai és diplomáciai eseményeire,²⁹ a *Confessióban* különleges jelentőséget tulajdonít ezen időszaknak. A felsorolt eseményeket kivétel nélkül érinti, de nem egyforma részletességgel és nem azonos érzelmi hangsúllyal ábrázolja; az általa és Bercsényi által lengyel földön elindított diplomáciai akciók egy részét elhallgatja.

A megkülönböztetett figyelemnek több politikai és magánéleti oka van. A politikai okok közül kiemelkedik, hogy a szabadságharc bukása után Rákóczi lengyel földön talált menedéket, s az itt táplált remények megvalósulásától várta Magyarország, Erdély és a saját helyzetének jobbra fordulását. A fő magánéleti ok az, hogy a bécsújhelyi börtönből 1701. november 7-én történt szökése után ugyancsak ide menekült, s ez év karácsonyán a Lubomírskiek varsói palotájában találkozott Elzbieta Sieniawska hercegnővel, akivel rövidesen bensőséges viszonya alakult ki. A szabadságharc alatt Sieniawska gazdasági és politikai-diplomáciai ügyekben egyaránt segítette Rákóczit, többször személyesen találkoztak, és leveleztek egymással.³⁰ A bukást követően Rákóczi politikai reményei és zilált anyagi ügyei rendezésének vágya is erősítették a kapcsolatot. Rákóczi törvényes felesége, Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnő 1708 óta élt Lengyelországban.

A lengyelországi időszakot Rákóczi kettős perspektívából ábrázolja. Az egyik az önvád, saját bűnösségének és emberi gyengeségeinek elismerése és ismételt hangsúlyozása az elbeszélő részekben és az ezeket sűrűn megszakító vallási, teológiai fejtegetésekben. Az utóbbiak az összterjedelemnek több mint egyharmadát teszik ki, s külön elemzést igényelnek. Ezekben Rákóczi rendszerint a „végtelen jószág”-hoz, a Megváltóhoz, az „örök bölcsesség”-hez vagy saját lelkéhez fordul. A fejtegetések ismétlődő motívumai a kegyelem, az emberi akarat és az erkölcsi erények viszonya, az utólagos

27 *Correspondance diplomatique relative à la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*, éd., établi. Ferenc TÓTH (Paris: H. Champion, 2012); *Correspondance diplomatique de François II Rákóczi 1711–1735*, éd., pub. Béla KÖPECZI (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 96–104; *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára: Angol levéltárból*, I–III. köt., közli SIMONYI Ernő (Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1871–1877).

28 *Conf.*, 177–213; *Vall.*, 146–175.

29 *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*, avec une postface et des commentaires de Béla KÖPECZI, texte établi et appareil critique par Ilona KOVÁCS (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 197–200.

30 *Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elzbieta Sieniawska 1704–1727*, Publiée avec collaboration de Gábor TÜSKÉS par Ilona KOVÁCS et Béla KÖPECZI (Budapest: Balassi Kiadó, 2004). Vö. KÖPECZI, *A bujdosó...*, 135–136.

megbánás és az önszeretet, melyről hosszan elmélkedik a lengyel–magyar határ átlépéséhez fűzött reflexiókban, s később is többször megemlíti. Bevallja, saját tekintélyének növelése érdekében buzdította híveit arra, hogy kövessék, noha előre látta bekövetkező nyomorúságukat. Néhány sorral lejjebb azonban önmagának ellentmondva azt állítja, senkinek nem mondott többet, mint amennyit maga hitt.³¹ Beismeri, míg korábban úgy vélte, semmi nem történt az ő hibájából, s a közügyeket a magánügyei elé helyezte, most már látja, ennek épp az ellenkezőjét cselekedte. Az önszeretetet tartotta „a haza, az e világi és házasságtörő szerelem fogságában”.³²

A másik perspektíva az előbbinek épp az ellentéte: önmaga mentése, védelme, azaz az apológia. Többször határozottan tiltakozik az ellen, hogy mentegőzök a tettei miatt,³³ de valójában mindvégig ezt teszi, mind a köz-, mind a magánügyekkel kapcsolatban. Közvetve felmentést és megbocsátást kér az olvasótól is. A kedvezőtlen eseményeket ismételtén Isten rendelkezésének, az ő akaratának tulajdonítja.³⁴ Másutt, mint például Károlyi általa titokban elrendelt, de meghíusult felkoncolásánál, mások tanácsára és az „átkos titkos emberi tanácsos”-ra, az önszeretetre hárítja a felelősséget.³⁵ A Sieniawskával fenntartott házasságtörő viszony esetében politikai megfontolásokra és a kapcsolat anyagi vonatkozásaira, jarosławi birtokügyeire hivatkozik. Jelzi, jarosławi birtokait Sieniawska nevében vásárolta meg, és az ő birtokosi címén élvezte azok javadalmát.³⁶ Később bevallja, egy idő után csupán színlelte a barátságot a hercegnővel, „nehogy gyűlölséggé változzék a szerelem”.³⁷ E részekben különösen jól megfigyelhető az önvád és az apológia sajátos keveredése. 1711. március 30. és 1712. november 4. között Rákóczi összesen huszonhárom levelet írt Sieniawskának különböző helyszínekről, Sieniawska fennmaradt leveleinek száma ugyanebből az időszakból tizenöt.³⁸ Feleségéről csupán egyszer emlékezik meg, s elítélő módon ír költekező életmódjáról, a jelenlétében megnövekedett háztartási terhekről és más kellemetlen ségekről, valamint a saját képmutató magatartásáról.³⁹

Nagy részletességgel számol be Rákóczi a rendkívül szövevényes, nehezen átlátható nemzetközi, azon belül a lengyelországi politikai helyzet alakulásáról, a titkos diplomácia eszközeinek alkalmazásáról, az őt érintő fordulatokról, az ezekhez fűzött remé-

31 *Conf.*, 178: nemini nec plus dixi, quam ipsemet credidi; *Vall.*, 146–147.

32 *Conf.*, 184: me amor ille proprius alligatum tenebat ad patriam, ad amorem profanum et adulterum; *Vall.*, 151.

33 Így pl. uo.

34 Így pl. *Conf.*, 186–187; *Vall.*, 153.

35 *Conf.*, 180: suadebatur mihi; 181: accedebat his secretus quoque ille consiliarius hominis, amor ille proprius; *Vall.*, 148–149.

36 *Conf.*, 188; *Vall.*, 154. A jarosławi birtokot valójában 1707 elején a francia udvar vásárolta meg Rákóczinak, de jogi okok miatt formálisan Sieniawska nevére iratták. A birtok körüli anyagi vita 1712 első felében hónapokig elhúzódott Rákóczi és Sieniawska között, s elmérgesítette a kapcsolatot. Ehhez járult, hogy Sieniawska és férje szeretnék volna megszerezni a császár pártfogását, s ezért nem támogatták tovább Rákóczit és kíséretét. KÖPECZI, *A bujdosó...*, 136, 154–155.

37 *Conf.*, 195: ne tamen amor vertatur in odium; *Vall.*, 161.

38 *Correspondance de François II Rákóczi...*, 112–178.

39 *Conf.*, 187; *Vall.*, 154.

nyeiről és csalódásairól. Először a francia király és a cár közti szövetség, majd a cár és a török közti béke megkötésének tervébe vetette reményét.⁴⁰ Leírja, hogy bejárta a Magyarországgal szomszédos helyeket, lengyel főnemeseknél vendégeskedett, s fogadta barátai hódolatát. A cárral és a lengyel királlyal folytatott megbeszélések kapcsán hangsúlyozza, nem történelmet akar írni vagy magyarázni, hanem lelkiismeretéről szándékozik számot adni. Megemlíti: a királyi tanács jarosławi ülésén II. Ágost beleegyezett abba, hogy szenátusi határozattal megszavazzák Rákóczinak és követőinek az állam nyilvános védelmét.⁴¹ Jaworówi és jarosławi tárgyalásainak kudarca, terveinek megghiúsulása kapcsán hosszan elmélkedik a fejedelmek hiúságáról, gyarlóságáról, pazarló világi életének hiábavalóságáról. Utólag úgy látja, nem bánta trónja elvesztését, a magyarországi háború felújításának tervéről azonban nem mondott le, s közvetíteni akart a cár és a török közti békekötésben.⁴² Jelzi, az általa és a Jean-Casimir Baluze egykori varsói követségi titkár által a francia király nevében előadott javaslatok jelentős különbsége miatt megrendült saját szavahihetősége a cár szemében.⁴³ A cár elutazása, az orosz segítségbe vetett reményének szétfoslása után a jaworówi várban telepedett le, s megemlíti, vadászatokkal, hajózással, fürdőekkel és testgyakorlatokkal töltötte az időt.⁴⁴ Ezután hosszú teológiai fejtegetésbe bocsátkozik a keresztények bűneiről, a bűn eredetéről, a romlás útjairól, majd a bűnbánatról, a szenvedés értelméről, a kegyelem és a megváltás mibenlétéről elmélkedik.⁴⁵ Jelzi, csak röviden tekinti át azt a néhány hónapos időt, melyben „ide-oda futkosott Lengyelországban”.⁴⁶

1711 közepe táján utal arra, ügyei pénz hiányában holtpontra jutottak. Beszámol a Portára küldött követének eredménytelen missziójáról, s a cár elbeszélése nyomán olyan elevenen ábrázolja a pruti csata lefolyását és az azt övező diplomáciai lépéseket, mintha maga is jelen lett volna. A csata előzményei között elmondja, a törökkel szemben követendő taktikáról a cárral folytatott megbeszéléseken azt színelte, hogy osztozik a lengyel király véleményében, mely szerint a cár a lengyel határnál várja be az ellenséget.⁴⁷ Megemlíti, hogy I. Péter felajánlott neki egy területet Ukrajnában, de ő jobban bízott a francia király ígéréteiben.⁴⁸ A cárt követve Jarosławba ment, ahonnan hajón elkísérte az uralkodót Elbingbe, Bercsényi Miklóst hagyva hátra maga helyett helytartóként. Szemléletesen ábrázolja a hajóút viszontagságait. Toruńban táncmulatóságokkal, lakomákkal és nyilvános kocsmái ivászatokkal töltötte az időt a cár társaságában, hogy – mint utólag írja – elnyerje annak jóindulatát, majd inkognitóban, francia öltözékben Gdańskba hajózott.⁴⁹

40 *Conf.*, 186; *Vall.*, 153.

41 *Conf.*, 188; *Vall.*, 154.

42 *Conf.*, 189–192, 202–203; *Vall.*, 156–158, 166.

43 *Conf.*, 186; *Vall.*, 153.

44 *Conf.*, 195; *Vall.*, 160.

45 *Conf.*, 192–201; *Vall.*, 158–165.

46 *Conf.*, 201: Breviter transcurram hic aliquot mensium spatium per quos hinc inde discurram in Polonia; *Vall.*, 165.

47 *Conf.*, 189; *Vall.*, 155.

48 *Conf.*, 202–206; *Vall.*, 166–169.

49 *Conf.*, 205–208; *Vall.*, 168–171.

A több mint egy éves gdański tartózkodás ábrázolása feltűnően szűkszavú.⁵⁰ Rákóczi megemlíti, hogy báró Jean-Victor de Besenval francia követ fogadta házába álneven.⁵¹ Elmondja, fel akarta keresni I. Frigyes porosz királyt Berlinben, de a király nevében, saját érdekére hivatkozva lebeszélte erről.⁵² Az elbeszélés hangsúlyos részei közé tartozik Rákóczi világi életmódja, mulatozásai és csalódása az újabb francia ígéreteken. Kicsapongásait az utólag felindított bűnbánat fényében ábrázolja. Senkit nem nevez néven azok közül, akikkel Gdańskban kapcsolatot tartott; Szathmári Király Ádám naplójából tudjuk, hogy összeköttetésben állt többek között Kazimierz Ludwik Bieliński-vel, a korona marsalljával, Teodor chełmi püspökkel, Tomasz Działowski chełmi vajdával, Jan Jerzy Przebendowski kincstartóval, Michał Zamojski gñewski sztarosztával, Piotr Krzewski malborki vajdával és Jakub Zygmunt Rybiński generállal.⁵³ Gdańskból felkereste az Elbingbe visszatért cárt, de érzekelte iránta való jóindulatának megváltozását. 1712 tavaszán anyagi nehézségek miatt elbocsátotta udvari embereinek többségét, s csak néhányat tartott meg közülük. Ez a tett egyik részről sem volt „szívfájdalom nélkül”, írja lakonikusan. Az igazi okot, ami ebbe a helyzetbe juttatta, elhallgatja.⁵⁴ Útra kelését Franciaországba saját reményei mellett – hogy ti. ügyét és személyét tekintve veszik a Franciaország és Anglia közti béketárgyalásokon – egy meg nem nevezett angol követ rábeszélésével, a követ utazáshoz nyújtott segítségével és azzal indokolja, hogy a lengyel királyi udvar tudtára adta, nem tudják tovább garantálni személye biztonságát. A motivációk között megemlíti, hogy utóbb tévesnek bizonyult, „hazugul terjesztett” hírt kapott a francia király haláláról, orgyilkosok által ellene szőtt csapdáról értesült, s a fenyegető szegénység és nyomor gondolata is foglalkoztatta.⁵⁵

Ha most egy pillantást vetünk a levelekre, melyeket Rákóczi Dél-Lengyelországban hagyott kíséretének tagjai írtak egymásnak, otthon maradt hozzátartozóiknak és magának Rákóczinak, a *Confessióban* ábrázoltnál árnyaltabb és részben eltérő kép bontakozik ki a lengyelországi időszakról, az események kontextusáról és korabeli értelmezéseiről. Rákóczi környezetében is voltak olyanok, akik már az emigráció elején tőle eltérően gondolkodtak. Közéjük tartozott Ottlyk Pál, Ottlyk György volt udvarmester fia, aki az amnesztia hírére 1711. április 19-én Jarosławból ezt írta otthon maradt öccsének:

Bár jüjjen a lilek beste lilek kurafi, pro libertate kóborló s maga hasznát üző Kurucz, többé nem lát engem, többé ki se csal az ides hazámbul. [...] [A] Fejedelem Bercsényivel mind Czár körül fergolódának, és bennünket a sok bujdosókat avval biztattak, hogy a

50 *Conf.*, 208–213; *Vall.*, 171–175.

51 *Conf.*, 209; *Vall.*, 171.

52 *Conf.*, 209; *Vall.*, 171–172.

53 SZATHMÁRI KIRÁLY ÁDÁM *Napló-könyve 1711–1717 Esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Bujdosásáról*, szerk. THALY Kálmán, Rákóczi Tár I. (Pest: 1866), 258–260; KÖPECZI, *A bujdosó...*, 150.

54 *Conf.*, 211: Non hoc factum fuerat absque particulari cordolio seu meum seu illorum considerando statum. [...] Non Confessionem concernit hic referre veram rationem; *Vall.*, 173.

55 *Conf.*, 211–212; *Vall.*, 173–174.

békesség tractája itt Lengyelországban elvégeztetik. [...] [A] kik Károlyi Sándor urammal ő Nagyságával megmaradtak Magyarorszában: azok jól jártak.⁵⁶

Az amnesztia reményében július és szeptember között a fejedelem hozzájárulásával vagy anélkül többen megváltak Rákóczi udvarától, és visszatértek Magyarországra. Erről a *Confessio* csak röviden tudósít, s épp csak megemlíti a Szathmári Király Ádám naplójában⁵⁷ részletesen megörökített dél-lengyelországi királyi és főúri kastélyokat, várakat, kerteket, a Rákóczi által vagy a tiszteletére rendezett mulatságokat, vendégségeket. Gdańskból Rákóczi egyaránt levelezett kíséretének Elbingben tartózkodó tagjaival és udvarának Dél-Lengyelországban maradt részének vezetőivel. A fejedelem északra távozását követően vége lett a vendégjárásnak, s egy idő után szaporodni kezdtek a Dél-Lengyelországban maradt magyar nemesek panaszos levelei.

A levelek fő témái az anyagi gondok, a létbizonytalanság és az emigránsok sorsának további alakulása. 1711. szeptember 13-án Bercsényi így írt Rákóczinak: „Már én Istenemre bízom magamot, s vakon, szembéhúzva várom az fátumot. Nem szaladok, még nem űznek; ha megrivasztanak, itt hagyom az keteputát. Tudom az alatt Fölséged sem felejtkezik el rólunk. [...] Ha nem haza: légyen hová, mire mennünk.”⁵⁸ Szeptember 29-ei levelében arról tudósít, hogy „passus” nélkül már nem engednek ki senkit a nagyhetmán emberei. „Valahol magyart tanálnak, mindeniből kifosztják, [...] Antalóczit s többet is megfosztottak; [...] persequáltak már, orderbúl!”⁵⁹ Vay Ádám, Rákóczi udvari marsallja, aki anyagi szükségében ezüst tárgyainak elvesztegetésére kényszerült, így írt: „Az ide való lengyeliség irtóztató mint rettent és fenyeget bennünket!” Kérte Rákóczit, fizesse vissza a szerencsi malom építésére kamat nélkül neki korábban adott kölcsön összegét, de kérése teljesítetlen maradt.⁶⁰

A levelek tanúsága szerint a lengyel főurak szűkmarkúvá váltak, s elzárkóztak a további segítség elől. Novemberben bizonytalanná vált a Dél-Lengyelországban maradt emigránsok szálláshelye, kilátástalanná a katonák fizetése, felbomlóban volt a fegyverem, s mind többen indultak haza. Bercsényi tudomására hozta Rákóczinak, hogy nem sok hasznát veszik Gdańskból küldött fejedelmi „intentiójá”-nak.⁶¹ Nincs hol maradniuk, s nincs hova menniük; vannak, akik már Oroszországba vagy Törökországba is elmennének.⁶² December 16-ai levelében Rákóczi segítséget helyezett kilátásba, amire ugyanezen hónap 26-án Bercsényi így válaszolt: „mert fölséged méltóztatik javallani: ha nincs mit enni is, mégis együnk, ha nem maradhatunk is, békivel lakjunk. Azt szeretném én, Fölséges Uram tudni: mikor ezek nem lehetnek, quid facto opus sit?”⁶³ 1712. február 6-án Rákóczi jelezte Vay Ádámnak, „az könnyebb subsistentia kedvéért” nem

56 Idézi HOPP Lajos, *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 17–18.

57 SZATHMÁRI KIRÁLY, *Napló-könyve...*, 236–243. vö. HOPP, *A Rákóczi-emigráció...*, 32–37.

58 HOPP, *A Rákóczi-emigráció...*, 47.

59 Uo.

60 Uo., 49.

61 Uo., 50.

62 Uo., 51.

63 Uo., 62.

ellenezné „az nemes-companiabelieknek elmeneteleket”.⁶⁴ Konstanty Sobieski herceg átmenetileg befogadta Vayt és családját, aki 1712. május 12-én Ilyvóban kelt levelében arról tudósította Rákóczit, parancsának megfelelően elbocsátotta a Nemesi Társaság maradék tagjait.⁶⁵ Rákóczi egyik tábornoka, Forgách Simon 1712. február 18-ai levelében arról írt, hogy eladott értéktárgyaiból próbál megélni. Kérdezi Rákóczi véleményét, menjen-e Törökországba vagy maradjon. Válaszában Rákóczi tiltakozik az ellen, hogy nem akar segíteni az emigránsoknak, szemrehányóan utal Forgách kísérletére a császári amnesztia elnyerése érdekében, s az Istenben való reménykedést ajánlja a levélírónak.⁶⁶

A gdański nemesség jóvoltából és a felvett kölcsönökből Rákóczi jó ideig sokkal kedvezőbb körülmények között élt, mint a Dél-Lengyelországban hagyott emigráció nemesi tagjai. Gdański udvara mintegy ötven főt számlált, Elbingben közel negyvenen tartózkodtak. Szathmári Király Ádám naplójegyzeteinek tanúsága szerint bejárták és megismerték a várost és környékét.⁶⁷ Sáros grófja álnéven, inkognitóban Rákóczi gyakran látogatta a lengyel főurak összejöveteleit, s ő is fogadott előkelő vendégeket. A kirándulások, tengerparti és városi séták, ebédek és esti multságok alkalmával nemes apródok kísérték. A *Confessió*ban csupán egyszer említi „olykor feltámadt” lelkiismeret-furdalását amiatt, hogy nem tud segíteni magán és másokon.⁶⁸ 1712-ben Gdańskban időzött Rákóczi udvari festője, Mányoki Ádám, aki ekkor festette meg a legjobbnak tartott Rákóczi-portrét. Nagy valószínűséggel ő készítette ugyanekkor Vay Ádám és felesége, Zay Anna arcképét is.⁶⁹

Rákóczi gdański levelezésének egyik állandó motívuma a pénzkérdés. Ezüstneműi egy részének eladása⁷⁰ után elzálogosította jarosławi birtokát Sieniawska hercegnőnek, majd elhatározta a birtok eladását. A hercegnő a valós értéknél alacsonyabb árat kínált, amit a kényszerhelyzetben lévő Rákóczi elfogadott, az ár kifizetése azonban elmaradt. Sieniawska ezzel nagy összegtől fosztotta meg Rákóczit és udvarának létalap nélkül maradt tagjait. A levelek a *Confessió*val egybehangzóan tanúsítják, anyagi megfontolásból Rákóczi többeket elbocsátott gdański udvarából.⁷¹ A hozzá csatlakozni kívánó Vay Ádámnak május 20-ai levelében azt tanácsolta, kérjen kegyelmet Bécsben, de ő júniusban családjával és Sibrik Miklóssal együtt Rákóczihoz utazott.⁷²

Ez idő tájt merült fel a gondolat Rákócziban: Lengyelországból Franciaországba megy. XIV. Lajostól remélte politikai céljai támogatását, személyének védelmét és kilátástalan anyagi helyzetének megoldását. Besenval hiába próbálta eltéríteni szándé-

64 Uo., 52.

65 Uo., 53–54.

66 Idézi KÖPECZI, *A bujdosó...*, 157–158.

67 SZATHMÁRI KIRÁLY, *Napló-könyve...*, 256–261; vö. Hopp, *A Rákóczi-emigráció...*, 77–80.

68 *Conf.*, 202: remorsus conscientiae meae, qui mihi quandoque suboriebantur; *Vall.*, 166.

69 HOPP, *A Rákóczi-emigráció...*, 125.

70 Uo., 70–71.

71 Uo., 55–58.

72 Uo., 56–63.

kától.⁷³ Tervét közölte Bercsényivel, aki augusztus 25-ei levelében elkeseredett hangon válaszolt: „annyira szomorít levele Fölségednek, midőn olvasom mind ideit, s mind okait Fölséged elmenő szándékának, s végső remítelenségben való hagyattatásunkot. Mert, ha most is oly kevés pínzt küldtek, kibűl nem juthat nekünk is: mit csináljak tovább? Már penig minden elhagyatott, éhelhaló magyar csak hozzám szorúl; zálogos pénzemmel is segítem sírva, mikor sírva kér Istenért, mert nem mehet ki halálra.”⁷⁴ A sorok szemléletesen mutatják a dél-lengyelországi emigráció magára maradottságát, helyzetének kilátástalanságát.

Távozását követően Rákóczi a francia követen keresztül továbbra is kapcsolatot tartott fenn a lengyel földön maradt nemesekkel, s egy ideig levelezett Vay Ádámmal és udvari káplánjával, Kéry Ádámmal is. A levelek visszatérő témái az emigránsok gondjai, panaszai, a köztük támadt egyenlenségek, a politikai hírek és a pénzügyek, köztük Rákóczi Varsóban élő feleségének pénztelensége.⁷⁵ Rákóczi igyekezett vigasztalni és reménnyel táplálni nyomorgó híveit, akik egyre kevésbé hitték el, hogy nem tud segíteni rajtuk. 1713. november 6-án Vay Ádám elkeseredésében így írt Rákóczinak: „Felséges Fejedelem, ha vagyon valami oly motívum mellyek kegyességre és könyörületességre kénszerítetik Felségedet, mind azokra kénszerítem, tanállyon módot benne: szegény feleségemet s gyermekimet vitettesse az magyar országi szélekre, magok nemzetsége között vagy szolgálattal vagy koldulással élhessenek, mert én az torkokat meg meczettem [!]. Magamat pedig vagy az tengeri halak vagy az ebek itten meg esznek.”⁷⁶ Minderről egyetlen sort sem olvashatunk a *Confessióban*.

Összegezve: a *Confessió*nak ez a része mintegy sűrítve mutatja az egész mű jellegzetességeit valóság és fikció viszonyát illetően. A viszony fő vonásai a gyakori perspektívaváltás, a belső ellentmondások, a valósághöz közeli ábrázolás és fikció sajátos kettőssége, az életút tudatosan teologizált, vallási-mitikus áthangolása. A fikció gyakran a hitelesség létrehozásának eszközeül szolgál. Miközben számos eseményt többé-kevésbé a valóságnak megfelelően rögzít, Rákóczi magas szinten és változatosan alkalmazza az irodalmi stilizálás eszköztárát. A megváltozott viszonyoknak megfelelően válogat a múlt eseményeiből. Több körülményt szándékosan elhallgat, s nem szól a megpróbáltatásokról, melyeket a mellette kitartó magyar nemesek családjukkal együtt lengyel földön átéltek, noha folyamatosan pontos tudomása volt róluk. Következétesen elhallgatja a különbséget a saját tekintélyének fenntartását célzó fényűző életmódja és egykori udvara tőle távol élő tagjainak nélkülözésekkel terhes élete között. Újra meg újra önmagát vádolja, amivel valójában felmentést remél. A különböző helyzetekben tanúsított színlelő magatartását gyakorlati megfontolásokkal mentegeti. Nem tematizálja kellő világossággal személyes felelősségét a történelemért, s áldozatként mutatja be önmagát. Ismételten igyekszik elfedni reális helyzetértékelő képességének egykori hiányát, s a fejedelmek csalóka ígéreteivel,

73 Uo., 82.

74 Uo., 64.

75 Uo., 85–90.

76 Uo., 92.

a rossz tanácsadókkal és Isten akaratával magyarázza a maga és társai sorsának kedvezőtlen alakulását.

A *Confessio* számos fiktív eleme felszívódott és beépült a historiográfiába; anélkül, hogy megvizsgálták volna a hitelesség kérdését, a történelmi emlékezet részévé lépett elő, s hozzájárult Rákóczi alakjának pozitív nemzeti szimbólummá válásához. A nemzeti önismeret nagymértékű hiányokat mutat, s alapvető korrekcióra szorul ezen a területen. A mű szubjektív hitelessége és irodalmi kvalitása megkérdőjelezhetetlen, de történelmi forrásként csak jelentős megszorításokkal, a lehető legnagyobb körültekintéssel és szigorú kritikával használható. Az elbeszélő nem elsősorban a történelmi eseményeket adja vissza, hanem Rákóczi benyomásait, emlékeit, véleményét és kritikáját az eseményekről. Ez a kritika bevallottan nem tárgyilagos, a „torzítás” mértéke és iránya esetről esetre különböző. Az írás idején született, utólagos reflexiók, kommentárok és értelmezések szinte szétválaszthatatlanul összeszövődnek az események elbeszélésével és az egykori megfontolások és kétségek felidézésével, ami rendkívül megnehezíti a szöveg rétegeinek elkülönítését. A Lengyelországba emigrált Rákóczi nem azonosítható a *Confessiót* író száműzöttel. A száműzött által utólag előadott indítékok, érvek, helyzetmegítélések és hivatkozások nem vetíthetők vissza a korábbi időszakokra.⁷⁷

A vizsgálat tanúsága szerint az eddiginél komolyabban kell vennünk Rákóczi figyelmeltetését, hogy itt nem történelmet ír. Különböző valóságszintekkel kell számolnunk, melyek közül az egyik az önéletrajzi elbeszélés, az emlékezés és értelmezés szintje. A történések rendszerint több szinten zajlottak, gyakran összetorlódtak, s Rákóczinak csak egy részükre volt rálátása. Fikció és valóság csak együtt, egymás viszonylatában érvényes. Indokoltnak tartom a mű műfaji státuszának pontosítását olyan értelemben, hogy az önéletrajz és a vallomás mellett kapjon benne hangsúlyos szerepet az apológia műfaja. Csak az ilyen típusú módszeres összevetések sorozatától remélhetjük, hogy egy lépéssel közelebb jutunk a kérdés megválaszolásához: milyen mértékben tekinthető történelmi forrásnak a *Confessio*, és pontosan hol húzódnak benne valóság és fikció határai.

77 Vö. DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és ideológus* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015), 86.

BOZSOKI PETRA

Kánya Emília diszkurzív közege

A *Családi kör* női szereprepertoárja és politikai nyelve

Kánya Emíliának (1828–1905), a *Családi kör* (1860–1880) című folyóirat alapítójának és szerkesztőjének életpályáján több fordulat is rendkívülinek tekinthető. Ő volt a Monarchia első női lapszerkesztője,¹ válást kezdeményezett, és a szerkesztői, illetve írói munka² mellett a válás után egyedül a saját szülői házában, majd újrահázasodva nevelte gyermekeit. (Első, Gottfried Feldingerrel és második, Szegfi Mórral kötött házasságából is négy-négy gyermek született. A korabeli társadalmi kontextus ismeretében e két szerepkör (honorácior értelmiségiként az irodalmi pályán dolgozó és ott pénzt is kereső, valamint a férjétől elváló, független anya) együttes megvalósítása kivételes jelentőségű volt, mert ritkának számított,³ és nem maradt folytatás nélkül.⁴ Meglátásom szerint alakja azért le-

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem doktori hallgatója. A tanulmány megírásakor az Új Nemzeti Kiválóság Program 2018/2019 (ÚNKP-18-3-I-PTE-269) Ösztöndíjában részesült. Köszönet a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéken működő „klasszmagyaros műhely” tagjainak inspiráló megjegyzéseiért és támogató közegéért.

- 1 A tanulmányban a korabeli „író” és „nőíró” szóhasználatától eltérően a „női (lap)szerkesztő”, „női író”, „női költő”, „női szerző” kifejezéseket fogom használni analóg módon a „férfi író”, „férfi szerző” stb. kifejezésekkel. Ezek a szerepek ebben az időszakban voltak formálódóban, az írói, költői stb. pályák professzionalizációja még kezdeti szakaszban volt, ezért a mai fogalmaink visszaolvasása történetitlen volna. A kérdéstről lásd: VADERNA Gábor, „A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon”, in *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. Török Zsuzsa, 117–154. (Budapest: Reciti, 2016), 117; ill. Margaret J. M. EZELL, *Writing Women's Literary History* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1993).
- 2 A szerkesztői és írói pálya viszonyáról és hangsúlyairól Kánya Emíliánál lásd Török Zsuzsa, „Kánya Emília szerkesztői és írói pályája”, *Irodalomtörténet* 42, 4. sz. (2011): 475–489.
- 3 E tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a Kánya Emília-féle szerepkörök társadalmi kontextusának részletes kifejtését. Életpályája társadalomtörténeti vonatkozásait az alábbi tanulmányban fejtettem ki: Bozsoki Petra, „»Csak a vezérek szerepelnek az életben...«”: Kánya Emília életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásai, in *Keresek világot?: A 2017. évi „Nem mind Arany, ami fénylik”: Arany János és kora című konferencia tanulmánykötete*, szerk. BÉNYEI Péter, FARKAS Evelin, BIHARY Gábor, BÉRES Norbert, 187–203 (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018).
- 4 Azért beszélhetünk mintateremtésről, mert mind a szerkesztő életútjában, mind a lap megalapításának ténye nőként, mind a *Családi kör* profilja hozzájárulhatott ahhoz, hogy pályáját többen is kövessék. A *Családi kör* indulása utáni női lapalapítók és/vagy szerkesztők listája a századfordulói: Majthényi Flóra (*Virágszokor*, 1862), Vachott Sándorné Csapó Mária (*Anyák hetilapja, Szünórák*, 1861–1862; *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja*, 1863–1865), Sággy Józsa (*Magyar Gazdasszonyok Lapja*, 1884–1885); K. Beniczky Irma (*Divatvilág*, 1867; *Magyar Háziasszony*, 1882–1883), Egloffstein Amália (*Nők Lapja*, 1871–1872), Pávics Ilona (*Divatcsarnok*, 1886–1888), Faylné Hentaller Mária (*Az Évszak*, 1895–1899), Bekics Gusztávné (*Jókai Magyar Nők Lapja*, 1894–1896), Szabóné Nogáll Janka (*Divatsalon*, 1888–1924), Büttner Júlia (*Bármegyei Hírlap*, 1887), Wohl Janka és Wohl Stefánia (*Divat*, 1870–1872; *Nők Munkaköre–Magyar Bazár mint a Nők*

het figyelemre méltó a nőtörténeti kutatások számára, mert mintát jelentett az értelmi-ségi női szereprepertoár bővítésében: tevékenységével már elképzelhetővé váltak olyan összetettebb női szerepkörök is, amelyenre addig nem volt példa.

Kánya Emília 1905-ben bekövetkező halála előtt néhány évvel kezdett dolgozni *Réges-régi időkről* című emlékiratán, amely nyomtatásban 1998-ban jelent meg Fábri Anna és Kiss Bori textológiai munkájának köszönhetően.⁵ Felmerül a kérdés, vajon hogyan látatja szerepeit és normaszegő lépéseit a 19. század második felében az a magyar irodalmi pályán tevékenykedő középosztálybeli nő, akit az utókor⁶ egyik szerepkörében elsőként mutat be, de a másikban is rendkívülinek tekinthető. Hogyan válnak elbeszélhetővé ezek a szerepek és események emlékiratában? A nőtörténeti kutatásokból ismert életpályára Kánya Emília-képéhez képest milyen textuális önarckép jelenik meg az önéletírásban?

Korábbi elemzésemben⁷ arra a következtetésre jutottam, hogy noha Kánya Emília életpályája nem ezt igazolja, a *Réges-régi időkről* olyan önportrét mutat fel, amely megfelelően, legalábbis törekszik megfelelni a társadalmi elvárásoknak. Az önéletírás a társadalmi nem szempontjából atipikus élet- és szakmai pályát ahol csak lehet, tipikusan rajzolja meg. Elbeszélésmódja elliptikus; a beszélő nem reflektál úgy a (társadalmi nemi értelemben vett) női szerepeire vagy korlátaira, ahogyan azt szerzője közéleti írásai, a korabeli társadalmi kontextus vagy más női szerzők autobiográfiai írásai alapján feltételezhetnénk. A *Réges-régi időkről* elliptikus elbeszélésmódjának funkciója hipotézisem szerint a korabeli diszkurzív közegbe illeszkedés: vagyis az elvárt középosztálybeli női

Munkaköre (1872–1904). További, fontos kutatás témája lehetne, hogy mennyiben tarthatjuk tényleges, közvetlen „követésnek” a felsorolt kezdeményezéseket és munkaköröket, hiszen a női lapszerkesztők megszaporodását számos tényező befolyásolhatta. Mindenképpen figyelemre méltó azonban, hogy éppen a *Családi kör* 1860-as indulása után sokasodtak meg a fenti példák.

5 KÁNYA Emília, *Réges-régi időkről*, kiad. FÁBRI Anna és KISS Bori, utószó FÁBRI Anna (Budapest: Kortárs, 1998).

6 Lásd: FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905), (Budapest: Kortárs, 1996), 113–121; SZAFFNER Emília, „Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a *Családi kör*”, *Magyar Könyvszemle*, 114, 4. sz. (1998): 353–371; BARSY Irma, „Emlékezés az első magyar szerkesztőnőre”, *Magyar Nemzet*, 1941. december 28, 295; GYARMATHY Irén, „Kánya Emília, az első magyar szerkesztőnő”, *Ünnep*, 4. sz. (1938): 29; RITTER Aladár, „Az első magyar szerkesztőnő”, *Jel-kép*, 1. sz. (1989), 134–139; NAGYDIÓSI Gézáné, „Magyarországi női lapok a XIX. század végéig”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, 193–227 (Budapest: k. n., 1958); MORVAI Zsuzsanna, „Női lapok indulása a 19. század elején és a nők olvasóvá érése”, *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 9. sz. (2002): 34–39; FABINY Tibor, *Az első magyar szerkesztőnő: Kánya Emília*, Evangélikus Élet, 52. sz. (2005), hozzáférés: 2017. június 12. <http://www.evelet.hu/archivum/2005/52/121>; Kiss Bori, „Kétfedelű asszonyúságot vezetett az első magyar szerkesztőnő”, *Múlt-kor*, 2007. január 11., hozzáférés: 2017. június 12. <http://multkor.hu/cikk.php?id=16137&pIdx=2&print=1>; POGÁNY György, „Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején”, *Olvasáspedagógia*, 1. sz. (2014): 42–58; Zsuzsanna VARGA, „Translation, Modernisation, and the Female Pen: Hungarian Women as Literary Mediators in the Nineteenth Century”, in *Worlds of Hungarian Writing*, ed. András KISÉRY, Zsolt KOMÁROMY, Zsuzsanna VARGA, 75–92 (Madison–New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press, 2016); Gábor GYÁNI, „Gender, Nationalism and Individualisation”, in *Gender, Nation, Narration: Critical Reading of Cultural Phenomena*, ed. LÄHDESMÄKI Tuuli, 9–23 (Jyväskylä: Jyväskylä University Printing House, 2010).

7 BOZSOKI Petra, „Egy női karrier elbeszélésének nehézségei: Kánya Emília emlékiratairól”, *Verso* 1, 1. sz. (2018): 25–45.

szerepmodellhez való közelítés. A következő tanulmányban ezt a kontextust vázolom: a hasonló társadalmi státuszú és politikai nyelvet használó közeg beszédmódját elemzem, valamint azt mutatom be, hogy a *Családi kör* (Kánya Emília által válogatott) cikkei milyen nőideált formáltak.

A Családi kör női szerepkánonja

A *Családi kör* nagyrészt illeszkedett a 19. század második felében működő középosztálybeli nőknek szóló lapok arculatába.⁸ A *Nővilág* (szerk. Vajda János, 1857–1864), a *Pesti hölgy-divatlap* (szerk. Király János, 1860–1870), a *Divatvilág* (szerk. K. Beniczky Irma, 1867), a *Divat* (1866-tól), a *Divatcsarnok* (1853–1863), a *Hölgyfutár* (szerk. Nagy Ignác, 1849–1864), az *Anyák Hetilapja* (szerk. Vachott Sándorné Csapó Mária, 1861) vagy a *Nefejejts* (szerk. Bulyovszky Gyula, 1859–1875) nagyjából ugyanazon nőideál közvetítői voltak, más-más hangsúlyokkal.⁹ E lapok fő témái: hazai és külföldi divattudósítások, kulturális hírek, tanácsadó cikkek háztartási és gazdasági teendőkről, értekezések a nők szerepéről és feladatairól, valamint a szépirodalmi rovat, általában másod- és harmad-, néha elsőrangú szerzőkkel.

A *Családi kör* abban hozott újítást a többi divatlaphoz¹⁰ képest, hogy sokkal több női szerző szerepelt a szépirodalmi rovatban (például Malvina, Wohl Janka, Izidóra, Teréz, White Linda, Beniczky Irma, Jusztina stb.). Ez a hangsúlyáthelyezés ilyen elköteleződéssel ebben a korszakban csupán a szintén Kánya Emília szerkesztette *Magyar Nők Évkönyvét* (1861–1863) jellemezte, amely kizárólag női szerzőktől közölt beszélyeket és verseket. A többi folyóiratban – a *Családi kör* és a *Magyar Nők Évkönyve* szépirodalmi rovatához képest – csupán elvétve jelent meg egy-egy női szerző.¹¹ Kánya Emília ezzel az elköteleződéssel kifejezetten a női szerzők írói-költői pályán való megjelenését segítette. Vagyis tudatosan hozzájárult az értelmiségi nők szereprepertoárjának bővítéséhez: teret biztosított ahhoz, hogy az irodalmi pálya a nők számára is elképzelhetővé váljon; valamint beleszólt az irodalmi szakma professzionalizációjába a társadalmi nem szempontjából. Programja emellett arra utal, hogy nemcsak szavaival,

8 Varga Zsuzsanna szerint a *Családi kör* mintája a német *Gartenlaube* (1853–1944) című családi hetilap volt. (VARGA, „Translation, Modernisation...” 86.)

9 Az *Anyák Hetilapja* például – ahogy a címéből is kiderül – sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett az anyai tanácsokra, mint a divattudósításokat és a szépirodalmi rovatot előtérbe helyező *Divat*, *Divatcsarnok* vagy a *Divatvilág*.

10 A divatlap fogalmának nem voltak határozott körvonalai a korban. Szűk értelemben azon lapok tartoztak ide, melyek divatképeket is közöltek, tágabb értelemben a női közönséget célzó, irodalmi és műveltségközvetítő lapokat is ide sorolták. Vö. *A magyar sajtó története I., 1705–1848*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KÓKAY György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 435–436; ill. a „női lapok”, „divatlapok” fogalmának dilemmáiról lásd Mészáros Zsolt összefoglalóját: Mészáros Zsolt, *Wohl-nővérek munkássága: Irodalom, sajtó, szalon*, doktori disszertáció (Budapest: kézirat, 2016).

11 A női szerzők publikálási gyakorlatáról és önreprezentációs stratégiáiról az 1850-es és 1860-as évek fordulóján lásd GYIMESI Emese, „»A kilencvenkilencedik múzsa«: Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája kapcsán”, in *Angyal vagy démon...*, 41–64.

a Gyulaival folytatott vitájában¹² foglalt állást a női írók legitimitása és fontossága mellett, hanem elgondolását gyakorlatában is hitelesen képviselte. Ráadásul férfi szerzők szövegeit is válogatta, megbontva ezzel a „klasszikus” hatalmi relációt.

A többi divatlaphoz képest a *Családi kör* esszéiben sokkal meghatározóbb volt a honleányi szerepkör népszerűsítése, vagyis a korszak azon általános elgondolása, hogy – miként annak társadalmi nemi párjánál, a hazafi szerepkörénél is – egy felsőbb társadalmi státuszú nő vagy leány elsődleges feladata (életkortól függetlenül) a nemzet szolgálata, s minden egyéb szerepköre ezen eszmének kell hogy alárendelődjön. Míg a többi lap inkább a rovatok típusaival közvetített és formált valamilyen nőeszményt (például nem tették témává a nők számára az olvasást, pusztán teret biztosítottak a szépirodalmi munkáknak), addig Kánya Emília lapjában a követendő minta expliciten is megjelent: programszerű cikkek sokasága tanácsolt női magatartásmintákat.

Hangsúlyosabb volt a női példaképpállítás is a *Családi körben*: a szerkesztő szinte minden héten cikket írt a *Honleányok képcsarnoka* rovatba olyan nőkről (pl. Mária Valéria főhercegnő, Bohus Jánosné Szögyényi Antónia, Wöber Györgyné stb.), akik valamiért – általában a haza és a család szolgálata, a jótékonykodás miatt – figyelemre méltók voltak és példaként szolgáltak. A női szerepkörök kijelölését célzó esszék, a háztartási tanácsadás, valamint a női egyletek felhívásai, programbeszámolóit még nagyobb hangsúlyt kaptak a szintén Kánya Emília szerkesztette *Magyar Nők Évkönyvében*, melynek tematikája kevésbé volt sokrétű, mint a *Családi köré*: kifejezetten e kérdésekre összpontosított. A *Nővilágban* is hasonló törekvés tapasztalható, de Vajda János folyóirata inkább csak a történelmi nőalakok rövid életrajzi ismertetésére szorítkozott; kevésbé dominált az újságírók és a szerkesztő véleménye, illetve tanácsai a női életutakkal kapcsolatban. A szerkesztői arcél hiánya és hangsúlyja azonban nem csupán e rovatra volt jellemző; általánosan elmondható, hogy a *Családi körben* erőteljes volt szerkesztője szemléletformáló magatartása: az általa írt cikkek beszédmódja meghatározta az egész folyóirat tematikáját és eszmeiségét.¹³ Sem Kánya Emília, sem a többi cikk szerzője nem differenciálta nézeteit a társadalmi státuszra és az életkorra vonatkozóan; szempontjaikból azonban jól látszik, hogy azok az elvek, amelyeket általánosan „nőkérdésként” emlegettek, kizárólag a felsőbb társadalmi státuszú, azon belül is inkább a középosztálybeli, fiatal és középkorú magyar nők kérdését érintették.¹⁴

12 EMILIA, „Néhány szó a nőnem érdekében”, *Családi Kör* 4, 8–11. sz. (1863): 85–87, 102–103, 114–115, 121–123, ill. in *A nő és hivatása, Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna 272–281 (Budapest: Kortárs, 1999), 273; Gy. P. [Gyulai Pál], „Színházi dolgokról III.”, *Koszorú*, 11. sz. (1863): 118; „Nyilatkozatok”, *Koszorú*, 11. sz. (1863): 141; Gy. P. [Gyulai Pál], „Válasz e nyilatkozatokra”, *Koszorú*, 11. sz. (1863): 142–143.

13 Előfordult olyan is, hogy egy adott szöveg véleményével nem értett egyet: ezt külön jelezte lábjegyzetben. Vö. például: *Családi kör* 1, 11. sz. (1860): 168.

14 A korszakban kivételt jelentett Beniczky Irma *A nők hivatása* című tanácsadókönyve, amely több helyen is differenciáltabban fogalmazta meg leírását és imperatívuszait: BENICZKY Irma, *A nők hivatása* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1870). További kutatás témája lehetne olyan divatlapok elemzése, amelyek más társadalmi státuszú női olvasóközönséget céloztak (például a Wohl nővérek 1872-től a *Nők Munkaköre*, majd 1873-tól a *Magyar Bazárral* összevonva *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* [1873–1904] néven szerkesztett lapja vagy a *Magyar Gazdasszonyok Lapja* [szerk. Sággy Józsa, 1884–1887], *Magyar Gazdasszonyok Hetilapja* [szerk. Vachott Sándorné Csapó Mária, 1863–1865]).

A *Családi kör*ben megjelent írások alapján az ideális (középosztálybeli) nő művelt volt. Noha a lapban olyan vita is teret kapott, amelyben a felek a külföldi tanítók és a nevelőintézetek versus kizárólag a magyar nyelvű és az otthoni oktatás mellett érveltek,¹⁵ a nők művelésének szükségessége vitathatatlan volt. Erre utal azon rovatok sokasága is, amelyek az olvasók széles körű tájékozottságát biztosították; mint például az ismertető (női) történelmi alakokról és legendákról; az írói portrék; a szépirodalmi rovat; a leírások más népek szokásairól, illetve különféle anyagok, fűszerek jótékony hatásairól; a hírek kiállításokról, könyvmegjelenésekről, közgyűlésekről, kitüntetésekről vagy a receptek és a rejtvények.

A tanácsadó szövegek egyszerre korábban (is) uralkodó nézeteket közvetítettek a társadalmi és biológiai nemek különbözőségéről, a nők biológiai alsóbbrendűségéről, illetve eleve elrendelt feladataikról; és egyszerre programszerű kiállást fogalmaztak meg önfenntartásuk, valamint a szellemi pályán való előtérbe kerülésük szükségességéért. Jankovich Reményi Katalin több lapszámon keresztül ismerteti lelkes méltatással Lewald Fanny (a cikkíró szerint Németország legtekintélyesebb írónőjének) *A nők-ről* című könyvét, amely értelmezésében annak fontosságát fogalmazza meg, hogy ha egy nő válás vagy özvegyesség miatt egyedül marad, mindenképpen legyen lehetősége munkába állni. „De mi módon? [...] Épen, mint a férfiak; azaz a mint képesek és akarnak!” – idézi az író nő szavait, majd a recenzált könyv nyomán megfogalmazza az ipari és elemi iskolák nők előtti nyitottságának szükségességét.¹⁶

Almási-Balogh Pál ezzel szemben *A nők, mint a társadalmi élet tényezői* című szövegében (amelynek első része egyébként a hetilap legelső számának nyitószövege, tehát feltehetően a szerkesztő felkérésére íródott) arról értekezik, hogy a nőknél – eltérő testfelépítésükből és más biológiai adottságukból következően – „hiányzanak a mélyebb gondolkodás és az értelmi világ magasb megyéibe emelkedés föltételei”. Ebből következően „nem képesek ők azon kitartó és fáradszhatatlan szorgalomra, a gondolatoknak következetes logikai összefűzésére, mely mulhatatlan föltétele valamely végeredmény megalapításának, vagy az eszmék egy közönséges szabály alá vonásának”.¹⁷ Mégis méltánytalannak tartja, hogy az eddigi korok alárendelt szerepben tüntették fel őket, ezért azt javasolja, nagyobb figyelmet kellene fordítani a nőkre, mert azok igenis befolyással bírnak a „szellemi életre”: „[a] női nem legmagasb feladata, egy részt az emberiség szelidítése s erkölcsök nemesítése; más részt az értelmi haladás előmozdítása. [...] Mi nem vagyunk egyébiránt egy értelemben azokkal, kik a nőket meg akarnák fosztani minden írói foglalkozástól.”¹⁸

15 Vö. Egy magyar anya, „Nevelésünk ügyében”, *Családi kör* 1, 11. sz. (1860): 168; FALK Miksa, „Nemzetiségünk szentélye”, *Családi Kör* 1, 1. sz. (1861): 1–2; ill. EMILIA, „A magyar hölgyekhez”, *Családi kör* 1, 30–37. sz. (1860): 477–478, 493–494, 516–517, 529–531, 548–549, 564, 580–581; EMILIA, „A női műveltségről”, *Családi kör* 3, 41–42. sz. (1862): 637–638, 649–650; EMILIA, „A nőről”, *Családi Kör* 5, 35–47. sz. (1864): 817–820, 849–852, 865–869, 889–893, 913–917, 944–948, 961–964, 985–989, 1009–1013, 1033–1038, 1067–1069, 1081–1084, 1105–1109.

16 JANKOVICH REMÉNYI Katalin, „A nőkről: Lewald Fanny hasonczimű műve nyomán”, *Családi kör* 10, 12–13–14–15. sz. (1870).

17 ALMÁSI-BALOGH Pál, „A nők, mint a társadalmi élet tényezői”, *Családi kör* 1, 1–6. sz. (1860): 1–3, 20–23, 33–35, 49–51, 65–67, 81–83; 81.

18 Uo.

Noha a két cikk nem mond ellent egymásnak teljes mértékben, egyetlen folyóiraton belüli szerepeltetésük a *Családi kör* közvetítette nőszmény sokrétűségét, illetve a korszakban a társadalmi nemekről és az emberről való gondolkodás alakuló voltát mutatja fel. Ahogyan azt Csonki Árpád is megjegyezte, a cikkek érvelésének különbözősége túlmutat az egyes gondolkodók közötti szemléletbeli eltéréseken; a lap sokkal inkább a háttérben húzódó, több területet érintő eszmetörténeti diskurzus változását tükrözi.¹⁹ De a korszak antropológiai elgondolásai, a mentalitástörténet természetszerű lassú változása is magyarázatot adhat a cikkek nőképeinek összetettségére. Vaderna Gábor szerint a férfiak és a nők biológiai és társadalmi értelemben vett radikális különbözőségéről alkotott elképzelés oka elsősorban a korszakban uralkodó humorápatológiai nézet volt.²⁰ Az elgondolás forrása a nedvkörtán (mely a „nőiséget” hagyományosan a hideg és nedves alkathoz sorolta, ami – a nedvesség testbeli áramlása miatt – mindig új tárgyra tér, vagyis képtelen a racionális gondolkodásra); valamint az egy, illetve két nem modell volt. Ennek lényege, hogy míg a felvilágosodás előtt a nő csupán a férfi test degenerált változatával rendelkezett, addig az újabb orvosi elképzelések már élesen elválasztották egymástól a férfi és a női testet, azokat két külön entitásként kezelték.²¹ Bihary Gábor szerint a darwini tanok tudománytalanná válása és azok sajtóbeli begyűrűzése is formálta a korszak társadalmi nemekről való gondolkodását.²²

A hagyományosabb társadalmi nemi normakészletet közvetítő cikkek mellett túlsúlyban voltak a(z értelmiségi) nők önállóságának, képzésének és munkába állásának szükségességét hirdető írások. A *Családi körben* – szemben például a Wohl nővérek *Magyar Bazárával* – nincs szó társalgásról, zongora- és festőképzésről; a lapban nem

19 CSONKI ÁRPÁD, „Kánya Emília *Családi kör*ének nőképe az író-nő-vita idején”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 1. sz. (2015): 69–91.

20 VADERNA, „A nők és a kultúra hanyatlása...”, 140–143. A humorápatológiai elképzelésről és tágabban, a testtörténeti kutatásokról összefoglalóan: ROY PORTER, „History of the Body” in *New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter BURKE, 206–232 (Cambridge: Polity, 1991); BORGOS ANNA, „»Testkép-képek«: Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről” in *Test-beszédek: Köznapi és tudományos diskurzus a testről*, szerk. CSABAI Márta és ERŐS Ferenc, 46–60 (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002); CSABAI Márta és ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok: Az identitás változó keretei* (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002); LAFFERTON Emese, „Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében”, *Replika* 28, 12. sz. (1997): 39–57; magyar kontextusban: *Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső (Budapest: Gondolat Kiadó, 2014); irodalomtörténeti összefüggésben: LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben* (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009); legújabban: KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben* (Budapest: Ráció Kiadó, 2017), különösen: 14–28.

21 VADERNA, „A nők és a kultúra hanyatlása...”, 140–143; ill. Vö. „A nő körét és pályáját nem férfionkény vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő physikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfiú pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól: »Van határa a két nemnek.« [...]” GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1908), 274. Ill. a két-nem modellről lásd: THOMAS LAQUEUR, *A testet öltött nem: Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. BARÁT Erzsébet, SÁNDOR Bea, SZABÓ Valéria és TÓTH László (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002); kritikájához: CSABAI Márta, „Szexuálpolitikai testtörténet”, *Budapesti Könyvszemle* 15, 3. sz. (2003): 234–239.

22 BIHARY GÁBOR, „A pozitivistá antropológia Gozdsu Elek novelláiban”, in „*Keresek világot*”, 205–220, 207–212.

találunk ruhadíszítésre alkalmas szabásmintát, de tartalmaz helyette divattudósítást, külföldi könyvszemlét, a Pesti Jótékony Nőegylet híreit, prózát és verseket női és férfi szerzőktől, háztartási praktikákat, életvezetési tanácsokat és persze a honleányi szerepkört népszerűsítő cikkeket. Tartalmaz programszövegeket a nők önállóságra nevelésének szükségességéről, de kizárólag azért, hogy még tökéletesebben beteljesítsék a családanyai és honleányi szerepmodellt.

Jól példázza a *Családi kör* profilját a címlapkép. A lap húszéves fennállása alatt háromféle, nagyon hasonló borítót használt. Mindegyiken tágas család vagy társaság látható nők, könyvek, gyermekek sokaságával és csupán egy-két férfitaggal. Több nő zenél vagy fest; a harmadik kép sarkában a tudományt jelképező földgömb és szögmérő látható. A képek középpontjában azonban mindig egy vagy több (fel)olvasó nő áll, akit néznek vagy hallgatnak a férfiak, és aki egyidejűleg kisgyermeket tart a kezében. Vagyis a lap éppen olyan határvonalat talált, ahol az még megfelelt a „hagyományosabb” nőeszménynek (szerény, házias családanyákat nevelt), de közben szélesítette a középosztálybeli nők szemléletmódját és művelődési terepét. Teret nyitott tehát ahhoz, hogy a vallásos honleány és a művelt, önálló keresettel rendelkező értelmiségi nő szerepköre már ne zárja ki egymást.

Kánya Emília cikkeinek női szerepmintái

Önfenntartás és családanyai kötelességek

Kánya Emília szövegeiben az ideális (értelmiségi) női szerepmodell egyik fontos alappilléreként az önfenntartás képessége jelent meg. Az önálló kenyérkeresetre nevelés szükségességét rendre megfogalmazta publicisztikai írásaiban, mint például a *Társaséleti teendőink III.* címűben:

Egyet [...] rendesen elfelejtünk leánygyermekünknek nevelésében, és ez egy az, miből – szerintem – igen sok baj és boldogtalanság veszi származását; azt, hogy *nem tanítjuk és oktatjuk őket arra, hogy jövőjükről, – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni.* [...] Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is? És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket? Azért, mert a nő, ha férjhez nem megy, csak igen ritkán talál tért és alkalmat, hogy az emberiség hasznára munkálkodhassék, mert a nő egész neveltetése olyan, hogy reá van szorulva a férfi támogatására! [...] *Neveljük leányainkat úgy, hogy valami olyast is jól tudjanak, melylyel szükség esetére kenyérüket is kereshessék becsületesen.* [...] *Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállólag is tudjanak mozogni, és szoktassuk őket mindenk előtt munkásságra, tudjanak is, szeressenek is munkálkodni, hogy a házasság ne legyen egyszersmind életbiztosító intézet reájuk nézve. Akkor szerintem sokkal kevesebb boldogtalan nő lesz a világon.*²³

23 EMILIA, „Társaséleti teendőink III.”, *Családi kör* 1, 8. sz. (1861): 123–124, kiemelés tőlem, B. P.

Az önfenntartásra nevelés hangsúlyozása azonban nem azt jelentette, hogy érvelésben ne a család és a háztartás tűnt volna fel a (középosztálybeli) nők fő élettéréként:

Egyedül a háziasság nyújtja ama legtisztább és legtartósabb gyönyört, melyet folytonosan élvezhetünk, a nélkül, hogy megunnók. [...] A hol háziasság uralkodik, ott honolnak az ártatlan családi örömek is, ott honol a szeretet és egyetértés, a derűtség és elégedtség mellett.²⁴

[A]zért a női nevelésnek is általában olyannak kell lenni, hogy a nő mindenek előtt és mindenek felett eleget tudjon tenni a háziasszonyi kötelességeinek; olyannak, hogy nyugodt lélekkel rá lehessen bízni a családi hajlékot, ennek anyagi, erkölcsi és szellemi gondviselését.²⁵

Retorikájának jellemzője, hogy az önfenntartás kérdése mindig egy másik célnak alárendelve, az anya és a gondoskodó feleség szerepkörének szolgálatába állítva jelenik meg. Gyulaival folytatott vitájában is a női írói szerep legitimálása érdekében a fő érve az volt, hogy az irodalommal való foglalkozás olyan szabadidős tevékenység vagy pedig a megélhetésért és a társadalom hasznára végzett munka, amely kiválóan megfér a családi munkálatokkal.

A nőnek más tért jelölt ki a természet, amelyen leróhatja tartozását a társadalomnak és használhat az emberiségnek: e tér a családi kör, ennek élni, itt hasznosan működni első, elutasíthatlan kötelessége, és aki azt nem teljesíti lehetőleg híven, csakolyan vétkes, mint az olyan férfi, aki az önválasztotta pályán hanyagul jár el dolgaiban, és ezáltal terhére lesz a társadalomnak és átkára övéinek. [...] És ha az írók ekkép tudják beosztani idejüket, miért ne tehetne a nő is hasonlót? Miért ne szentelhetné ez is egész életét legfőbb rendeltetésének, családja boldogítására, és csak szabad idejét az irodalomnak, csak azon órákat, melyeket jó lélekkel arra szentelhet?²⁶

A „szerepre méltó nő” követelménye

Fontos eleme volt Kánya Emília normakészletének a „szerepre méltó nő” ideája, mely – a korszakbeli illemkönyvek ismeretében – az akkori közgondolkodás alapján egy (felsőbb társadalmi státuszú) nő legfőbb törekvése kellett, hogy legyen. K. Beniczky Irma *Illemtana* alapján „a nő”

ugyan lehet csúnya, de sem ostobának, sem gonosznak, sem otrombának, sem élhetetlennek nem szabad lennie. [...] [a] hol a szeretetreméltóság igaz, el nem satnyult virága nyílik, ott leginkább a családi körben lehet teljes varázsát érezni, mert ez a szeretetreméltó háziasszony és leánya igazi, nagy elvitázhatatlan birodalma. [...] A valóban szeretetreméltó nő komolyan igyekszik, hogy a helyes szolás és helyes hallgatás – megvalljuk

24 EMILIA, „A háziasságról”, *Családi kör* 11, 16. sz. (1870): 359–360, 360.

25 EMILIA, „Hogyan neveljük leányainkat?”, *Családi kör* 19, 11. sz. (1878): 246–247, 246.

26 EMILIA, „Néhány szó a nőnem érdekében...”, 273.

– nehéz és fontos mesterségét magáévá tegye. [...] A háziasszony és családanya két fő erénye: a türelem és engedékenység, az áldozatkészség és önönuralkodás, ezek képezik a szeretetreméltóság főalapját [...]. A hitves, az anya élete apróságokból van összeállítva – de csak látszólag, mert ezen apróságok a nagyoknak okai: Azokon alapszik a házi béke, a házasság élet boldogsága, s a hol ezek léteznek, annak a háznak a jó nemtője, ezen drága kincsek hű őrzője, minden bizonynyal egy szeretetreméltó nő.²⁷

A *Réges-régi időkről* beszélője nem egyszer utal a szeretetre mint legfőbb erkölcsi kötelességre. E passzusok sokszor nem vallási keretbe illeszkednek a szövegben, hanem a szeretet deszakralizált, alapvető emberi kötelességként jelenik meg. A szeretés és a szeretetre méltó élet Kánya Emília emlékiratának egyik alapvető, elsősorban a nők és önmaga számára követendő parancsa.

Itt nem használ semmi okoskodás. Az enyészet törvénye kérlelhetetlen, és csak egy marad hátra: még jobban szeretni az embereket, még többet adni nekik lelkünk kincseiből. Meglehet, hogy e kincsek nem is óhajtandók előttük, az se baj. Csak szeressünk. Az egyes emberben ölelhetjük az emberiséget.²⁸

Oh, van mire figyelmeztetni a nőket, egyengetni az utat, szeretni minden szépet, jót, rámutatni a társadalom lelki és testi szegényeire, ezeknek vigaszt hozni, ezeket bátorítani, nyíltan rávezetni az örök igazságok mezsgyéire azokat, akikben még van lélek és nem nyomta még el a köznapiság nehézkes nembánomsága. Nőink kezében nagy hatalom van, a jóság, a nemes érzések művelésének királyi pálcája – ezzel uralkodjanak, hódítsanak és boldogítsák a kört, melyet kijelölt nekik a végzet!²⁹

Publicisztikai írásaiban tehát az ideális értelmiségi nő egyrészt odaadó anyaként, támogató feleségként, szeretetre méltó nőként és lelkiismeretes háziasszonyként tűnik fel; másrészt kellőképpen műveltként és szakképzettként jelenik meg, aki ha szükséges, meg tudja őrizni gazdasági függetlenségét (a férje mellett). Retorikájában mindkét szempont ugyanazon eszme, a jó honleányság hangsúlyozásának rendelődött alá: érvelésében ez a két szerepkör tette lehetővé a fő cél elérését: hogy a (középosztálybeli) nők ugyanolyan hasznos tagjai legyenek a társadalomnak, mint a (felsőbb társadalmi státuszú) férfiak jó hazafiként; és minél inkább munkálkodhassanak a nemzetépítésben.

A jó honleányi szerepkör népszerűsítése

A fő követendő női minta a 19. századi Magyarországon, a honleányi szerepkör népszerűsítése Kánya Emília írásaiban is visszatérő téma volt. *Társaséleti teendők* című cikkében például az alábbi érvelést olvashatjuk:

27 K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A társadalmi illemszabályok kézikönyve* (Budapest: Franklin Kiadó, 1880), 78–88.

28 KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 247.

29 Uo., 180.

Sokat tehát, igen sokat tehet a nő a társadalomban, és most inkább, mint valaha, kötelessége: betölteni nem csak emberi, de honleányi kötelességeit. [...] Elég lesz-e majd, hogy a férfiak a politikai élet nyilvános téerein harcolnak a nemzeti lobogó alatt? Ezzel már minden ki lesz vivandó? Koránt sem! Mert miként a családi életben bármint fáradoz is és munkálkodik és keres a férfi, soha sem fogja magát jól és boldognak érezni, ha házi köre nem olyan, hogy benne örömet megpihen, ha lelke csöndes magányában kedvet és erőt nem merit a munkásságra, a küzködére. [...] És miként a családi életben a nő kötelessége, olyan karban tartani házát, és olyan szellemet honosítani meg abban, hogy a férj gyönyörét, boldogságát találja meg abban, épen úgy a honleányok kötelessége: hiven ápolni e nemzeti érzelmeket, miként az éltető napsugarak a földet, a társas élet minden osztályát, a legmagasabb fénypolczoktól le a legfélreeseőbb zugokig világítsa át, és a magánélet minden mozzanatában a nemzeti jelleg uralkodó legyen. Ezt véghez vinni, nagy szolgálatot tenni a hazának, leginkább a nők hivatása.³⁰

A *Családi kör Honleányok képcsarnoka* című, női példaképeket felsorakoztató rovatának is ismétlődő fordulata volt a nemzetépítés miatti kitüntetés. Így írt például Bohus-Szógyéni Antóniáról:

Nemünk egyik büszkeségét mutatom be e lapok tisztelt olvasóinak. [...] A honleány, kinek arczképe mai számunkat díszíti, egész életével tanusítja, hogy a nő is kitüntetheti szíve szent érzelmeit a haza és az emberiség iránt; hogy a nő számára is van pálya, a melyen hirt, nevet, dicsőséget szerezhet, csak úgy, mint a férfi, sőt még inkább. Igen, igen sokkal áldásteljesebb a nő hivatása a nyilvános életben is a férfiénál. A férfi vajmi sokszor kénytelen sebeket is ejteni, míg a nő egyetlen hivatása: behegesztetni, gyógyítani a sebeket [...]. Mikor a férfiakat a bánat nyomja, akkor kezdődik a nők hivatása; mikor a nemzeti életben a honfiak téltenségre vannak kárhozthatva, kétszerte nagyobb akkor a honleányok kötelességei, mikor a kar le van bilincselve, táplálja a szív a reménykedést; a kor ez intó szózatát egyértelműleg fogták föl hazánk hőkeblű leányai, de kevesen annyira, mint Bohus Szógyéni Antónia. Nincsen a fővárosnak olyan nemzeti vagy emberbaráti intézete, amelynek tagja nem volna, és nem a pusztá czimért, hanem azért, mert a honleányi nemes lélek tettek után vágyódik.³¹

Naplójában (amelyből csupán néhány részletet ismerünk egy újságcikknek köszönhetően) pontosan ez a retorika érvényesül a saját élettörténetére vonatkozóan:

Engem húsz éven át lelkesített az a belső tudat, hogy szerény működésemmel missziót teljesítek. Lelkesítve a magyar nőket minden szép és jó iránt, a jótékonyosság felkarolásában. Nemcsak szórakozást kellett nyujtanom hölgyeinknek, hanem őket minden szép és jó társadalmi eszmének megnyernem.³²

30 EMILIA, „Társaséleti teendőink”, *Családi kör* 1, 5. sz. (1860): 73–74, kiemelés tőlem, B. P.

31 EMILIA, „Honleányok képcsarnoka: Bohusné-Szógyéni Antóniáról”, *Családi kör* 1, 9. sz. (1860): 129–131.

32 BARSY, „Emlékezés az első magyar...”, 295.

A honleányi szerepkör népszerűsítése olyan retorikai eszközként is értelmezhető írásaiban, amely feloldja a kisgyermekes családjának és az irodalmi pályán pénzt kereső, szakmailag is elismert női szerkesztő konfliktusát. Lehetővé teszi, hogy szövegeiben az irodalmi pálya ne a családjának teendői mulasztásaként jelenjen meg, hanem ugyanazon cél (a nemzet szolgálata) teljesítésének ugyanolyan lehetséges eszközeként, akár csak a gyermeknevelés.

Az „emancipált nő” elutasítása

A honleányság azért is kaphatott kiemelt szerepet írásaiban, mert az „emancipált nő” szerepkörétől való elhatárolódáshoz is érvekként szolgált. Nem fejtette ki pontosan, mit értett a „női emancipáció” alatt, de mivel többször utalt rá cikkeiben és emlékiratában, hozzávetőlegesen kikövetkeztethető, hogy kétféle jelentésben használta. Feltűnt érvelésében (viszonylag) pozitív minőségben. Expliciten nem találkozunk írásaiban az eszme melletti elköteleződéssel, de érdemes elemezni az alábbi két megfogalmazás retorikáját:

Nagyon csalódnak azok, akik azt hiszik, hogy a nő munkaköre a társadalomban tökéletesen egyforma lehet a férfival, és *akik eképp fogják föl a „nőemancipáció” eszméjét*, azok épp oly kevésbé vannak tekintettel a nő alkotására, mint rendeltetésére.³³

[...] ebeli állításomat ne tessék összetéveszteni az általános értelemben vett „női emancipatio”-val³⁴

Mindkét példa azt sugallja, létezik *nem eképp*, hanem *másképp felfogott és nem általános értelemben vett* nőemancipáció is, melynek jellemzője minden bizonnyal az, hogy a nők egyenlőségét közvetíti *bizonyos területeken*; úgymint a házasságbeli érzelmi és gazdasági egyenjogúság, a nők oktatáshoz és munkához való joga, beleértve az irodalmi tevékenységet is. Mind-mind olyan területen tehát, amely Kánya Emília írásaiban is rendre visszaköszön programként, és amely a társadalmi nemi szereprepertoárnak legfeljebb a bővítését jelenti, de semmi esetre sem a „felcserélését”.

A fogalom elsősorban ugyanis Kánya írásaiban a korszakbeli sajtó és illemkönyvek közvetítette társadalmi nemi szerepek felcseréléseként jelent meg. Ez a használat (társadalmi nemi értelemben vett) női nem azon felfogását tükrözi, amely szerint, ha egy nő nem tartja tiszteletben az eleve elrendelt munkaköreit, akkor azt a határt lépi át, amelyet a „természet” jelölt ki számára.

[M]aga a természet különböztette meg a munkakört a férfi és a nő között, melyet átlépve, egyik is, másik is eltéveszti az életét; a férfi rendeltetése a beszerzés; a férfi épít, a nő szépit; de egyben mégis összevág a két nem pályafutása, – kell, hogy összevágjon – abban, hogy mind a kettő egyiránt munkás legyen, a nő is tudjon dolgozni és eligazodni azon körben,

33 EMILIA, „Néhány szó a nőnem érdekében...”, 276, kiemelés tőlem, B. P.

34 EMILIA, „Társaséleti teendőink III...”, 124.

melyet a természet az ő számára kijelölt; tudjon dolgozni, gondolkodni, intézkedni a maga erejéből, minden más segély és tanácsadás nélkül, csak úgy, mint a férfi a maga körében.³⁵

Bámulattal tisztellem én azon hős harci tetteket, melyeket a történelem egyes nőkről feljegyzett; de aki ebből azt következtetné, hogy a nőből valaha jó katona válhatnék, éppúgy csalódnék, mint aki azt hiszi, hogy – mert egyik-másik férj még arra is elszánja magát – a férfi általában a gyerekdajkálásra alkalmas. Csak válságos pillanatokban, vagy a lelkesülés legnagyobb izgatottságában képes a nő kardot ragadni legszentebbejének védelmére – éppen ez mutatja, hogy nem hivatása az efféle; nyugodt állapotban nem képes ő ilyenekre; egyiránt ellene vannak annak gyöngébb testalkata és gyöngédebb lelkülete.³⁶

A *Családi kör*, a *Magyar Nők Évkönyve* és a *Réges-régi időkről* női példaképei is mind szerető anyák, okos, művelt nők, szellemes társalgók és áldozatkész, erkölcsös, jótékony honlányok.³⁷ Egyikük esetében sem merül fel azonban, hogy az addigi, megszokott közegükben valamiben elsők vagy újitók lettek volna úgy, hogy az a társadalmi konvenciók megsértésével járjon.³⁸ E női portrék úgy voltak figyelemre méltók (legalábbis Kánya Emília tolmácsolásában), hogy közben nem léptek át társadalmi határokat, nem értelmezték át meghökkenően a női szereplehetőségeket.³⁹

Érdeemes szemügyre venni a „női emancipációhoz” való viszony szempontjából az emlékirat egyik részletét és annak kéziratos változatát is. A beszélő felidézi, hogy 1873-ban meghívták Bécsbe „az első Frauentag ünnepélyére”, hogy tartson előadást az akkor aktuális „magyar nőkérdésről”. A beszámoló így hangzik az emlékirat publikált változatában: „Több irányban kellett tehát kifejtteni az előadást, a maga illő korlátaiban tartott nőkérdés

35 Uo.

36 EMILIA, „Néhány szó a nőnem érdekében...”, 276.

37 Wöber Györgynét és Szapáry Sarolta grófnőt például a jótékonykodásuk miatt az angyalokhoz hasonlítja, pl. EMILIA, „Wöber Györgyné”, *Családi kör* 18, 8. sz. (1878): 170–171, 170; EMILIA, „Szapáry Sarolta”, *Családi kör* 10, 9. sz. (1870): 192–193). Magasztalja Mária Valéria főhercegnőt a hazaszeretete – EMILIA, „Mária Valéria főhercegnő”, *Családi kör* 10, 5. sz. (1870): 96–97 –, gróf Csáky Albinné Bolza Annát az anyai szeretete, valamint a jótékony nőegyesületbeli, árva- és özvegygondozó tevékenykedése miatt – EMILIA, „Csáky Albinné Bolza Anna”, *Családi kör* 18, 26. sz. (1878): 602–604). Az emlékirat is azokat a nőket tünteti fel példaképként (a szövegben szereplő megnevezésük alapján Teréz (KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 82–83), Kende Betti (Uo., 43), Szilassyné Etelka (Uo., 167–169), Ottília (Uo., 57), Székácsné Veöreös Júlia (Uo., 32), Brodszkyne (Uo., 14), akik egyszerre „fantasztikus háziasszony”-ok és művelt szalonhölgyek. Többen kiválóan zongoráznak; szelídek, szerények; jó kedélyű, szerető feleségek.

38 Ha valamelyikük kirívónak is bizonyult (például Gyulai Gaál Vilma vagy Tarczay Anna mint harcos amazonok), akkor e szerepek is kizárólag a honleányi kötelességek teljesítésének eszközeiként jelentek meg Kánya Emília retorikájában. A *Családi kör* női portréiról bővebben: CSONKI, „Kánya Emília *Családi kör*ének...”

39 Talán ezért is a jótékonykodás a leginkább méltatott tevékenységük. Fábri Anna szerint ugyanis a jótékonykodás olyan „átmeneti tevékenység” volt, amely (noha nem mindenki számára nyitottan) „kilépés volt a házi szerepkörből, de nem volt idegen a nők hagyományos feladataitól.” Így „nőnek maradva dolgozhattak”, munkájuk pedig nem volt más, mint „szolgálat a kisebb családi körön kívül az emberiségért, a legnagyobb családért.” *A nő és hivatása II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni és SZARKA Eszter (Budapest: Kortárs, 2006), 55.

mivoltát.⁴⁰ A kéziratban *a maga illő korlátaiban tartott* rész a margón áll, utólagos betoldást jelezve. A margós megjegyzés előtt csupán ennyi volt olvasható a kézirat főszövegében: „Több irányban kellett tehát kifejtteni az előadást, a nőkérdés mivoltát.”⁴¹

A módosítás azt tükrözi, a beszélő arra törekedett, hogy az, aki majd olvassa az emlékiratot, tudatában legyen, hogy amikor az önéletrajzi én a „nőkérdésről” tartott előadást Bécsben, akkor azt (ahogyan az önéletrajz narrátora is) „a maga illő korlátaiban tartott” nőkérdésként értette. Tehát még véletlenül se tévesszék össze azokkal, akik „az általános értelemben vett női emancipációról” beszéltek. Az utólagos betoldás a kéziratban jelzi, hogy Kánya Emília emlékirata olyan önképet formál, amely a női egyenjogúság kérdését nem szélsőségesen vagy radikálisan képviseli, hanem a „maga illő korlátaiban”.

Arra, hogy pontosan milyen – feltehetően külföldi – ellenpéldákra utalhatott, amikor a „nőemancipációról” beszélt, hogy pontosan ki az, akivel nem szerette volna, ha összetévesztik, csupán kevés forrás utal. Figyelemre méltó azonban, hogy e téma kapcsán többször is az öltözködésre tért ki. A nemi szerepek indokolatlan felcserélésére a nők nadrágviselését és szivarozását hozta (metaforikus vagy konkrét) példaként. Több cikke is utalt a francia írónőre, George Sand-ra (1804–1876) ellenpéldaként. *A nők emancipációja* című publicisztikai írásában például ezt olvashatjuk:

– Mi ez? – kérdezém visszapattanva; – hisz ez férfias öltözet, lovagostor a kézben, szivar az ajkak közt, ez... –

– Ez Dudevant asszonyság; írói nevén George Sand; ő nem férfi, csak emancipált nő! [...]

Mély szomorúsággal ejtém el a képet, és azóta mindig fájdalommal határos kellemetlen érzet hatja át keblemet, valahányszor a nők „emancipációját” emlegetik! De korunk az „emancipáció” kora, melyben minden bilincs megrázkodik, minden lehajtott nyak fölegyenesedik, minden lenyüggözött erő szabadulásra tör. [...] a szivar, a férfikabát, a lovagostor eltorzítja őt, de soha magasb polczra nem emeli.⁴²

De – a magyar George Sand-ként emlegetett – Szendrey Júliát (1828–1868) is részben öltözködése, a „férfias” nadrágja és szivarja miatt bírálta:

Ebéd után betessékeltek a törökösen berendezett férfiszalomba, feketekávéra, dohányzásra. A hölgyek szivaroztak, és szánó tekintettel sajnálkozott rajtam a hercegnő, hogy nem élek e nagy élvezettel. Júlia megnyugtatta édes mamáját, majd belevisz ő engem ebbe a sportba, most még bizonyára bátortalan vagyok erre, de megtanulom, tudja. Rosszul tudta, mert sohase követtem e férfias, haszontalan divatot.⁴³

40 KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 196.

41 A kézirat változat első három fejezetét az Evangélikus Országos Levéltár, utolsó részét az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. A kézirat lelőhelye: 1–3. rész: Evangélikus Országos Levéltár, fond. Kánya Pál és Kánya Emília hagyatéka, jelzet: Kánya Emília emlékiratai; 4. rész: OSZK Kézirattár.

42 EMILIA, „A nők emancipációja”, *Családi kör* 1, 7. sz. (1860): 97.

43 KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 186.

George Sand Kánya Emília retorikájában nem azért tűnt fel „férfiasként”, mert a *társadalmi térben*, az irodalmi nyilvánosságban olyan tevékenységet űzött (professzionális írás), amely dominánsan a férfiak terepe volt; még csak nem is azért, mert férfi írói álnevet használt; eredeti neve Amandine Dupin volt. Sokkal inkább azért, mert az író nő a nadrággal, a rövid hajjal és a szivarral a nemi szerepek határait – Kánya Emília narratívájában – a *testét érintő szinten* is megkérdőjelezte. Vagyis nemcsak bővítette a női szereprepertoárt, hanem meg is sértette a határokat, mégpedig a társadalmi nemi szerepek felcserélésével. Mai fogalmainkkal úgy mondanánk, Kánya Emília szövegei a nemi identitás megkérdőjelezésére mutatnak rá azokban a gesztusokban, amelyek a testtel érintkező elemekkel – pl. ruhaviselet – mentek szembe a konvencionális renddel.⁴⁴

Elutasítása megértéséhez segíthet Fábri Anna fogalomtörténeti elemzése: szerinte akkor, amikor Gyulai az *Írónőink*ben elítélően használta a fogalmat,⁴⁵ feltehetően befolyásolták az akkori németországi események. Úgy véli, az 1850-es évek közepén több hónapig Berlinben tartózkodó Gyulai találkozott a női emancipáció Karl Gutzkow által hangoztatott jelszavával, amely „a test felszabadítását”, a szexuális szabadság igényét hirdette, és amelynek képviselői sokkolták a korabeli német közvéleményt; sőt, elzárkózásra készítették a női jogok kiterjesztéséért küzdők jelentős részét is.⁴⁶

Elhatárolódásának okai érthetővé válhatnak a magyar nyelvű sajtó 1840-es évektől közvetített nőemancipáció-felfogásának ismeretében is; a fogalomról ugyanis a 19. század második felében többféle értelmezés versengett.⁴⁷ Nem is csoda, hiszen a női egyenjogúsági törekvések szempontjából (is) rendkívül változatos időszakról van szó: a *Családi kör* alapítása (1860) és Kánya Emília halála (1905) között számos egyesület alakult,⁴⁸ az okta-

44 A nemi szerephatárok testet (avagy nemi identitást) érintő átlépésének még szélsőséesebb példája a századforduló nem-váltója, Vay Sándor/Sarolta élete. Alakjának elemzéséről lásd: BORGOS ANNA, „Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón”, in BORGOS ANNA, *Nemek között: Nőtörténet, szexualitástörténet*, 161–187 (Budapest: Noran Kiadó, 2013); ill. TÖRÖK ZSUSZA, „A férfiruhás író nő: Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete”, *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2014): 466–484.

45 „mert mi egyéb az írónőség, mint be nem vallott, eltakart, félbeszerbe alkalmazott nőemancipatio [...]” GYULAI, *Kritikai dolgozatok...*, 273.

46 FÁBRI ANNA, »Tompá karddal akarunk mi küzdeni...«: Az Írónőink előzményei Gyulai Pál kritikus munkásságában”, in *Angyal vagy démon...*, 7–18, 15–16.

47 Jól példázza ezt Zsemlics István 1873-as cikke, amelyben a szerző éppen a fogalmak körüli érthetlenségének ad hangot: „Ha már most tüzetesen a nő természeti rendeltetését vesszük szemügyre, vagyis ha ki akarjuk jelölni, mi célból van a nő a társadalomba téve: két véleményáramlattal kell találkozunk. Az egyik a nő hivatáskörét a háziasság és evvel kapcsolatos dolgok szűk körébe szorítja; a másik a nő számára a férfiakéival egyenlő jogokat követel. Melyik véleményáramlat már most az igazi? Az első, mely régi, de talán merev, vagy a másik, a csattanós, de újdon?” „Előszó”, in *A nő és hivatása II...*, 53; ill. vö. *A nő és hivatása* című szöveggyűjtemények vonatkozó részeivel: I, 174–176, 192–194, 285–286, 303–304; II, 251–279, 362–364.

48 Az egyesületek nemcsak fél-nyilvános teret jelentettek a nők számára a szalonokhoz hasonlóan, hanem lehetővé tették egy demokratikus intézményrendszer megismerését és működtetését is, hiszen a hagyományosabb női szerepekhez kötődő jótékonykodó szervezetek mellett (például Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete [1861], Pesti Izraelita Nőegylet [1866], Lorántffy Zsuzsanna Egylet [1892]) a nők képzésével és munkaképesítésével foglalkozók is létrejöttek (például Országos Nőképző Egylet [1869], Országos Nőiparegylet [1870]). BORBIÓ FANNI, „A nő szüli ugyan a férfit, de a férfi alkotja a törvényt”: A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon, hozzáférés: 2018. 10. 15., http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/borbio_nokhelyzete. A nőegyletekről bővebben: BURUCS KORNÉ-

tásban radikális, nőket is érintő változások történtek,⁴⁹ a középosztálybeli nők tömegesen fizetett munkába álltak, megkezdődött a nők szakképzése.⁵⁰ A társadalmi és kulturális átalakulásoknak köszönhetően változott a fogalom megítélése is. Az 1860-as évek cikkei a „női emancipációt” inkább a teljes egyenjogúsítással azonosították; s noha egyetértettek a nőügyi követelésekkel, a közéleti szerepvállalást egyértelműen elutasították.⁵¹ A szerzőkre – férfiakra és nőkre egyaránt – jellemző volt a félelem az emancipáció következményeitől: az elférfiasodott, s emiatt a társadalom számára neveltségessé váló, erőszakos nőtől.⁵² Ezzel szemben a századfordulón már női választójogi követelések is megjelentek.⁵³

Meglepő azonban, hogy noha Kánya Emília 1860-as publicisztikai írásai és századfordulón írt emlékirata között több mint negyven év telt el, a „női emancipáció” fogalmának kettős, de leginkább pejoratív megítélése – mint láttuk – nem változott. Retorikája változatlanosságának oka meglátásom szerint az lehet, hogy az „emancipált nő”-típus elutasítása a *Családi kör* szerkesztőjét körülvevő közeg politikai beszédmódjából is adódott. Ez a beszédmód persze sokkal lassabban változott, mint a nők egyenjogúságra vonatkozó követeléseinek teljesülése. A továbbiakban ezért Kánya Emília publicisztikai írásainak politikai (eszmetörténeti) nyelvét elemzem, kitekintve diszkurzív közegére is.

Kánya Emília írásainak politikai beszédmódja

A Kánya Emília által válogatott és írt cikkek elsősorban nem abból a szempontból tanulmányosak, hogy rámutatnak, hogyan vélekedett a közíró Kánya Emília a „hazai nőkérdésről”. Ha elfogadjuk azt az eszmetörténeti feltevést, hogy a legtöbb szöveg „szótára”,

lia, „Nők az egyesületekben”, *História* 15, 2. sz. (1993): 15–18; *A nő és hivatása II...*, 281–311; BORBÍRÓ Fanni, „Budapesti nőegyletek 1862–1904”, in *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna és VÁRKONYI Gábor, 185–207 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007).

49 Az Eötvös-féle oktatási törvény 6-12 év közötti általános, mindkét nemre vonatkozó tankötelezettséget írt elő; Wlassics Gyula 1895-ös rendelete megnyitotta az egyetemeken a nők előtt az orvosi, gyógyszerészi és bölcsész szakokat; 1896-ban Veres Pálné megalapította az első leánygimnáziumot. A nők oktatáshoz való hozzáféréseinek történetéről legátfogóbban: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkor Magyarországon* (Pécs: Akadémiai doktori értekezés, 2015), különösen: 106–137; KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2015).

50 A dualizmus kori női munkavállalásról: NAGY Mariann, „Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában” in *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. GYÁNI Gábor, NAGY Beáta, 205–223 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006); ACSÁDY Judit, „Ipari munkásnők Magyarországon”, *Múltunk* 39, 2. sz. (2017): 25–52.

51 BORBÍRÓ, „A nő szüli ugyan a férfit...” Tanulságos Majorosi István Függetlenségi és 48-as párti képviselő példája, aki neveltség tárgya lett 1873-ban, miután a nők egyenjogúsítására vonatkozó kérelmet nyújtott be az országgyűlésnek. Erről lásd: FÁBÓ Edit, „Egy apostol kirekesztése: Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái”, in: *A nők világa...*, 313–337.

52 BORBÍRÓ, „A nő szüli ugyan a férfit...” Az emancipált nőtől való félelem legszemléletesebb példái a korabeli karikatúrák. Ikonográfiai elemzésükről lásd: KÉRI, *Leánynevelés és női művelődés...*, 277–284.

53 A „női emancipáció” és a „feminizmus” fogalmak történeti megkülönböztetéséről, illetve fogalomtörténetéről magyar kontextusban: Uo., 108–109; nemzetközi kontextusban: Nancy F. COTT, *The Grounding of Modern Feminism* (New Haven, London: Yale University Press, 1987).

érvkészlete nem egyéni, hanem közösségi, konvenciók által meghatározott teljesítmény,⁵⁴ akkor az elemzés inkább arra világít rá, hogy a korabeli olvasóközönség milyen politikai nyelven beszélt és milyen elvárásai lehettek. Ha elfogadjuk, hogy a szövegek politikai beszédmódra koncentráció olvasása segíthet abban, hogy lássuk, mi lehetett az a „játéktér” a beszélők és a befogadók számára, melyet a „különböző szótárak egymásmellettsége és keveredése” lehetővé tett,⁵⁵ akkor Kánya Emília szövegeinek politikai nyelvre koncentráció értelmezése írójuk diszkurzív lehetőségeit mutathatja meg.

A 19. század második felének politikai nyelvei már nagyon nehezen szétválaszthatók.⁵⁶ Kánya Emília életművében vagy a *Családi kör* cikkeiben is találkozunk olyan részletekkel, amelyek például a csinosodás politikai nyelvének szótárából valók;⁵⁷ de VADERNA GÁBOR például a republikanizmus jegyeire mutatott rá az irónó-vita kontextusában.⁵⁸ Ha azonban mégis arra szeretnénk választ kapni, Kánya Emília írásai milyen nyelven és milyen politikai-eszmetörténeti közegben szólaltak meg, akkor működése a *konzervatív liberalizmus* irányzatával írható le a legpontosabban, melynek emblematisztikus politikai gondolkodója KEMÉNY ZSIGMOND, jelképes politikus alakja pedig DEÁK FERENC VOLT.⁵⁹ TAKÁTS JÓZSEF értelmezése szerint KEMÉNY 1840-es évekbeli cikkeinek jellegadó vonása az, hogy a feudális rendszer megszüntetésére és a jogegyenlőségre nézve elfogadja a liberális javaslatokat; az átalakulást azonban „a történeti alapból kiindulónak, fokozatosnak, s a különféle társadalmi érdekeket figyelembe vevőnek szeretne volna látni”.⁶⁰ DE KEMÉNY „reform és fenntartás egyensúlyán alapuló mérsékelt politika-felfogása” nemcsak DEÁK FERENC politikai magatartásában fedezhető fel: KEMÉNY „széchenyiánus” javaslatát a magyar politikai elit többsége az 1851-et követő fél évszázadban, különösen 1867 után, elfogadta.⁶¹

Fontos körülmény a politikai beszédmódok elemzése tekintetében Kánya Emília honoráció értelmiségi származása és evangélikus felekezethez tartozása is. Apja KÁNYA PÁL⁶² (1793–1869), evangélikus gimnáziumi igazgató, az evangélikus egyház levéltárnoka és a pesti német gyülekezet jegyzője volt. László FERENC és TÓTH ÁRPÁD társadalomtörténeti kutatásaiból tudjuk, hogy a 19. század második felében a Pest-Budán élő

54 TAKÁTS JÓZSEF, „Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején”, in TAKÁTS JÓZSEF, *A megfelelő ötvözet*, 53–81 (Budapest: Osiris Kiadó, 2014), 79–80.; ill. a politikai *beszédmódok* elemzésére koncentráció módszertani keretről, szemben az eszmék és koherensnek vélt egyéni világképek értelmezésével, lásd: TAKÁTS JÓZSEF, „Eszmék, beszédmódok vagy szövegek?”, in Uo., 9–27.

55 TAKÁTS, „Politikai beszédmódok...”, 81.

56 Vö. uo.

57 Vö. például: „[a] női nem legmagasb feladata, egy részt az emberiség szelidítése s erkölcsök nemesítése [...]” ALMÁSI-BALOGH, „A nők, mint a társadalmi élet tényezői...”, 81.

58 VADERNA, „A nők és a kultúra hanyatlása...”, 136–139.

59 KEMÉNY ZSIGMOND konzervatív liberalizmusáról lásd: TAKÁTS JÓZSEF, *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 55–61.

60 Uo., 56.

61 Uo., 59–60.

62 Kánya Emília és Kánya Pál minden kézirat és nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya” vezetéknévet használta. Ezért – ellentétben a Szinnyei József óta elterjedt „Kanya” névalakkal, vö. SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar írók élete és munkái XIII* (Budapest: Hornyánszky, 1909), 559), a tanulmányban következetesen a *Kánya* névalakot használom.

evangélikus elit közegeben milyen fontos szerepet játszottak az egyesületek, a közösségi-ség, a *nostras*-tudat, a kohézióerősítő rítusok és nem utolsósorban a közös művelődés a nívós iskolahálózatuknak köszönhetően.⁶³ A Kánya családban rendszeresen megfordult a korszak evangélikus elitje, például Tavassy Lajos, a Székács, a Prónay, a Podmaniczky család,⁶⁴ figyelemre méltó továbbá, hogy az ún. „irodalmi Deák-párt” tagjai (pl. Arany János, Tompa Mihály, Szász Károly, Gyulai Pál, Pákh Albert, Csengery Antal) egytől egyig hozzátartoztak Kánya Emília gyermekkori családi-baráti vagy felnőttkori szakmai közegehez.

Deák Ferenc gyámleányához, Vörösmarty Ilonához írt névnapi köszöntőjét olvasva szembetűnő, hogy Kánya Emília is mérsékelt, „középuton jár”, ennyiben deáki jellegű politikai nyelvet használ programjában:

Nem szeretem azon prózai lelkületű nőket, kiknek kedélye az anyagiasság bilincseiből menekülni s a mindennapiasság színvonalán fölül emelkedni nem képes, kik minden tárgyat, minden eszmét egyedül az anyagi haszonnak s élvezetnek mértékével mérnek [...]. De a túláradozó ábrándos érzelmeket sem szeretem, kik holdsugárból, harmatból és virágillatból szövögetik azon ködfátyolt, melyre terveiket s reményeiket festi a képzelődés. Ők teljesen elhanyagolják mindazt, a mi prózai s ábrándjaiknak élve, képtelenekké lesznek az élet nehézségeivel megküzdeni [...]. *Járj te, kedves leányom, e két szélsőség között a közép úton.* Prózaik az élet gondjai, légy azokkal szemben te is prózai.⁶⁵

A mérsékelt, fontolva haladás képe jelenik meg Veres Pálné egyik levelében is, aki (Deák Ferenc támogatásával) 1869-ben megalapította az első iskolát a magyar nők számára, létrehozta az Országos Nőképző Egyletet, és aki részt vett Kánya Emíliával azon a „nőkérdésről” szóló bécsi konferencián, amelyről az emlékiratban is olvashattunk:

Lassan-lassan kell haladnunk. Ha a vak látását visszanyeri, előbb sötét szobában kell tartózkodnia. [...] Nálunk a női kérdés még oly kezdetleges állapotban van, hogy a fő dolog annak pártfogókat szerezni; csínyán, óvatosan kell eljárni, hogy mindinkább többen és többen átlássák, hogy bizony jó, amit mi akarunk.⁶⁶

Érdemes hosszabban idézni és elemezni Kánya Emília *Társaséleti teendőink III.* című szövegének retorikáját:

63 A 19. századi Pest-Budai evangélikus elitről: LÁSZLÓ Ferenc, „Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán”, *Budapesti Negyed*, 4. sz. (2004): 165–185; az evangélikusok szerepéről a jótékonykodó egyesületekben: TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005), 59–94.

64 Lásd KÁNYA, *Réges-régi időkről...*, 9–76.

65 „Deák Ferenc levele gyámleányához” (1862. aug. 14.), *Budapesti Szemle*, 87. sz. (1896): 321–328, 325, kiemelés tőlem: B. P.

66 Részlet Szathmáry K. Pálnéhoz [A Miskolczy Nőközösség elnöke] írt leveléből, in M. BAGOSSY Éva, *Veres Pálné* (Budapest: Veres Pálné Gimnázium, 1996), 37, kiemelés tőlem, B. P.

Egyet [...] rendesen elfelejtünk leánygyermekünknek nevelésében, és ez egy az, miből – szerintem – igen sok baj és boldogtalanság veszi származását; azt, hogy nem tanítjuk és oktatjuk őket arra, hogy jövőjükről, – ha a sors úgy hozná magával – maguk tudjanak gondoskodni. [...] *Ha a férfinak szabad nőtlenségben maradni, miért ne legyen szabad a nőnek is?* És mégis miért gúnyolják éppen a szegény nőket? Azért, mert a nő, ha férjhez nem megy, csak igen ritkán talál tért és alkalmat, hogy az emberiség hasznára munkálkodhassék, mert a nő egész neveltetése olyan, hogy reá van szorulva a férfi támogatására! [...] *Neveljük leányainkat úgy, hogy valami olyast is jól tudjanak, melylyel szükség esetére kenyerüket is kereshessék becsületesen.* [...] *Neveljük tovább leányainkat úgy, hogy természetszabta körükben önállólag is tudjanak mozogni, és szoktassuk őket mindenek előtt munkásságra,* tudjanak is, szeressenek is munkálkodni, hogy a házasság ne legyen egyszersmind életbiztosító intézet reájuk nézve. Akkor szerintem sokkal kevesebb boldogtalan nő lesz a világon.⁶⁷

A lányok önfenntartásra nevelése mellett érvelő passzus azonban az alábbi pontosítással folytatódik:

Nem szükség mondanom, hogy ebeli állításomat ne tessék összetéveszteni az általános értelemben vett „női emancipatio”-val; ennek én határozott ellensége vagyok; maga a természet különböztette meg a munkakört a férfi és a nő között, melyet átlépvé, egyik is, másik is eltéveszti az életét [...].⁶⁸

A két részlet jó példája a többi publicisztikai írására is jellemző retorikának. Eszerint a középosztálybeli nőkről szóló diskurzus egyik végpontján a családanyai kötelességek maradéktalan teljesítése, a másik végpontján a képzés és az önálló kereset áll. Bármelyik szemponttól is beszél, az érvelést a fentihez hasonló pontosítás, szabadkozás, – az ő szóhasználatával – a „szélsőségségtől” való elhatárolódás követi.

De a középút metaforájára építő politikai beszédmodot példázza *Hogyan neveljük leányainkat?* című tanácsadó szövege⁶⁹ is. Az írás érdekessége, hogy nem csupán kifejezetten a leánynevelés mikéntjére tér ki, hanem olyan publicisztikai szövegről van szó, amely amellet is érvel, hogy hogyan épüljön fel egy kifejezetten leányoknak szóló tanácsadó szöveg *retorikája*. A beszélő szerint egy női nevelésről szóló írásban egyfelől a háziasságra nevelésről szükséges szót ejteni, hogy világossá váljon, a cikk írója nem csupán „tudós nőket” kíván hazájának. Az érvelés azzal folytatódik, hogy másfelől a nők művelődésének és önállóságra nevelésének eszméje is meg kell hogy jelenjen *ugyanabban a cikkben*, mégpedig azért, hogy az írás retorikája tükrözze, a cikkíró egyik pólust sem képviseli elvakultan: „Egyik olyan szélsőség, mint a másik, és azért egyik is olyan téves, és annál fogva káros nézet, mint a másik.”⁷⁰ A szöveg tehát épp azon a középút metaforájára építő politikai nyelven szólal meg, mint amelyet a Deák Ferenc- vagy a Veres Pálné-idézetben láttunk.

67 EMILIA, „Társaséleti teendőink III...”, *Családi kör* 1, 8. sz. (1861): 123–124, kiemelés tőlem, B. P.

68 Uo., 124, kiemelés tőlem, B. P.

69 EMILIA, „Hogyan neveljük...”

70 Uo., 247.

Felmerül a kérdés: vajon Kánya Emília tudatosan választotta ezt a politikai nyelvet, vagy pedig automatikusan illeszkedett az őt körülvevő diszkurzív közeghez? A válaszhoz két tényező ismeretére lenne szükségünk. Egyrészt tudnunk kellene, pontosan milyen külföldi folyóiratokat és könyveket olvasott: voltak-e olyan politikai beszédmódok és külföldi női magatartásminták, amelyek példaként vagy éppen ellenpéldaként szolgáltak számára. Annyi bizonyos, a *Külföldi hírek* rovata alapján a *Családi kör* szerkesztője több nyelven olvasott, és számos nemzetközi lappal érintkezett. Pontos filológiai adatok hiányában azonban félrevezető volna azt gondolni, a szerkesztő bizonyosan ismerte részletesen azokat a nemzetközi lapokat, amelyek a hazaiaktól eltérő nőképet formáltak; amelyek elsősorban a nők jogi, politikai, szexuális és munkajogi egyenlőségét hirdették – kevésbé törődve azzal, hogy mindeközben megmaradnak-e a nők „eleve elrendelt” szerepkörei.⁷¹

A válaszhoz másrészt azt is tekintetbe kell vennünk, milyen más beszédmódok uralkodtak még az 1850–1880-as évek között Magyarországon, amelyeken a társadalmi nemi szerepekről értekezni lehetett. A 19. század harmadik negyedéről szóló magyar nőtörténeti⁷² és a „női lapokat” kutató sajtótörténeti⁷³ elemzésekből kiindul-

71 Gondolok itt például a francia *Le Droit des femmes* (A Nők Joga, szerk. Léon Richter, 1869–1891), az angol *The Shield* (Pártfogó, szerk. Ladies' National Association, 1870–1886), a *Women and Work* (Nők és Munka, 1874–1876), az olasz *La Donna* (A Nő, szerk. Anna Maria Mozzoni, 1868) című lapokra vagy a genfi *La Solidarité* (Szolidaritás, szerk. Marie-Goëgg Pouchoulin, 1866–1870), amely a nőmozgalmi aktivisták első nemzetközi újságja volt. A lista Kéri Katalin tanulmánya alapján született: KÉRI Katalin, „Női lapok a 18–19. század Európájában”, *Világtörténet*, 3–4. sz. (1997): 74–78. Ezekben a lapokban a nők politikai jogairól és munkába állásáról, a szabad szerelemről vagy a különféle nőmozgalmi fejleményekről volt szó, a *The Shield*-ben kampányt hirdettek a prostitúció törvényesítése ellen; Uo., 75. De gondolhatunk olyan korábbi, 1850-es évekbeli francia újságokra is, mint a *La Voix des Femmes* (Nők Hangja, szerk. Eugénie Niboyet, 1848–1852), a *L'Opinion des Femmes* (Nők Véleménye, szerk. Jeanne Derooin, 1849–1851) a *l'Almanach des Femmes* (A Nők Almanachja, szerk. Jeanne Derooin, 1852–1854), a *La Politique des Femmes* (Nők Politikája, szerk. Désirée Gay, 1848) vagy a *Le Journal des femmes* (Nők Lapja, szerk. Louise Otto, 1849–1852), melyek a nők jogainak bátor követelése miatt kifejezetten radikális hangú lapoknak számítottak. A francia lapok gyűjtése innen: René de Livois, *Histoire de la presse française I: Des origines à 1881* (Lausanne: Spes, 1965).

72 Vö. például: FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905) (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996); TÖRÖK, „Kánya Emília szerkesztői...”, TÖRÖK Zsuzsa, „A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszmetsetben”, *Aetas*, 1. sz. (2015): 87–115; UŐ, „A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné: Írónői életpályája a 19. századi nemzetépítés kontextusában”, *Irodalomtörténet* 97, 4. sz. (2016): 431–454; MÉSZÁROS, *Wohl-nővérek munkássága...; A nő és hivatása...; A nő és hivatása II...*; MARGÓCSY István, „Nőiség, női szerepek és romantika”, in *Angyal vagy démon...*, 19–40; VADERNA, „A nők és a kultúra hanyatlása...”; SZÉCSI Noémi és GÉRA Eleonóra, *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)* (Budapest: Európa Kiadó, 2015); KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmus kori Magyarországon (1867–1914)* (Pécs: Pro Pannonia, 2008); BORBÍRÓ, „Budapesti nőegyletek (1862–1904)”; SÁRAI SZABÓ Katalin, „Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején”, *Replika*, 1–2. sz. (2014): 85–106; Agatha SCHWARTZ, *Shifting Voices: Feminist Thought and Women's Writing in Fin-de-Siècle Austria and Hungary* (Montreal–Kingston: McGill–Queen's University Press, 2008).

73 Lásd például: KÉRI, „Női lapok...”; NAGYDIÓSI, „Magyarországi női lapok...”; TÖRÖK Zsuzsa, „Folyóirat-irodalom a 19. század második felében (A *Vasárnapi Újság* sajtóbibliográfiája alapján)”, *Alföld* 62, 3. sz. (2011): 44–51; MÉSZÁROS Zsolt, „Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A *Magyar Bazár* és olvasóközönsége”, *Magyar Könyvszemle* 133, 3. sz. (2017): 297–313; MÉSZÁROS Zsolt, „A modernitás és az emancipáció határvidé-

va nem igazán ismerünk olyan nyelvet, amely radikálisan különbözött volna a fenti tanulmányban felvázoltaktól. Még Szendrey Júlia naplőbejegyzései is olyan nyelvet használnak, amely a korszakban a női emancipációról szóló szélsőségesebb megnyilvánulásokat ötvözi a fentiekben látott mérsékelt, „a maga illő korlátaiban tartott” beszédmóddal.

Szegény nők ti, oly boldogtalanok, oly gyávák! kik ellenállás nélkül nyújtjátok kezeteiket, lábatokat a vasbilincsek elé, miknek terhe alatt aztán nyögtök, míg csak minden önérzet, minden öntudat ki nem veszett belőletek. [...] És mégis! egyre van erőtök, van akaratok; tömegestül kelni fel azon társatok ellen, ki lánczaitokat leoldani akarja, egyetértve kövezni meg azt, ki melletetek szót emelni bátorkodik.⁷⁴

A fenti, 1854-es bejegyzésben Szendrey azokat a nőket bírálja, akik a nők (véltetően a boldogtalan házasságok kényszere alóli) felszabadításáért küzdök ellen léptek fel. Az elköteleződés, tehát a szerelemből házasság és az egyenrangú házasság eszméje lényegében megegyezik a Kánya Emília szövegeiben olvashatókkal, de az *ellenállás*, a *vasbilincs* vagy a *lánc* képe harciasabb retorika elemei. Egy másik bejegyzése azonban (ugyaneből az évből) az írónői és családayai szerepekről értekezve pontosan ugyanazon szótár és retorika elemeivel dolgozik, mint Kánya Emília hasonló témájú írásai.

Ilyenkor néha azt hiszem, hogy mit írnék, talán más szívekben is visszhangoznék, hogy nem csupán szavakat, de eszméket írna le tollam, érzelmeket festene [...]. Nem feledhetem ilyenkor, hogy nem írónő, hanem anya, feleség, háziasszony vagyok, hogy gyermekeim, férjem s háztartásom van, s hogy kötelességem mindenek fölött ezeknek szentelni időmet s két kezem munkáját.⁷⁵

– írja Szendrey Júlia; Kánya Emília pedig ekképpen emlékszik vissza (még századfordulón írt emlékiratában is!) az 1850-es évek végi, lapalapítás előtti időszakára:

Álnév vagy jegy alatt írtam. *A viláért sem akartam bárkivel is tudatni ebbeli működésemet*, és még nagyobb buzgalommal igyekeztem megfelelni házi teendőimnek. [...] *Csak azt az időt fordítottam az írásra, melyet mások a túlságos sok pihenésnek és szórakozásnak szánnak*. Sokat lehet az időből kinyerni, ha jól be tudjuk osztani azt. *Az én gyermekeim és a háztartásom sohasem szenvedte meg az én szerény, egyszerű írói kísérleteimet.* (139.)

kén: a *Magyar Bazár* irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt (1873–1901)”, *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Scientiarum Economicarum et Socialium* 39 (2012): 27–35; LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában (Bécs–Budapest–Prága)*, (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2002); SIPOS Balázs, „»Időben élni«: Hivatásos újságírók szerepei a XX. század első felében Magyarországon”, in *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, Rendi társadalom – polgári társadalom 16, szerk. LÁCZAY Magdolna, 347–356 (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003).

⁷⁴ SZENDREY Júlia, „Naponként árvább”: *Szendrey Júlia naplója*, szerk. AJKAY Alinka és SZENTES Éva (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2016), 154–155.

⁷⁵ Uo., 159–160.

Noha Szendrey Júliát Kánya Emília nemcsak öltözéke, megjelenése, hanem az *Életképek*ben megjelent naplója „szemermetlen nyíltsága” miatt is kárhoztatja (88) – a nyilvános női szerepekről nagyon is hasonló politikai nyelven beszéltek kortársával. Tudomásom szerint inkább a 19. század utolsó évtizedében és főként a 20. század elején, tehát a Kánya Emília halála körüli időszakban jelennek meg azok az alakok, illetve politikai nyelvek a társadalmi nemek és a „női emancipáció” kérdéséről, amelyek a fentiektől különböző hangot ütnek meg.

Jó példa a politikai nyelv különbségére Bedy-Schwimmer Rózsa (1877–1948), a Kánya Emíliával megközelítőleg hasonló társadalmi státuszú (felső-középosztálybeli zsidó családból származó) újságíró, a magyarországi nő történet Kánya Emíliához hasonlóan karakteres figurája, a Feministák Egyesületének alapítója és *A nő és a társadalom* című „feminista folyóirat” elindítója. Bedy-Schwimmer kifejti:

[a] nőmozgalom, ép úgy mint a munkásmozgalom, a társadalom radikális átalakítására törekszik. [...] A nőmozgalom a nő gazdasági, szellemi és társadalmi felemelésével a nő egyéniségnek egyenrangú elismertetésével az emberiség nemi viszonyait javítja.⁷⁶

Akár gyakorlati, akár tudományos, akár ideális fegyvert használunk, a cél egy: a nő egyéni, társadalmi, jogi felszabadítása. Fel akarjuk szabadítani a nőt a maga egyéni javára, hogy fejlett egyéniségével a társadalom harmoniáját mozgassa elő.⁷⁷

Míg Kánya Emília írásai olyan beszédmodot alkalmaznak, amelyek a „női emancipáció” szélsőséges megnyilvánulását a nők „elférfiasodásában” látják, addig Bedy-Schwimmer Rózsa diszkurzív közegében ez a nyelv már az „antifeminista” jelzőt kapja:

„Elvesztik nőies bájukat, durvák, férfiasak lesznek” ez az úgynevezett jóhiszemű antifeministák legrégebb, legállhatatosabban elsírt, fájdalmasan zokogott ellenvetése a nőmozgalom ellen. Hiába magyarázzuk, hogy a nőiesség és a férfiaság fiziológiai megkülönböztetés, amelyet a nőmozgalomnál is erősebb külső befolyás sem változtathat meg, ők az „elférfiasodás” rémét festik a falra, amelyre a nőmozgalom reflektora a fejlődés világosságát veti.⁷⁸

De érdemes ugyanebből az időszakból az alsóbb társadalmi státuszú nőkre koncentráló cikkekből is idézni, hiszen azok szintén teljesen más politikai nyelvet beszéltek, mint Kánya Emília és kortársai:

Igazi forradalmár volt. [...] Megmutatta, hogy a nő ugyanolyan harciosa lehet a forradalmi eszmének, mint a férfi; követendő példája a küzdő proletároknak.⁷⁹

76 BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, „A nő része a társadalom átalakításában”, *A nő és a társadalom* 1, 7. sz. (1907): 115–116, 115, kiemelés tőlem: B. P.

77 BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, „A nő és a társadalom”, *A nő és a társadalom* 1, 1. sz. (1907): 1–2, 2.

78 BÉDY-SCHWIMMER Rózsa, „Mire férfiak leszünk”, *A nő és a társadalom* 1, 1. sz. (1907): 9.

79 „Nekrológ Louise Michelről (1836–1905), a párizsi kommün egyik »hősnőjéről«, *Nőmunkás*, 3. sz. (1905): 4.

A régi „polgári” nőmozgalom emlékein csüggő konzervatívok képviselik az egyik szélsőséget; ezek a szellemi munkások szűk körének emancipációjában látják még mindig – miként egy félszázad előtt – a feminista mozgalom főcélját a jogtalanságban sínylődő nők nagy tömegével: a munkásokkal nem törődnek. [...] Tévedésük abban áll, hogy nem ismerték fel a feminizmus osztályharc-jellegét.⁸⁰

A 20. század legelejének „női” vagy „feminista” lapjaiból vett passzusok azért szemléletes kontrollpéldák, mert rámutatnak, milyen variációs lehetőségei lehetnek a női szereprepertoár normakészletét és folyamatos bővülését elbeszélő nyelvnek. Emellett azonban keletkezési idejük arra is figyelmeztet, hogy ezek a szövegek már más diszkurzív közegben születtek, mint Kánya Emíliaé. Vagyis számunkra, a jövő horizontjából nézve már elgondolható, hogy milyen nyelven szólalhatott volna még meg a társadalmi nemi szerepekről szóló diskurzus. Szigorúbb történeti hozzáállással, az elsődleges kontextus figyelembe vételével és a következő évtizedek zárójelbe tételével azonban nem lehetünk biztosak abban, hogy olyan sok szótár vagy szerepminta állt volna Kánya Emília és kortársai rendelkezésére ahhoz, hogy megszólalásmódjukban szabadon válogathassanak.

A tudatos választás vagy tudattalan alkalmazkodás kérdése azért lényeges, mert korábbi elemzéseimben arra a következtetésre jutottam, hogy míg Kánya Emília élet- és szakmai pályája a társadalmi kontextus ismeretében normaszegőnek tekinthető,⁸¹ addig tetteire adott reflexiói, önéletírása és publicisztikai írásai sokkal inkább normakövetőnek tűnnek.⁸² A tanulmány elején felvetett hipotézis, miszerint az atipikus életpálya tipikusként való megrajzolásának, az emlékirat elliptikus elbeszélésmódjának funkciója a korabeli diszkurzív közegbe, az elvárt középosztálybeli női szerepmodellhez való közelítés lehet, a fenti elemzés (a *Családi kör* női szerepkánonjának és politikai nyelvének) ismeretében a következőképpen árnyalható.

Tézisem elbeszélhető lenne úgy is, hogy Kánya Emília tudatosan választotta nyelvét. E következtetés azonban nem tűnik kellőképpen megalapozottnak, hiszen egyrészt nincs hozzáférésünk szándékaihoz, másrészt az őt körülvevő közeg nyelvének variációs lehetőségei az ő beszédmódjának variációs lehetőségeit is meghatározzák. A *Családi kör*ben felmutatott női szereprepertoár, valamint a szerkesztő írásainak szótára és retorikája azért figyelemre méltó, mert segít felismerni, e szövegek mely diszkurzív közegben születtek. Mivel a folyóiratnak piaci szempontokra is figyelnie kellett, rámutat, milyen nyelven *kellett*, hogy megszólaljanak, hogy az olvasóközönség húsz éven át megvásárolja a lapot;⁸³ de arra is rámutat, milyen nyelven *tudtak* megszólalni. Vagyis

80 MÁDAY Andor, „A feminizmus mint osztályharc”, *A nő és a társadalom* 1, 2. sz. (1907): 18–19, 18.

81 BOZSOKI, „»Csak a vezérek szerepelnek az életben«...”

82 BOZSOKI, „Egy női karrier...”

83 Török Zsuzsa a 19. század folyóirat-irodalmáról végzett statisztikai elemzéséből kiderül, hogy a vonatkozó időszakban Kánya Emília uralta a női olvasókat célzó lapkiadások piacát, de élen járt a leghosszabb időintervallumokon megjelenő lapok listáján is. (TÖRÖK, „Folyóirat-irodalom...”, 48–49.) A *Családi kör* sikeréről vö. még: „A Családi kör hamar nagyon népszerű lett. Kiszorította a magyar otthonokból a német Gartenlaubet. Az újság fő érdeme – amelynek nagy visszhangja is támadt – hogy

Kánya Emília életpályájának rendkívüliségére a társadalmi kontextus adhat magyarázatot; a tetteire adott reflexióinak meglepő vagy éppen kiszámítható jellegére azonban politikai nyelvének variációs lehetőségei mutathatnak rá. A fenti elemzés azt tükrözi, e reflexiók sokkal inkább kiszámíthatók, semmint meglepők. A 19. századi Magyarországon társadalmi nemi szempontból atipikus életet élő, a diszkurzív megnyilvánulások szintjén azonban normakövető gyakorlat, úgy tűnik, nemcsak kifizetődőbb és elgondolhatóbb, de talán szükségszerű is volt.

a nemzeti fellendülést célzó törekvések szószólója lett.” RITTER, „Az első magyar szerkesztő...”, 135; illetve lásd a *Családi kör* előfizetési felhívásait: *Magyar sajtóbibliográfia (1850–1867)*, összeáll. V. BUSA Margit (Budapest: OSZK, 1996), 150–151.

FODOR JÓZSEF PÉTER

Könyvek: a szellemi szabadság emlékhelyei

Tények és fikciók Márai Sándor *Erősítő* című regényében

Demokrácia – mondják – és szabadság. De a tömegnek nem kell a szabadság. A tömegnek védettség kell, semmi más. A Nagy Rendszerektől nem szabadságot vár, hanem védettséget. S ezért a tömeg mindig hajlandó feláldozni a szabadságot. Csak az egyének, az eretneknek kell a szabadság, csak az hajlandó – mindennap, újból – megfizetni az árát. Ez az ár rendkívül magas.¹

Márai Sándor e kevésbé ismert regénye a késői reneszánsz kor társadalmának ideológiai megosztottságába kalauzolja el az olvasót. Az római inkvizíció kolostorában játszódó, Giordano Bruno halálának körülményei és utolsó éjszakája köré szövődő történet háttérét a vallási dogmák és a tudományos processzió ellentéte adja. Az olvasó mindezt egy Rómába érkező spanyol inkvizítor emlékiratain keresztül ismeri meg, akinek a városban töltött idő alatt gyökeres fordulatot vesz az élete. Márai e spanyol vándorszerzetes szemszögéből mutatta meg, hogy mi lakozik azokban az emberekben, akik úgy hitték, a világban egyedül az ő igazságuk létezik, valamint hogyan kezdődött el a bomlás közöttük, amikor olyan személlyel találkoztak, akire nem tudták rákényszeríteni az eszmét, mert az ő értékrendjének alapja a szabad szellem volt.

Az író 374 évvel Giordano Bruno halála után, 1974. február 28-án tett pontot az *Erősítő* első teljes vázlatának végére.² A mű megírását nem tervezte egyértelműen.³ 1971 novemberében említette először a „confortatore emlékiratát” pár nappal egy orvosi kivizsgálás előtt, ami miatt Rómába kellett utaznia, így alkalma nyílt meglátogatni a történet helyszínét: a San Giovanni Decollato-kolostort.⁴ A következő év januárjában még mindig bizonytalan tervei voltak az írással kapcsolatban: április elején *Bátorító*,⁵ illetve *A (B)bátorító*⁶ címmel szőtt terveket a regényről. 1972 májusától erős pesszimizmus lett úrrá Márain; az írói lét modern kori reménytelensége, az olvasók hiánya depressziós állapotba sodorta. Altesti fájdalomok és gyakori halálérzete miatt inkább csak olvasott –

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. A tanulmány azonos című előadásként 2016. november 25-én hangzott el Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által rendezett *A történettudomány és a történelmi regény* című konferencián.

1 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1952–1953* (Budapest: Helikon Kiadó, 2009), 156.

2 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1970–1973* (Budapest: Helikon Kiadó, 2015), 45.

3 Vö. LŐRINCZY Huba, „Az inkvizítor és az eretnek, Márai Sándor: erősítő”, *Forrás* 35, 11. sz. (2003): 59–76, itt: 59.

4 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 214–215.

5 Uo., 251.

6 Uo., 254, 261.

igaz, a történethez kapcsolódó témákban, így többek között Ernest Renan, Avilai Szent Teréz és Luther műveit vette kézbe. Ennek ellenére október közepén más írói ambíciókról számolt be,⁷ s nem említette terveit a regénnyel kapcsolatban még a rendszeres új-évi számvetés alkalmával sem. 1973. április 11-én, a másik rendszeres – születésnap – számvetés során végül ismét felmerült a *Bátorító* megírásának homályos lehetősége.⁸ A tavaszt követően megszaporoztak a Bruno halálához kapcsolódó olvasmányai, és 1973 szeptemberében újra elkezdte az írást.⁹ Az időközben kialakult betegsége és a svájci gyógykezelés november végéig némileg visszavetette írói lendületét. Ekkor említette először *Erősítő* címmel, majd a december 31-én keltezett naplójegyzetéből megtudjuk, hogy a történet „félíg-meddig alakot kapott”.¹⁰ A depressziós időszakból való kilábalásnak, ezzel együtt a könyv megírásának – azt gondolom – legfőbb kiváltó oka az író sok-sok év után történt ismételt eszmélése; hogy a könyv feygyver.¹¹ A fordulat 1973 nyarán következhetett be, miután a *Föld, föld!...* című, éppen elkészült műve hat példányát ajánlottan elküldte budapesti barátainak, de ezek közül öt postafordultával visszaérkezett címére, mert a kommunista rendszer még huszonöt évvel a hatalomátvétel után is kivette magából az eretnek, bíráló gondolatokat.¹² Továbbá nagyon valószínűnek tartom, hogy az első kiadás után hetven évvel újra megjelent inkvizíciós jegyzőkönyvekből készült válogatáskötet keltette fel érdeklődését.¹³

A regény befogadásának 20. századi története szinte megegyezik a spanyol karmelita inkvizítortanonc által írt regénybéli levélével. Az *Erősítőre* első megjelenésekor, 1975-ben a magyarországi kritika nyíltan nem reflektálhatott. Voltak emberek, akikhez titkos utakon eljutott abból az 1100 példányból, amelyet Márainak egy magyar illetőségű kanadai nyomda segítségével szerzői kiadásban sikerült az olvasók elé tárnia Olaszországban – azokhoz, akik szívükön viselték a magyar irodalmat, és tisztában voltak felelősségükkel és kötelességükkel vele kapcsolatban.¹⁴

Márai az 1940-es évek végén tartani kezdett attól, hogy hallgatni sem lehet majd Magyarországon, ezért úgy döntött, hogy száműzetésbe vonul, mert „magyar író még jelenlétével sem igazolhatja azt a hazaárulást, amit odahaza, az orosz szuronyok védelme alatt [...] művelnek”.¹⁵ Ellenérzése a szellem államosításával kapcsolatban mit sem csökkent az idővel, mert tisztában volt vele, hogy a szellemi szabadság elvesztése megszüntette az egyéni különbség lehetőségét, ami kötötte az alkotók kezét.¹⁶ Az író legkínzóbb fájdalma volt sok-sok évvel az ország elhagyása után is, hogy *A Garrenek*

7 Uo., 318.

8 Uo., 394.

9 Uo., 467.

10 Uo., 517.

11 Vö. MÁRAI Sándor, *A Garrenek műve* (Toronto: Stephen Vorosvary-Weller, 1988), 1:491, 510.

12 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 444–445.

13 Domenico ORANO, *Liberi pensatori bruciati in Roma dal XVI al XVIII secolo (Da documenti inediti dell' Archivio si Stato in Roma)*, (Roma: 1904); MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 233.

14 RÓNAY László, *Márai Sándor* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 636–637.; FINTA Gábor és SZÉNÁSI Zoltán, *Közös múltunk: Sipos Lajossal beszélget Finta Gábor és Szénási Zoltán* (Budapest: Kairosz Kiadó, 2014), 56–57.

15 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1948* (Budapest: Helikon Kiadó, 2008), 253, 272.

16 Uo., 120.

műve teljes, hat kötete magyarul nem jelenhetett meg,¹⁷ amihez harminc évvel később az említett könyvek visszaküldése is hozzájárult.

Szegedy-Maszák Mihály szerint a száműzetésben élt írók művei kissé légüres térben keletkeztek, ezért nem könnyű a visszakerülésük a magyar irodalomba, sem a párbeszédük a Magyarországon írt művekkel.¹⁸ Rónay László szerint az 1990-es évek végén kategorizált, történelminek nevezett regények,¹⁹ nevezetesen a *Béke Ithakában* (1952), az *Ítélet Canudosban* (1970), az *Erősítő* és a *Harminc ezüstpénz* (1983) nem tartoznak Márai pályájának fénypontjai közé.²⁰ Azt gondolom, ez az „énformájú áltörténeti regény”,²¹ ahogy Szegedy-Maszák nevezte, nem elhanyagolandó, egyrészt az alkotáslelektan szempontjából, másrészt témáját illetően. Az ő értelmezésében a regény leginkább vallomás. A terjedelmi keretek ez esetben nem teszik lehetővé a szubjektív befogadás pragmatikai kérdésének²² boncolgatását. Az életrajzi párhuzamok mégis szükségessé teszik a Márai-befogadás sajátosságainak rövid tisztázását. E történelmi témájú regény autografikus olvasása²³ olyan olvasók esetében lehetséges, akik ismerik a naplókat mint „Márai igazságát”.²⁴ Sőt, a naplók ismeretében rendkívül nehéz, szinte lehetetlen nem vonatkoztatni a regénytörténetet az író életútjára, noha a regény kinyilatkoztatja, hogy nem az életrajzi szerzőről szól.²⁵ Tanulságos itt utalni Márai e témához kapcsolódó, 1974-ben írt véleményére,²⁶ amely nagy hasonlóságot mutat Milan Kundera gondolataival: „A regény nem a valóságot vizsgálja, hanem a létet. A lét pedig nem az, ami megtörtént, a lét az emberi lehetőségek birodalma, mindaz, amivé az ember válhat, amire képes”,²⁷ továbbá „[h]a egy író azt gondolja, hogy egy történelmi helyzet új és releváns lehetősége az emberi világnak, olyannak akarja leírni, amilyen. Ami nem változtat azon, hogy a történelmi valósághoz való hűség a regény értékének tekintetében másodlagos. A regény nem történész, nem próféta: a lét kutatója.”²⁸

17 MÁRAI, *A teljes napló 1952–1953...*, 287, 301; MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1959–1960* (Budapest: Helikon Kiadó, 2012), 267; MÁRAI, *A Garrenek műve...*

18 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A hontalanság irodalma: Újraértelmezések* (Budapest: Krónika Nova, 2000), 160.

19 MÁRAI Sándor, *Történelmi regények I–II* (Szombathely: Sylvester János Nyomda Kft.–Helikon Kiadó, 2002).

20 RÓNAY László, *Márai Sándor* (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 204.

21 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Önéletrajz és regény Márai életművében (I. rész)”, *Vigilia* 53, 5. sz. (1988): 359–364, itt: 359.

22 Uo.

23 H. PORTER ABBOTT, „Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására”, ford. PÉTI Miklós, *Helikon* 48, 3. sz. (2002), 286–304, itt: 299.

24 Philippe LEJEUNE, „Az önéletírás definiálása”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 272–285, vö. MÁRAI, *A teljes napló 1948...*, 301.

25 PORTER ABBOTT, „Önéletírás, autográfia, fikció...”, 300.

26 „[...] arra kell gondolni, hogy Homérosz saját magát mutatta be, amikor Ulysses alakját megmintázta, Shakespeare saját magáról írt, amikor Hamlet-et színpadra vitte, Goethe, amikor a Faustot megírta, Goethéről írt... mint Flaubert, aki megvallotta, hogy »Madame Bovary, c'est moi«”. MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1974–1977* (Budapest: Helikon Kiadó, 2016), 64.

27 Milan KUNDERA, *A regény művészete* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2008), 50.

28 Uo., 52.

Kundera szerint „a történelmet mindig ugyanazon, szüntelenül reinkarnálódó hősök alakítják és élük meg”.²⁹ Az *Erősítő* esetében a hősök életútjainak párhuzamai és az emigráns lét mutatnak rá a hasonlóságra, vagyis Giordano Bruno életrajzával párhuzamba állítható a regény főhősének, a spanyol inkvizítornak római tanulmányait követő civil foglalkozása: Bruno két és fél hónapot nyomdászként dolgozott Genfben. A Rhône melletti gazdag kereskedőváros az 1500-as évek második felében olasz, francia, spanyol, portugál menekültek gyűjtőhelye volt, ahogy négyszáz évvel később e városhoz kötődnek Márai első száműzetésben töltött napjai is.³⁰ Brunónak 1578-ban menekülnie kellett hazájából. Bejárta Európát, míg végül a vatikáni igazságszolgáltatás elől ideiglenes menedékre lelt Velencében, mint Márai a kommunista diktatúra elől menekülve New Yorkban, amit az atomkorszak Velencéjének nevezett.³¹

A naplójegyzetek mellett az *Erősítő* jegyzeteiből is kiderül, hogy az 1970-es évek elejétől Márai némi felderítómunkát végzett Rómában az inkvizíció történetével és fontosabb helyszíneivel kapcsolatban. Olyan részletek érdekelték, mint a Tor di Nona (az Inkvizíció egykori börtöne) és a Campo de' Fiori közötti távolság, mivel arra volt kíváncsi, mennyi időbe telt Giordano Brunót a máglyához kíséreni.³² Felkereste az idős Michelangelo Buonarrotti egykori otthonának helyszínét a Marcel de' Corvin,³³ meglátogatta a regény legfontosabb helyszínét, a kivégzett eretnekek maradványait őrző San Giovanni Decollato-kolostort,³⁴ ahova 1972-ben beengedték, viszont a második alkalommal, egy évvel később már nem.³⁵ Sikerült olyan évszázadokig a nyilvánosság elől elzárva tartott iratokhoz, jegyzőkönyvekhez hozzáférnie, amelyek a „kivégzett áldozatok nevét, és a kivégzés körülményeit, a confortatorék névalírását és a végrendelezéseket”³⁶ tartalmazzák. Két könyvet nevezett meg a regény jegyzeteiben,³⁷ amelyek tényanyagából kiindult, s amelyeknek alapjául szolgáló eredeti egyházi dokumentumokat az olasz politikus, Domenico Berti 1848–1849 közötti zűrzavaros forradalmi időszakában tárhatott fel, és húsz évvel később tett közzé.³⁸ Márai azt írta az *Erősítő* jegyzetében, hogy Bruno kivégzéséről meglepően szűkszavúan nyilatkozott a Santo Uffizio jegyzőkönyve. Ebből arra következtetett, hogy „a Santo Ufficio tudta, hogy Bruno nem »közönséges eretnek«, és mintha sietett volna bagatellizálni ennek a

29 Uo., 63.

30 MÁRAI, *A teljes napló 1948...*, 269.

31 MÁRAI, *A teljes napló 1952–1953...*, 55; MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1954–1956* (Budapest: Helikon Kiadó, 2010), 73.

32 SZÓNYI Zsuzsa, *Vándor és idegen, Márai-levelek, emlékek* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2000), 93.

33 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 468–469.

34 Uo., 87.

35 MÁRAI Sándor, *Erősítő* (Szerzői kiadás, 1975), 173–174; MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 215, 477–478.

36 MÁRAI, *Erősítő...*, 174; MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 233.

37 ORANO, *Liberi pensatori bruciati...*; ANTONIO BERTOLOTTI, *Martiri del libero pensiero e vittime della Santa Inquisizione nei secoli XVI, XVII, XVIII* (Roma: 1891).

38 DOMENICO BERTI, *Vita di Giordano Bruno da Nola* (Torino: Paravia, 1868); MICHAEL WHITE, *Giordano Bruno, az eretnek*, ford. BÓDOGH-SZABÓ Pál (Pécs: Alexandra Kiadó, 2008), 15.

Giustiziának jelentőségét”,³⁹ mert „vannak ügyek, melyeket leghelyesebb úgy intézni el, hogy a nyilvánosság nem tud semmit az elintézésükről”.⁴⁰

Ha összevetjük az Orano-féle gyűjteményes kötetben szereplő kivégzések jegyzőkönyveit, szembevetve az eltérés. Bruno esetében a szűkszavú dokumentáláson kívül hiányoznak a kivégzést levezénylő személyek nevei (más esetben akkurátusan lejegyezték ezeket), az eljárás költségigénye, és végül az írnok aláírása is⁴¹ annak érdekében, hogy Bruno a róla készült iratoknak csupán árnya legyen.⁴²

A látszólag pontosságra törekvő író a történelmi tényanyag feldolgozása mellett kérdéseket felvető módon számos irodalmi anakronizmust alkalmazott, feltehetően azért, hogy az irodalmi élet szabadságát korlátozó ideológiai hatalom eszközeit ironikus módon láttassa. Padre Alessandro, az inkvizítorok mentora idézi Lope de Vega halálos ágyán mondott kijelentését, miszerint unja Dantét.⁴³ E regénybeli szituáció⁴⁴ történelmileg nem hiteles, mivel Lope de Vega 1635-ben halt meg, így a regénytörténet idején élete delelőjén volt. Időbeli zavar figyelhető meg a Cervantesről megfogalmazott ítélettel⁴⁵ kapcsolatban is, mivel a *Don Quijote* első részének megjelenése 1605,⁴⁶ vagyis Bruno halálának évében a bús képű lovag története legfeljebb írója fejében létezett. Lőrinczy Huba is említett néhány pontatlanságot, mint a Márai számára oly fontos valóságvonatkozások és fikcióba ékelődő tárgyszerűségek példáját.⁴⁷ Az író a regényidőben múltként állított be olyan történelmi és irodalmi tényeket, amelyek a valós kronológia szerint még nem történtek meg. Legmeglepőbb, hogy a *Dekameront* Cervantes művének tulajdonította, amit a Helikon Kiadó magyarázatra szoruló tévedésnek véelve, lábjegyzettel is ellátott.⁴⁸ Márai írásmódjában IV. *Innocent*nek nevezett pápa a kiadói lábjegyzet szerint III. Ince.⁴⁹ III. Ince pápa (1160–1216), ahogy IV. Ince pápa (1195–1254) is – akire talán az író gondolhatott – közel négyszáz évvel Bruno halála előtt élt.⁵⁰ Emellett Bellarmino bíborost (Roberto Francesco Romolo Bellarmino, 1542–1621),⁵¹ Francisco Ximénes bíborost (Cisneros Jiménez Francisco, 1436–1517),⁵² Bernardo Gui dominiká-

39 MÁRAI, *Erősítő...*, 175.

40 MÁRAI Sándor, *Erősítő* (Budapest: Helikon Kiadó, 2008), 157.

41 ORANO, *Liberi pensatori bruciati...*, 88–89.

42 KUNDERA, *A regény művészete...*, 110, vö. MÁRAI, *Erősítő* (2008), 130.

43 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1949* (Budapest: Helikon Kiadó, 2008), 23; MÁRAI, *Erősítő* (2008), 59.

44 MÁRAI, *Erősítő* (1975), 49.

45 Uo.

46 *Világirodalmi Lexikon*, 2. köt. szerk. KIRÁLY István, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 144.

47 LŐRINCZY, „Az inkvizítor és az eretnek...”, 59.

48 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 59.

49 Uo., 21.

50 *Katolikus Lexikon*, 2. köt., szerk. BANGHA Béla (Budapest: A magyar kultúra, 1931), 356; *Magyar Katolikus Lexikon*, szerk. DRÓS István, 5. köt. (Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2000), 275–278.

51 *Magyar Nagylexikon*, szerk. ÉLESZTŐS László, BERÉNYI Gábor és BÁRÁNY Lászlóné (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 3:542.

52 *Magyar Katolikus Lexikon*, 2. köt. (Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2000), 244.

nus inkvizítort (1261–1331),⁵³ Keresztes Szent Jánost (1542–1591),⁵⁴ VIII. Kelemen pápát (1536–1605)⁵⁵ és IX. Gergely pápát (1170–1241)⁵⁶ történelmi szempontból korhűen helyezte el a történetben, bár az utóbbit IX. György néven, amit a kiadó jegyzetben korigált.⁵⁷ Hiteles továbbá El Greco (1541–1614),⁵⁸ Cola di Rienzo (Márai kézaratában [is] „Rienzi”, 1313–1354) és Vitelleschi bíboros (1390–1440) regénybeli említése.⁵⁹ A szövegben szereplő confortatorék és eretnekek nevei esetében Márai számos esetben kölcsönzött az Orano-féle gyűjteményes kötetből. Messer Amerigo Strozzi⁶⁰ 1572-ben többször dolgozott confortatoreként az inkvizíciónak, és Antonio Strambi regénybeli titkár és jegyző már 1553-ban szerepel a hiteles dokumentumokban.⁶¹ Márai által részletesebben bemutatott két kivégzési eljárás megtörtént eseten alapul: Valerio Marliano és Domenico Bravo élő személyek voltak,⁶² akiknek kivégzését olyan részletességgel tárgyalja a jegyzőkönyv, hogy Márainak kézenfekvő alapot nyújtott az erősítők munkájának légkörét szemléletesen bemutatni a két kivégzés történelmileg hiteles adatainak önkényes regénybeli keverésével.⁶³ Az író egyik esetben rendkívül precízen vázolta a történelmi hátteret, így a Rómába érkezés idejét, II. Fülöp (1527–1598) halálát,⁶⁴ az első hordozható óra feltalálásának idejét,⁶⁵ máskor fiktív adatokat, neveket illeszt a szövegbe. Gaspare de Quiroga y Vela (1512–1594)⁶⁶ spanyol inkvizítor három évvel a karmelita szerzetes Rómába érkezése előtt meghalt, így nem írhatott ajánlólevelet a spanyol szerzetes számára.⁶⁷ A spanyol inkvizíció alapításának leírása pontos, viszont a Szent Testvériség spanyol neve Hermandad, Avilai Szent Teréz családi neve pedig de Ahumada y Cepeda,⁶⁸ e két esetben, a kézirat ismeretében, kizárható a nyomdahiba. A teljesség igényével itt meg kell jegyezni, hogy az első kiadás helyenként eltér a kézirat szövegétől, ennek ellenére a magyarországi kiadó – már a kézirat birtokában – a további megjelenések⁶⁹ szerkesztésénél is az első kiadást vette alapul. Szőnyi Zsuzsa interjújában arról számolt be, hogy maga az író ellentmondást nem tűrő módon korrektúrázta a saját kiadású szövegét, ami

53 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 23; *Meyers grosses Personenlexikon*, hg. Ernst ZIEGLER, (Mannheim: 1968), 125.

54 *Magyar Katolikus Lexikon*, 5. köt., 604.

55 *Magyar Katolikus Lexikon*, 6. köt., 454–455.

56 *Magyar Katolikus Lexikon*, 4. köt., 66–67.

57 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 13.

58 Uo., 39.

59 Uo., 170.

60 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 78, vö. ORANO, *Liberi pensatori bruciati...*, 41.

61 ORANO, *Liberi pensatori bruciati...*, 2.

62 Uo., 78–82.

63 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 45–50.

64 *Katolikus Lexikon*, 2. köt., 175.

65 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 142; *Természettudományi Lexikon*, szerk. ERDEY-GRÚZ Tibor, 5. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 52.

66 Henar PIZZARO LLORENTE, *Un gran patrón en la corte de Felipe II: Don Gaspar de Quiroga* (Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 2004).

67 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 19.

68 AVILAI Szent Teréz, *Összes művei, Önéletrajz*, ford. dr. SAJÓ Tamás és TEMPLOM Kata (Magyarország-Budapest: Sarutlan Kármelita Nővérek, 2012), 2:10, 38.; vö. MÁRAI, *Erősítő* (2008), 21, 155.

69 MÁRAI, *Történelmi regények II.*

további bizonyíték arra nézve, hogy az *editio princeps* téves írásmódjai esetében nem igazán gyanakodhatunk nyomdahibára.⁷⁰ A kézirat Márai által számozott 33. oldalán egy erősítő neve összetett példát nyújt az írói és a kiadói tévesztésre. Valerio Marliano nevű, már említett eretneket Fra Martino⁷¹ várta a börtönben. Nem Fra Valerio, amit maga az író húzott át a kéziratban, és nem is Mestino, ahogy nyomtatásban szerepel.

Visszatérve a kronológiához: anakronisztikusak Padre Alessandro szavai a nemzetközi tanácskozásról,⁷² ehhez hasonlóan a drótkerítéssel körülvett munkatáborok 20. századi víziója is,⁷³ mivel az acélhuzal feltalálására csupán az 1700-as évek végén került sor. A regényben a Santo Ufficio építtetőjének tartott Giampietrót sem II. Pál pápa (1418–1471)⁷⁴ nevezte ki 1550 körül.⁷⁵ Valószínűleg Márai a keménykezű Gian Pietro Caraffa bíborosra gondolt, aki 1555-től volt IV. Pál néven pápa, és akit ezt megelőzően, 1536-ban III. Pál pápa (1468–1549) nevezett ki a reformbizottság tagjává. Az adatok kuszáságát fokozza, hogy a tridenti zsinatot (1545. március 15.) III. Pál hívta össze, nem IV. Pál. Utóbbi nem hitt annak eredményességében.⁷⁶ Utóda, IV. Pius pápa (1499–1565)⁷⁷ – ahogy Márai helyesen írta – volt az, aki meghirdette végül a tridenti hitvallást.⁷⁸ Látható, hogy a regény nem mutat sem történelmi, sem irodalmi következetességet. Azt gondolom, az eltérések oka részben az író forráshiányból származó tájékozatlansága, ami párosult idős korából fakadó figyelmetlenségével – amit saját maga is szóvá tett már 1972-ben⁷⁹ –, továbbá alátámasztják ezt a naplók kevésbé precízen lejegyzett kéziratai is. Emellett viszont teljesen biztosra vehető, hogy nem felejtette el a *Dekameron* szerzőjét! Éppen e mű Cervanteshez való társítása vezetett rá a Márai által használt, többek között a katolikus vallást is célzó ironia megértéséhez.⁸⁰ A regény ilyen módon való befogadásához tisztában kell lennünk azzal, mit értett Márai kereszténység alatt.⁸¹

A regény mélyebb mondanivalója a polgári világ eltűnése felett érzett sajnálat, illetve az új világrendhez való alkalmazkodásnak módjai, ami leginkább az ember tehetség-

70 „Emlékek Márai Sándorról, Salamon István interjúi, Szőnyi T. Zsuzsa”, *Műhely* 23, 2–3. sz. (2000), 144–152, 145.

71 Márai-hagyaték, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, jelzet nélkül, 33. Az író hagyatékát a Petőfi Irodalmi Múzeumban helyezte letétbe a torontói Vörösváry Kiadó, így kéziratok állományba vétele Magyarországon nem történt meg.

72 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 62.

73 Uo., 64–66.

74 *Magyar Katolikus Lexikon*, 4. köt. (Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1998), 66–67.

75 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 25.

76 *Magyar Katolikus Lexikon*, 10. köt. (Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2005), 442–445.

77 Uo., 985.

78 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 27.

79 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 129, 261, 347.

80 FODOR József Péter, „Ironia Márai Sándor kései írásaiban”, in *Nyom-követés 3: Tanulmánykötet*, szerk. BOLDOG-BERNÁD István, SZABÓ P. Katalin és SZUPERÁK Alexandra (Budapest–Szabadka: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, 2018), 65–86.

81 FODOR József Péter, „Márai Sándor: Erősítő, A keresztény hagyományhoz való viszony tükrében”, *Vigilia* 82, 6. sz. (2017): 448–456.

gének legmegfelelőbb mesterség magányos és cél nélküli tökéletesítésében ragadható meg.⁸² Ahogy a szertartást végző pap sem szakítja meg a misét a hívek kis létszáma miatt kongó templomban,⁸³ úgy az író, a művész sem adja fel hivatását akkor sem, ha kevesebb emberhez tud szólni, mint amennyihez a szórakoztató médiumok eljutnak. Az élet és a művészet lényege a céltalanban megtalálni az értelmet; kimondani szabadon, amit gondolunk,⁸⁴ vagy a majdnem lehetetlenre vállalkozni: megírni a jelen század regényét.⁸⁵

Márai száanalomra méltónak és túlzásnak érezte az olyan „mutatványokat”, mint például a torinói lepel,⁸⁶ amelyek a katolikus egyház ideológiai befolyását próbálják megőrizni. A szerző úgy vélte, az olyan illúziók helyett, mint a túlvilági boldogság misztikuma, időszerűbb lenne irgalomra és tárgyilagosságra való hajlamot csepegtetni a társadalom igazságra fogékony részébe. Giordano Bruno és Bellarmino társalgásának leírásában a keresztény kultúrkör alappilléreire vonatkozó nézetét fogalmazta meg:

Szeretet helyett Irgalmat ajánlott. És Alázat helyett Tárgyilagosságot... Azt mondotta, az Irgalom nem válogat, nem mérlegel, és aki irgalomra szorul, lehet halálos ellenség is, de segíteni kell neki... És aki tárgyilagoss, szemtől szemben nézi az életet, alázat nélkül, elszántan, minden következménnyel...⁸⁷

A filozófus a halála előtti utolsó éjszakán egy szót sem szól az erősítőkhöz,⁸⁸ beletörődött sorsába: évekig a fizikai szabadság lehetőségének reményétől teljesen megfosztva,⁸⁹ rendkívüli önuralommal viselte az inkvizíció kísérletét, hogy az egyház saját oldalára állítsa őt. A kivételesen hosszú, Kafka művét idéző, ítéletté váló kihallgatási időszak⁹⁰ és raboskodás egyediségéről a regény második felében szerzünk tudomást, viszont az író nem a fizikai kínzásokat tárgyalja, hanem a két tudós szellemi párharcában kikristályosodó, feloldhatatlan ideológiai nézetkülönbségeket. A vallási túlbuzgóság nemcsak az *Erősítő*ben kapott negatív bírálatot mint olyan jelenség, amely inkább árt az egyházi szervezetnek, mint használ. Az író 1972-ben Avilai Szent Teréz *Önéletrajzát* olvasva kemény szavakkal bírálta a vallási buzgalmat, amely növeli Teréz hiteltelenségét, az olvasóban pedig inkább szkepticizmust ébreszt, mint ösztönzést a vallásgyakorlásra.⁹¹ Véleménye szerint az ilyen miszticizmus következménye, hogy az emberek egyre nagyobb része az élet fő kérdéseire ma a tudománytól várja a választ, és nem az egyháztól vagy az irodalomtól. E témában Bellarmino bíboros regénybeli szavai söprik el Giordano Bruno tudományokba vetett hite mellett szóló érveit; vagyis, ha az eszme helyett

82 Vö. MÁRAI, *A Garrenek műve...*, 1:598.

83 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 111, 478.

84 MÁRAI, *A teljes napló 1974–1977...*, 220.

85 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 201.

86 Uo., 502.

87 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 167, vö. MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 111.

88 Vö. Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSKIJ, *A Karamazov testvérek*, ford. MAKAI Imre (Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1971), 334.

89 Vö. Albert CAMUS, *Regényei: Közöny*, ford. GYERGYAI Albert (Budapest: Európa Kiadó, 1969), 93–95.

90 Vö. Franz KAFKA, *A per*, ford. SZABÓ Ede (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1975), 264.

91 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 301, 315, 339, 354–355.

a jövőben a tudás azonosul a hatalommal, akkor a tudás is korrupt lesz és kegyetlen.⁹² E pesszimista gondolat már Babitsnak, Márai hazai példaképének Julien Benda könyvére⁹³ írt reflexiójában is olvasható,⁹⁴ majd később Frye-nál is megjelent, aki a hatalom közös érdekekre való hivatkozásának álcája mögött látott hasonló összefüggéseket. Ő elvárásként fogalmazta meg, hogy ezzel szemben kell állnia a tudomány erkölcsi felelősségének,⁹⁵ mert a tanult ember kötelessége az egymás iránti önkéntes segítségnyújtáson alapuló életforma megvalósítása, a tökéletes erény szerinti teremtő tevékenység.⁹⁶ Márai a regény születésének éveiben úgy gondolta, hogy az ember történelmen átívelő morális fejlődése elképzelhetetlen, csupán a dísztet változik, mindig lesznek olyan emberek, akik a béke és jólét szellemében létrehozott értékeket csupán saját hasznukra fordítják, megkárosítva és kihasználva ezzel a társadalom túlnyomó többségét.⁹⁷

A regényidőnél maradva: a confortatőrök Márai-féle ironikus leírásában az eszmébe vetett hit kegyetlenségének ellentmondásait vélhetjük felfedezni. Őrült gondolatfolyamokra magyarázatot szintén Frye könyvében találunk. Az erősítés érvelési módszerének tartópillére a *Jelenések könyvének képein* nyugszik, amit „hidegen”, háttérrelmés nélkül olvasnak a szerzetesek, így válnak elmeháborodottá a szöveg hatására.⁹⁸ Elméjüket – a padre szintén ironikus szavaival élve – nem fertőzte meg világi olvasmány.⁹⁹ Éppen ezért nincsenek tisztában azzal, hogy ki írta valójában a *Dekameront*. Ködös ismereteik vannak a világi élet tényeiről, mert a többszemponútú információáramlás nem biztosított számukra, sőt tiltott. Buta és kegyetlen világuk¹⁰⁰ következménye tudatlanságuk, ami elvezet az író által használt egyik fajta negatív iróniához:¹⁰¹ beszűkült ismereteik miatt groteszk bábokként alkalmazhatók a rendszer céljai érdekében, így válhatnak élet és halál uraivá. Cselekedeteik ironikus csúcspontja pedig nem kifejezetten az eretnekek megölése, hanem a gyilkosság módjainak a néptömegben kiváltott reakciója: a megszokottá vált égetések iránti közönnyel társuló szadista kíváncsiság, egyes esetekben a füst miatti ellenérzés, de semmiképpen sem a humánus együttérzés, ahogy ez jellemző volt a társadalom nagy többségére a 20. században is a tömegmédi születése idején és azt követően, napjainkig.

Az *Erősítő* mint a kilépés regénye – ahogy Fried István írta¹⁰² – egy megvilágosodás története. Ennek ellenére az a benyomásom, hogy a szerzetes hitvallása nem változott meg, csak fizikailag lépett ki a vallás intézményes kereteiből, és csupán hivatásának eredményességében rendült meg a hite. Vallásos világlátása e tizenhat hónap alatt dif-

92 Vö. MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 440.

93 JULIEN BENDA, *Az írástudók árulása*, ford. RÓNAY Mihály András (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1997).

94 BABITS Mihály, *Összegyűjtött munkái: Ezüstkor, Tanulmányok* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1938), 3:193.

95 NORTHROP FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter (Budapest: Európa Kiadó, 1996), 107.

96 ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Európa Kiadó, 1987), 29.

97 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 152.

98 FRYE, *Kettős tükör...*, 235.

99 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 63.

100 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 419, 437.

101 SØREN KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból: Az irónia fogalmáról*, ford. Soós Anita és MISZOGLÁD Gábor (Pécs: Jelenkor, 2004), 148.

102 FRIED ISTVÁN, *Író esőköpenyben: Márai Sándor pályaképe* (Budapest: Helikon Kiadó, 2007), 110.

ferenciálódott és tágult; megtapasztalta a pápa mint régóta látni vágyott személy közelségét egy, a várt áhitattól szinte teljesen mentes pillanatban,¹⁰³ s megismerkedett a keresztény vallási felekezetek sokszínűségével. A regény első része a teológiai válság miatt egymásra gyanakvó, más-más rendhez tartozó szerzetesek képét tárja az olvasó elé, az író a jegyzetek segítségével ezt a környezetet állítja párhuzamba a 20. századi ír vallási összeütközésekkel. Bellarmino és a kolostor szolgálóinak kivételes vallási buzgósága a spanyol számára teljesen természetes és elfogadott volt.¹⁰⁴ Ha közelebről megvizsgáljuk a confortatőrök jellemzését és az eszme nevében végrehajtott kegyetlenségeik leírását, rátalálunk a szövegben működő ironia alapjaira. A szerzetesben lassan kialakult a tapasztaltakkal szembeni ellenállás, amit éppen az ironikus felhang vezet be. Fontos megjegyezni, hogy személyiségében már előzőleg megvoltak olyan (a regényíróval közös) humanista beállítódású adottságok, amelyek felélesztették tudatában azt a szembehelyezkedést, amit végső soron környezete váltott ki. Ezzel Márai arra utalt, hogy nem csupán a környezet formálja az embert, hanem születésekor, genetikusan rendelkezik különböző személyiségjellemzőkkel. Tertullianus szavait megcáfolandó adta Padre Alessandro szájába az ismert mondatot: *Christianus fit, non nascitur*¹⁰⁵ – a keresztény nem születik, hanem környezete hatására azzá válik, ahogy később a „marxista egzisztencializmus kötelezően hirdette, hogy az ember a környezet terméke, és ha a környezet kommunista, akkor az ember is kommunista lesz”.¹⁰⁶ Márai úgy gondolta, hogy az inkvizíció intézménye felett az egyház nem gyakorolt teljes ellenőrzést.¹⁰⁷ Le kell szögezni, hogy kétféle kereszténységfogalomról van szó, illetve a keresztényi élet felé vezető kétféle, egymással morális szempontból ellentétben álló útról: egyrészt az inkvizítorok által gyakorolt erőszakos, másrészt az őskeresztényi, humanizmuson alapuló elképzelésről. Az inkvizítor pálfordulása megmutatta, hogy az őskeresztényi békés attitűd öröklődik/hagyományozódik, és tovább él az európai világban. Így a környezet hatásának eredménye függ a személyiség belső (lelki) viszonyaitól, vagyis a bűnbánat sikere, illetve kudarca nem csupán a téritők tevékenységén múlik, nem lehet mindenkiből rendszerszolgát nevelni, mert – ahogy ezt Orwell *1984* című regényében is olvashatjuk – egyesek tudatában pislákol az önálló véleményalkotás igénye. Sík Sándor ezt úgy fogalmazta meg, hogy kereszténynek nem lehet születni, csak újjászületni, amely mindennap újra kezdődik, mert az ember állandó nyugtalanságában egyensúlyba rendezi önmagát a világgal.¹⁰⁸ Az inkvizítor mesterségének lényege is a keresztényi lét e feladat jellegén alapul, csak más értelemben: a környező világgal való harmóniára törekvés, az egyén beilleszkedése/beillesztése a tömegtársadalomba. Kafka szavaival: a hazugság

103 Vö. MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1950–1951* (Budapest: Helikon Kiadó, 2009), 112–114, 347–348.

104 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 36–39.

105 Jean-Henry MERLE D'AUBIGNÉ, *History of the Reformation in the Time of Calvin I.* (U.S.A.: Hartland Publication, 1999), 64.

106 MÁRAI, *A teljes napló 1974–1977...*, 13.

107 FODOR, „Márai Sándor – Erősítő...”, 13.

108 SÍK Sándor, „A katolikus irodalom problémájához, Egyetemesség és forma”, *Vigilia* 1, 2. sz. (1935) 9–30, itt: 25.

világrenddé avatásának¹⁰⁹ segítségével az uralkodó elit célja a másképp gondolkodók leigázása. Vagy ahogyan a regény fogalmaz: egy olyan teremtmény létrehozása, aki nem kérdez, és nem vitatkozik.¹¹⁰ Márai illúziókat tartotta a túlvilági üdvözülés lehetőségét,¹¹¹ amely csupán a tömegek szolgáskorban tartásának eszköze, és semmi köze az őskeresztény szellemiséghez, a gyakorló irgalmasságon alapuló társadalmi együttéléshez. Erről 1943-ban a következőképpen nyilatkozik naplója első oldalain: „Az emberi szadizmus általános és változhatatlan hajlamának legszebb bizonyítéka a pokol, úgy, ahogy az emberek feltalálták, minden vallásban, különösen a keresztény képzelet világában.”¹¹² Márai, azt gondolom, a már említett Lope de Vega-idézet anakronisztikus regénybe emelésével¹¹³ az *Isteni színjáték*ban szemléltetett túlvilági boldogsággal, illetve szenvedéssel hitegető, tömeges egyházi manipulációra célzott. Az író szerint a keresztény vallási meggyőződés nem állapot, amibe az ember születésekor kerül, hanem választott, felvehető és elhagyható, mint egy állampolgárság vagy politikai nézet, amin keresztül az ember tettei befolyásolhatók, így végül környezete határozza meg cselekedeteit. Viszont a keresztényi létforma mint észrevétlenül minden emberi viselkedést átító szociokulturális közeg fogalom meghatározása esetében Márai szerint a kereszténység „alkati valami”¹¹⁴ ami egy életformát, modort, emberi tartást, szokásokat, szellemi táplálékot, vagyis életszemléletet jelent. Ez a megállapítás megfelel Babits *katolikus kultúra* meghatározásának,¹¹⁵ amelyet Márai (ő)skeresztény vallásként értelmez, ami már jó ideje nem létezik, csak nyomai érzékelhetők a nyugati kultúrában, így az 1950-es évek eleji Olaszország Rómától délre fekvő részén.

A történelem során többször jelentkező tömegmanipuláció hatásai miatt a forradalmár szellemű ember feladata saját egyéniségének, identitásának megőrzése. Az ilyen szociális elvesztségben a spanyol szerzetes legfőbb eszköze önmeghatározására, ha megőrzi anyanyelvét és kulturális identitását. Rómában, majd később Genfben mindig összehasonlította a spanyol szociális viszonyokat a külföldivel. Mindeme tapasztalásnak lenyomataként írta meg levelét az avilai hozzátartozóinak. Az olasz nyelv tanulásának regénybeli jelentősége az *igaz* szó keresésében,¹¹⁶ illetve az alkalmazkodásban

109 KAFKA, *A per...*, 276.

110 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 65.

111 Vö. MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1978–1981* (Budapest: Helikon Kiadó, 2017), 287.

112 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1943–1944* (Budapest: Helikon Kiadó, 2006), 76.

113 Márai szerint e véleményben költői hiúság rejlik – vö. MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1949...*, 23 –, ami valószínűleg egy a két világháború között lezajlott irodalmi vitára reflektál. Igaz, Kosztolányi Dezső nem a hiúság okán írt különvéleményt Ady Endréről, ahogy ezt Veres András részletesen elemzi – vö. VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény* (Budapest: Balassi Kiadó, 2012) –, mégis, a nem irodalmi környezet nagy része nem tudott elvonatkoztatni e magyarázattól. A Babits Mihály által írt *Az írástudók árulása* című erkölcsi tanítást tartalmazó szöveg sokkal kevésbé mozgatta meg a közvéleményt, mint a személyeskedőnek tűnő, de hasonló céllal írt Kosztolányi-szöveg: *Az írástudatlanok árulása*, amely címmel az író (Babits) támogatását akarta elnyerni, sikertelenül. Márai e vitához kapcsolódóan írt cikkében – MÁRAI Sándor, „Az olvasó nevében”, *A Toll* 15. júl. 28., (1929): 7–14 – kiállt a magyar irodalomért aggódó Kosztolányi mellett, miközben Ady emlékét sem akarta megsérteni.

114 MÁRAI, *A teljes napló 1950–1951...*, 180.

115 BABITS, *Összegyűjtött munkái: Ezüstkor...*, 3:299.

116 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 50.

is megmutatható. Óvatos volt, mert tudta, hogy külföldön kissé mindig másodrangú ember marad. Gyanús, mert más országból jött, ahol más értékeket vallanak az emberek. 1600-ban a spanyolok a Vatikán hű szövetségesei voltak,¹¹⁷ de ez nem felejtette el a rómaiakkal, hogy a regényidőszak előtt hetven évvel német támogatással spanyol zsoldosok is fosztogatták Rómát.¹¹⁸ „Iparkodtam felidézni a közelmúltban elhangzott beszélgetéseket és törtem a fejem, mondtam-e valamit, ami gyanút csíholhat a Padréban?”¹¹⁹ – írja. Tisztában volt vele, hogy nem vitázhat a befogadó országban élőkkal, mert csak megtűrte, és ha ellenkezni próbál érdekeikkel, ő, az idegen húzza a rövidebbet, mert „Rómában soha nem lehet tudni, hogyan magyarázzák az elejtett szavakat. Miféle hamis értelmet csempésznek egy hanyagon fogalmazott közbeszólásba.”¹²⁰ Ahogy Bahtyin Rabelais-ról írott könyvében olvasható: „Minden általános emberi igazságot, amely nem idomult valamilyen réteghez vagy törvényesített szakmához [...], semmibe vettek, figyelmen kívül hagytak, lenéztek, a legkisebb gyanú alapján máglyára vetettek”.¹²¹ A szerzetes ezért nem vitázhatott teljes elszántsággal a könyvnyomtatásról és irodalomról Bellarmino bíborossal, pedig a második találkozásuk során érezhető, hogy a spanyol kezdett kételkedni a főinkvizítor szavában.

Bruno erősítésének sikertelensége mély traumaként hatott az inkvizítorra, amit a filozófus Jézus szenvedését felelevenítő¹²² halála és a bíborossal való utolsó beszélgetés csak fokozott, s mindez az inkvizícióval való szakításához vezetett. A spanyol számára a tizenhat hónapos inkvizíciós továbbképzés végeredménye egy bukott vizsga volt, mert Bruno nem mutatott megbánást. Ráébredt, hogy eddigi életmódja folytathatatlan, így az anyagi és szellemi függetlenséget választotta, amikor a könyvet¹²³ és a pénzt a folyóba vetve elindult egy addig ismeretlen úton. Nicolau Eymerich *Directorium Inquisitorum* című művének regénybeli megsemmisítése képletes visszavágás Márai részéről az őt ért legnagyobb sérelemért. Márai akkor döntött véglegesen a kivándorlás mellett, amikor legújabb könyvét¹²⁴ az államhatalom elzáratta a közönség elől.¹²⁵ A Révai Kiadó államosításával megszűnt számára Magyarországon a „hivatás”.¹²⁶ Mint a háború alatt az 1943–44-ben írt naplójegyzeteket, úgy a következő években írtakat is kénytelen volt egy padláson rejtegetni.¹²⁷ A történelem tanulságait

117 Michael WHITE, *Giordano Bruno, az eretnek*, ford. BÓDOGH-SZABÓ Pál (Pécs: Alexandra Kiadó, 2008), 177.

118 RÓNAY György, *Michelangelo Buonarotti versei* (Budapest: Helikon Kiadó, 1959), 250; MÁRAI, *A teljes napló 1974–1977...*, 202–203.

119 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 103.

120 Uo., 139.

121 Mihail BAHTYIN, *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 106.

122 FODOR, „Márai Sándor: Erősítő...”, 450.

123 F. Nicolai EYMERICI, *Directorium Inquisitorum, Ordinis Prædicatorum, Cum commentariis Francisco PEGNE* (Venetiis: MDCVII).

124 MÁRAI Sándor, *Sértődöttek* (Budapest: Révai Kiadó, 1947).

125 MÁRAI, *A teljes napló 1948...*, 120., vö. MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 174–175.

126 MÁRAI, *A teljes napló 1948...*, 105.

127 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1947* (Budapest: Helikon Kiadó, 2007), 328.

leszűrve, és a megjelenő kritika véleményét olvasva,¹²⁸ sejthető volt, hogy az írások veszélyben vannak, mint ahogy e feltételezés be is bizonyosodott 1951-ben, összes addigi művének betiltásával.¹²⁹ Bruno könyveit katolikus területeken eltüntették, és az inkvizíció rendelete értelmében felkerültek a tiltott könyvek listájára. A filozófus esetében az indexre kerülés egyik jellegzetessége, hogy a katolikus egyház nem volt tisztában azzal, hogy mit írt utazással töltött éveit során.¹³⁰ Márai regénye megközelítőleg hitelesen ötven kiadott művet tulajdonít Brunónak.¹³¹ Az író 1948-ban szintén összesen ötvenhárom, addig megjelent saját könyvéről emlékezett meg az ország elhagyása előtt¹³² – haláláig pedig több mint hatvanat tart számon az irodalomtudomány. Bizonyos, hogy az életrajzi párhuzamok mellett az író sors hasonlósága is motiválta őt a téma feldolgozásában. Sikerült olyan Bruno-adaptációt létrehozni, amely a filozófust élő, érző személyként látatja úgy, hogy a bíboros elbeszélésén keresztül kristályosodik ki a két tudós feloldhatatlan ideológiai nézetkülönbsége.¹³³

Az írott szó a tömegmanipuláció eszköze, amelyet Padre Alessandro oly veszélyesnek tartott, mert a könyvek, mint a víz a mészkő repedésein keresztül a sziklát, lassan, de megállíthatatlanul feloldják az évszázadok alatt megkövesedett dogmákat a bennük rejlő sokrétű ismeret révén. A padre számára csupán a képregényekhez hasonló, az írástudatlan hívők számára készült, fametszetek alakjában tolmácsoló bibliai jelentek elfogadhatók, mert azok elszórakoztatják a népet, és nem ébresztenek bennük további gondolatokat.¹³⁴ Az olyan rendszerellenes írás, mint az *Erősítő*, veszélyes, mert szabadgondolkodásra ösztönöz. Márai regénybeli jegyzetei a kolostorban tapasztaltakkal kapcsolatban a Rosenfeld-féle feldolgozatlan múltfogalom („unmastered past”¹³⁵) szempontjából figyelemre méltók. Az eretneküldöző szervezet évszázadokig elzárt titkait, a történelmi igazságtalanságokat a katolikus egyház igyekezett elfeledtetni, elhallgatni. Olyan súrlódásokat okozó információk ezek, amelyek bolygatása (az egyház számára) nem szolgálja a jövő építését, gondoljunk csak az 1970-es évek elején oly aktuális eseményre, a II. vatikáni zsinat nyitáspolitikájára.¹³⁶

Az alkonyi égen úszó „szürke cirrus felhők”¹³⁷ az önfelelt karneváli hangulat hátterében meghúzódo árnyakat vetítik elénk. A szabad élet és a pozitív jövő reményével

128 LUKÁCS György, *Új magyar kultúráért* (Budapest: Szikra Kiadó, 1948), 221–229; MÁRAI, *A teljes napló 1947...*, 197, 254; MÁRAI, *A teljes napló 1948...*, 57.

129 MÁRAI, *A teljes napló 1950–1951...*, 290.

130 Ingrid ROWLAND, „A Catholic Reader of Giordano Bruno in Counter-Reformation Rome: Athanasius Kircher SJ and Panspermia Rerum”, in *Turning Tradition Upside Down: Rethinking Giordano Bruno's Enlightenment*, edited by Henning HUFNAGEL and Anne EUSTERSCHULTE, 221–236 (Budapest–New York: Central European University Press, 2013), 221.

131 MÁRAI, *Erősítő* (1975), 125.

132 MÁRAI, *A teljes napló 1948...*, 133.

133 Vö. MÁRAI, *A Garrenek műve...*, 1:469, 545, 601.

134 MÁRAI, *Erősítő* (1975), 47, vö. MÁRAI, *A teljes napló 1959–1960...*, 135.

135 Gavriel D. ROSENFELD, „A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory »Industry«”, *The Journal of Modern History* 81, 1. sz. (2009): 122–158, 126.

136 GYIMESI Pálma, „Gavriel D. Rosenfeld: Az emlékezet jövője”, *Klió* 19, 4. sz. (2010): 17–22, itt: 18.

137 MÁRAI, *Erősítő* (2008), 187.

kecsegtető színes, vásári jelenet ismét egy másfajta negatív iróniát rejt.¹³⁸ Márai egy zsidó ócskás segítségével kalauzolja át az olvasót a kolostorból az ígéretesnek tűnő világi életbe, ám a rejtőzködő, száműzött lét és a pénzkereső életmód ismét béklyóba veri az egyént. A regény befejező gondolatai ezek: az aranyba vetett hit felülírja a békés emberi együttélést. A kiugrott spanyol pap befejező gondolatainak értelme, hogy az egyház berkeit elhagyva sem vált igazán szabaddá, mivel a megélhetés kényszere megköveteli tőle, hogy azt írja, amit a pénz szava diktál. A pénzszerző életforma mindig kényszert ró az emberre, amelynek célja nem önmagáért való;¹³⁹ a megkeresett pénz a keresett jóra való felhasználása. Egy út marad hát: kilépni a társadalom peremére, szabadságban szemlélődni. E létmódhoz hatalmas erő kell, mert nincs egyértelmű igazság, ami egyszerűvé tenné a tisztánlátást. A szerzetes e tisztánlátás vonatkozásában erősödött meg. Rájött, hogy annyi igazság létezik, ahány ember, és szabadsága éppen abban rejlik, hogy ezeknek az embereknek ír Isten helyett. Hivatását legjobb tudása szerint végzi; elsődlegesen író, és másodsorban keresztény.

Márai a saját írói kötelességéről és felelősségéről így ír 1973-ban:

Augusztus 28. Ma huszonöt éve utaztunk el Budapestről. [...] Az elhatározás helyes volt, el kellett hagyni Magyarországot. Amit ebben a huszonöt évben, idegenben írtam - nem írtam volna meg, ha ott maradok, *Devoir accompli*.¹⁴⁰

Tanulmányomban megkíséreltem összegyűjteni Márai Sándor *Erősítő* című regényének a történelmileg hiteles források által bizonyítottan megtörtént, illetve az író által kitalált, fiktív elemeit. A történelmi esemény mindennapjait részletesen, lélektani mélységében feldolgozó írói technika kifejezetten elősegítette az alkotó művészi szabadságának kiteljesedését. A művészet e lényegéről Márai a következőt írta: „a valóság mindig csak ürügy, hogy az író, a művész kibonthassa a valóság elemeiből látomását”.¹⁴¹

138 Søren KIERKEGAARD, *Egy még élő ember írásaiból: Az irónia fogalmáról*, ford. Soós Anita és MISZOGLÁD Gábor (Pécs: Jelenkor, 2004), 148.

139 ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika...*, 10.

140 MÁRAI, *A teljes napló 1970–1973...*, 462.

141 MÁRAI, *A teljes napló 1959–1960...*, 282, vö. KUNDERA, *A regény művészete...*, 102–103.

MARÓTHY SZILVIA

Tudományos szövegkiadások a hálózaton

Áttekintés

Jelen áttekintés célja, hogy számot adjon a magyar nyelvű és vonatkozású tudományos elektronikus szövegkiadások összegyűjtéséről és leírásáról. A kutatás azzal a szándékkal készült, hogy felhívja a figyelmet a némely esetben már elveszett vagy veszőben lévő kiadványokra, valamint tegyen egy lépést a weben jelenleg szigetszerűen létező szövegszolgáltatások könnyebb hozzáférhetősége és hivatkozhatósága felé.

A citációs szoftvereknek megfelelő formátumú leíráson túl a korpusznak egy nemzetközi projekt szempontrendszer szerinti feldolgozását is elkészítettem.¹ A Greta Franzini által főszerkesztett katalógus közreműködőjeként a munka során 45 kiadvánnyal gazdagítottam a bibliográfiát, melyek leírása a GitHub repozitóriumában található,² grafikus keresője, az adatok vizualizációja pedig egy nemrégiben elkészült fejlesztésnek köszönhetően a projekt honlapjáról elérhető.³ A kezdeményezés célja alapvetően a kiadványok jellegzetességeinek, illetve a hozzájuk kapcsolódó jó gyakorlatok megismerése volt.⁴ Fontosnak tartják továbbá, hogy felhívják a figyelmet a kiadások meglétére, segédeszközt nyújtsanak azok megtalálására, használatára, ezáltal is népszerűsítve azokat mind a szélesebb közönség, mind a mai napig szkeptikus tudományos közösség körében. Az alábbiakban az általam megtalált és leírt magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású kiadásokat ismertetem a hazai és nemzetközi textológiai gyakorlat tükrében.

Sok esetben a médium sajátosságaiából is fakadóan nem találtam meg a kiadványokról alapvető információkat. A hagyományos könyvészeti adatok egy része az új közeg-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

1 A mellékletben egy Zotero által generált pillanatfelvétel található az általam összeállított, online folyamatosan frissülő jegyzékről, mely CSV, RIS és BibTeX formátumban letölthető (https://github.com/marothyszilvi/digEds_hun), valamint hozzáférhető és szerkeszthető a Zotero oldalán létrehozott „Digital Scholarly Editions” nyílt csoportban (https://www.zotero.org/groups/2199751/digital_scholarly_editions).

2 Greta FRANZINI, „Catalogue of Digital Editions” (GitHub, 2012–), hozzáférés: 2018.07.18, https://github.com/gfranzini/digEds_cat. Az adatgyűjtést a saját GitHub repozitóriumomban végeztem, a Franzini által szerkesztett repozitóriumba jelen sorok írásakor még nem került át minden tétel. Az általam készített teljes leírás, mely folyamatosan frissül, itt érhető el: https://github.com/marothyszilvi/digEds_hun. Ez 52 tételt tartalmaz: a különbség abból adódik, hogy a nemzetközi katalógus csak a jelenleg online hozzáférhető tartalmakat listázza.

3 Greta FRANZINI, Peter ANDORFER és Ksenia ZAYTSEVA, *Catalogue of Digital Editions*, hozzáférés: 2018.07.18, <https://dig-ed-cat.acdh.oew.ac.at/>.

4 Greta FRANZINI, Melissa TERRAS és Simon MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, HTML (Open Book Publishers, 2016), 161–182, <http://www.openbookpublishers.com/product/483>.

ben szükségtelenné válik (pl. hely), mások viszont egyszerűen elmaradnak vagy pontatlanok (pl. kiadó). Számos kérdést hagytak nyitva a technika gyors változása, illetve a megőrzés hiánya miatt elveszett adatok is. Így a jelen tanulmány nem jöhetett volna létre azon szakemberek, úttörők segítségével, akik a kiadványokhoz kapcsolódó adatokkal és történetekkel láttak el a kutatás során.⁵

A bibliográfiából kimaradt tételek

A kutatás során a weben első körben a már ismert kutatócsoportok, intézmények vagy kiadók *domainje* alatt található, illetve ahhoz kapcsolódó további tartalmakban (pl. repozitóriumokban) kerestem, részint webes keresőszolgáltatások speciális kereséseivel (kulcsszavak, kódok alapján), részint *wget* alkalmazással⁶ tükrözött tartalmakban offline eszközökkel. Segítségemre voltak továbbá azon szakmai interjúk is, amelyeket az egyes készítőikkel vagy kutatócsoportokkal folytattam. A mára elveszett kiadványok esetében, ahol a domainnév ismert volt, az Internet Archive WayBack Machine szolgáltatásában⁷ talált mentések alapján készítettem leírást.

Bár forrásul végül nem szolgált, érdemes megemlíteni a *Magyar CD-ROM-ok diszkográfiáját* is, melynek általam ismert legutóbbi, és egyetlen elérhető verziója ugyancsak az Internet Archive-nak köszönhetően maradt fenn és érhető el.⁸ Az alább közölt bibliográfiában három nem webes kiadvány van: a *Balassa-kódex* 1994–1995-ös és 1996-os CD-ROM-os verziója, melyek nem szerepelnek a diszkográfiában, valamint a Csokonai énekelt költészetéhez készített DVD-ROM 2009-ből, mely későbbi lévén nem is szerepelhetett benne.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy kutatásomat nem előíró, kinyilvánító szándékkal végeztem, célja pusztán egy sajátos (és máig ritka!) kiadványtípus darabjainak összegyűjtése, szélesebb közönség elé tárása volt. Mindazonáltal nem kerülhető el, hogy röviden bemutassam, milyen filológiai és technikai szempontok szerint válogattam össze

5 Ezúton köszönöm Bartók Zsófia Ágnes, Bánkeszi Katalin, Debreczeni Attila és a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, Devescovi Balázs, Elek Márton, Golden Dániel, Hegedüs Béla, Horváth Iván, Kiszl Péter, Kokas Károly, Moldován István, Molnár Sándor Gyula, Parádi Andrea, Palkó Gábor, Tószegi Zsuzsanna és Tóth Tünde segítségét.

6 „Wget”, GNU Operating System, hozzáférés: 2018.07.18, <https://www.gnu.org/software/wget/>.

7 *Internet Archive*, „WayBack Machine”, hozzáférés: 2018.07.10, <https://archive.org/web/>.

8 *Magyar CD-ROM-ok diszkográfiája*, szerk. Tószegi Zsuzsanna és Bánkeszi Katalin ([Budapest:] Neumann Kht., 1992–2006), <http://www.neumann-haz.hu/dizskog/>; A projektről lásd még: Bánkeszi Katalin, „A CD-ROM-kiadás jövője – érvek és ellenérvek”, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2 (2005), <http://ki2.oszk.hu/3k/2012/09/a-cd-rom-kiadas-jovoje-ervek-es-ellenervek/>. A diszkográfiát 2004-ig Tószegi, majd azt követően Bánkeszi szerkesztette, s az 1997-től működő Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ (Neumann-ház) honlapjáról volt elérhető. Ezt őrizte meg a WayBack Machine, mert, mintegy szimbolikus módon, megkeresésemre már maguk a készítők sem rendelkeztek belőle példánnyal, a kiadó megszűnt, s ezen kiadványát nem mentették át más szolgáltatásba vagy archívumba. A diszkográfiában tudományos szövegkiadásra nem bukkantam.

a bibliográfia egyes tételeit.⁹ Stoll Béla először 1963-ban megjelent bibliográfiájának első fejezete, *A bibliográfiából kimaradt tételek jegyzéke* nyolc alpontban részletezi, mely tételeket nem dolgozta fel a munka során.¹⁰ Ha nélkülözve is a rá jellemző alaposságot, néhány példán keresztül azt kívánom ismertetni, mely tételek és kiadástípusok nem kerültek bele az általam készített bibliográfiába. Az alábbi érvek azonban a legkevésbé sem azt szolgálják, hogy a referált szövegszolgáltatások értékét, fontosságát csökkenték – épp ellenkezőleg!

Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)

1993-as indulásakor a MEK azzal az igénnyel lépett fel, hogy a weben elérhető (akkor még nem túl sok) szöveget összegyűjtse, megőrizze és felületén szolgáltatassa, tehát inkább kívánt webarchívum lenni, mintsem könyvkiadó vagy szöveggondozó. A MEK állománya igen heterogén: az évtizedek során funkciója, tevékenysége többször kényszerült átértékelésre mind a könyvtáras, mind a filológus közösség kritikái nyomán,¹¹ és több, időközben megszűnt szolgáltatás anyagát is átvette. Utóbbira példa a *Neumann-ház*, amelynek kiadványai 2007–2013 között kerültek át a MEK-be.¹² Ezek zömmel tudományos igényű nyomtatott kiadások digitalizált (gévelt vagy OCR-ezett) verziói, melyek láthatóan nem szövegkritikai módszerekkel készültek: a kiadvány kísérőszövegei, a MEK cédulák metaadatai nem utalnak a HTML kódolt szöveg előállításának módjára.¹³ A tudományos szövegközlések esetében szerzői jogi okokból a jegyzetek olykor elmaradnak, az elektronikus közzététel alapjául szolgáló könyv egyes részei pedig külön kiadvánnyá válnak. Ilyen például a V. Windisch Éva által gondozott, Szépirodalmi Könyvkiadónál 1980-ban megjelent *Kemény János és Bethlen Miklós művei* című kötet, mely a Neumann Kht. kiadásában *Kemény János művei*, valamint *Bethlen Miklós művei*

9 A hagyományos és digitális filológiával foglalkozó tudományos diskurzus tudományos elektronikus szövegkiadásokkal (*digital scholarly edition*) kapcsolatos állásfoglalásait egy korábbi tanulmányomban részletesebben áttekintettem, így jelen keretek között csak rövid összefoglalást adok. MARÓTHY Szilvia, „Elektronikus szövegkiadások a könyvtárban”, *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 64, 6. sz. (2017): 298–309, <http://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/1000>.

10 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565–1840* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

11 Utóbbira egy jellegzetes példa: „Filológia és digitális barbárság”, ELTE BTK Bölcsészettudományi Informatika Önálló Program (BIÖP), 2004. március 4., <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/>.

12 Az összes átvett kiadványt (mely nem egyenlő a Neumann-ház összes kiadványával) a MEK gyűjteményében jelenleg annak régi online keresőjében találhatja meg a felhasználó (státusz=BHI), ez 317 tétel: <http://mek.oszk.hu/katalog2/>.

13 Ez alól egy kivétel van, mely nem meglévő tudományos kiadást, hanem az eredeti forrásokat dolgozza fel, s mely értelmező előszót, textológiai és tárgyi jegyzeteket is tartalmaz: VELKEY Ferenc és FÜLÖP Tamás, szerk., *Széchenyi István: Világ, 1831* (Budapest: Neumann Kht., 2002), <http://mek.oszk.hu/11800/11842/>. Hangsúlyozandó azonban, hogy ez a tény nem vonja maga után azt a következtetést, hogy ezen kiadványok létjogosultsága megkérdőjelezhető. Egy másik állítást annál inkább fontos kimondani: a digitalizált kiadványok nem egyenlők az eredeti nyomtatott kiadvánnyal, hanem külön *katalógustétel*ségre méltó, önálló kiadványok, felelős kiadóval (ez esetben a Neumann Kht.). Vö. MARÓTHY SZILVIA, „Elektronikus forráskritika”, *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 26, 6. sz. (2017): 15–20.

címmel látta meg újra a napvilágot, a kísérőszöveg és a jegyzetek egy részének elhagyásával, melyek a kiadás forrásairól és elkészítéséről tájékoztatnak.¹⁴

Nem tartalmi, hanem technikai jellemzők miatt maradtak ki a gyűjtésből a Jankovics József és Nyerges Judit szerkesztette Gyöngyösi István-kiadások, melyek a korábban könyv formában megjelent népszerű kiadások digitalizált verzióit adják közre a MEK-en. A HTML-verziók a nyomtatott könyvből (vagy annak nyomdai elektronikus fájljaiból) készültek mechanikus úton, így például a tárgyi jegyzeteket sem alakították át hiperlinkeké.

Digitális Irodalmi Akadémia (DIA)

A kiadványok elektronikus sajtó alá rendezése ugyan irodalomtörténész részvételével történik, ám szöveggondozásra vonatkozó magyarázatokat itt sem találunk, tehát nem tudni, milyen változások (pl. korrekció, emendálás) történtek a szövegeken. Noha a kiadvány metaadatai között minden esetben pontos leírást kapunk a sajtó alá rendezéshez használt konkrét kiadványról, ezek gyakran gyűjteményes újrakiadások, azt pedig nem részletezik, mely további szövegforrások alapján javították, ha javították azokat. Nemes Nagy Ágnes esszéinek elektronikus kiadásai például a Magvető Kiadó életműsorozatának két gyűjteményes esszékiadása alapján készültek.¹⁵ Bevezetői jelzik is, hogy az eredeti esszékötetekhez képest módosításokat eszközöltek – igaz, az 1989-es kötet átszerkesztése még az író részvételével történt. További esszék férhetők hozzá két másik kiadványból: az Osiris 2004-es gyűjteményes kiadásának egyes részeit, illetve a DIA szerkesztőségében készült *Kötetben meg nem jelent írásokat* tették hozzáférhetővé, mely forrásközléseket eredetileg a *Holmi* lapjain publikálták a szerkesztők.¹⁶

A szöveg újraszerkesztésén túl a hordozó sajátosságaiból is fakadnak különbségek: az illusztrált kiadványok szerzői jogi okokból gyakran illusztráció nélkül szerepelnek a DIA-ban, azonban nem találunk jegyzeteket, melyek az eredeti kiadvány és a weben hozzáférhető közötti különbségekre rámutatnak. Utalás természetesen van rá, hiszen az illusztrátor személye rögzítve van a metaadatok között. Ilyen például Nemes Nagy *Feliciánja*, vagy Lázár Ervin meséi.¹⁷

14 Bethlen Miklós művei, szerk. V. WINDISCH Éva (Budapest: Neumann Kht., 2000), <http://mek.oszk.hu/06100/06152/>; Kemény János művei, szerk. V. WINDISCH Éva (Budapest: Neumann Kht., 2000), <http://mek.oszk.hu/06100/06166/>.

15 NEMES NAGY Ágnes, *Szó és szótlanság* (Budapest: Magvető Kiadó, 1989); NEMES NAGY Ágnes, *A magasság vágya* (Budapest: Magvető Kiadó, 1992). DIA-kiadásai: NEMES NAGY Ágnes, *Szó és szótlanság* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=000000096&secId=0000009388>; NEMES NAGY Ágnes, *A magasság vágya* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000211&secId=0000019516>.

16 NEMES NAGY Ágnes, *Az élők mértana: Prózái írások* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000002577&secId=0000438505>; NEMES NAGY Ágnes, *Kötetben meg nem jelent írások* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2012), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000009592&secId=0000888371>.

17 NEMES NAGY Ágnes, *Felicián, vagy a tölgyfák tánca* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi

Végül meg kell említeni, hogy az intézményi repozitóriumok, ahogy más, nonprofit vagy profitorientált, tudástár jellegű szövegszolgáltatások sem képezik részét a bibliográfiának. Ezek kivétel nélkül változó minőségű fotómásolatokat, és az esetek többségében kétrétegű PDF-ként a képekhez társított OCR-el előállított nyers szövegeket jelentenek. Szövegminőségük nem túl magas, többek között az OCR szoftverek nem kifejezetten magyar karakterkészletre, lexikára való kiélezettsége miatt. A szolgáltatások is inkább az online olvasás és a teljes szövegű keresés biztosítására korlátozódnak – bár utóbbihoz már szükség van némi felkészültségre is a szövegminőség miatt. Noha ennek finansziális és kulturális okai érthetők, érdemes látni, hogy nem volt ez mindig így. A 2000-es években például Bakonyi Géza munkatársaival a *Széphalom* folyóirat XML alapú, a szövegegységeket automatikusan felismertetett és címkézett szövegbázisát készítették el, mely Ilia Mihály közreműködésével tudásbázissá szerveződött volna a tervek szerint.¹⁸

Kiadványtípusok

Filológiai szempontok

Hogy mi a tudományos elektronikus kiadás, milyen terminológiai problémákat rejt magában ez a kifejezés, arra egy korábbi tanulmányban már részletesen kitértem.¹⁹ Az alábbiakban ezért csak a gyűjtés szempontjából foglalom össze röviden, milyen elvek mentén jelöltem ki a korpuszt.

A feldolgozandó kiadványok filológiai szempontú meghatározásában alapvetően a MTA Textológiai Munkabizottságának 2004-ben kiadott alapelveit követem.²⁰ Ez alól egy kivétel van, mely éppen az elektronikus kiadásoké. Talán azért, mert ekkor még kevés példa állt rendelkezésre, melyekből a szabályokat el lehetett volna vonni, vagy további ajánlásokban kívánták azt részletezni, az elektronikus kiadás az *Alapelvek* sze-

Akadémia, 2011), <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000217&secId=0000020057>. LÁZÁR Ervin *A négyszögletű kerek erdő* c. könyvének Réber-féle illusztrációi például egyszín nyomatos változatban szerepelnek (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2011), http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000574&secId=0000051219&mode=html#Lazar_Ervin-A_Negyszogletu_Kerek_Erdo-lazar00042.

18 „Ilia Mihály professzor úrral konzultálva kísérletet teszünk arra, hogy a szövegben feltüntessük azokat az elemeket is, amelyek már irodalomtörténeti illetve irodalomelméleti fogalmakhoz, problémákhoz kapcsolódnak. Ily módon egy olyan strukturált szöveghez juthatunk el, amely már a szemantikai, interaktív szövegfeldolgozást is lehetővé teheti.” BAKONYI Géza, „Tartalomszolgáltatás – egy folyóirat digitális feldolgozása”, 2000, <https://nws.niif.hu/ncd2000/docs/eloadas/29/index.htm>. Sajnos azonban a szegedi egyetemi könyvtárak egyesítésekor, a jelenlegi épületbe költözéskor a fájlok megsemmisültek. (Kokas Károly és Sándor Ákos szóbeli közlése nyomán.) Vö. MOLNÁR Sándor, „Folyóirat-digitalizálási projektek a Széphalomtól a DélmagyArchívig”, *Tudományos és műszaki tájékoztatás* 61, 11–12. sz. (2014): 448–452.

19 MARÓTHY, „Elektronikus szövegkiadások”.

20 „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 35 (2004): 328–330, http://epa.oszk.hu/02500/02518/00305/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2004_03_328-330.pdf.

rint voltaképpen az elektronikus kritikai kiadás leírását adja, s nem annyira technikai, mint tartalmi megkötések alkalmazását.²¹ Az alábbiakban az *Alapelvek* ismertetése mellett megjelennek Sperberg-McQueen 1994-es tanulmányának főbb gondolatai is, melyben az elektronikus szövegkódolás princípiumait gyűjti össze, s mely egyike azon szövegeknek, melyek az *Alapelvekre* hatással voltak.²²

Szöveggondozó személye

„Minden kiadástípusra vonatkozó közös követelmény az is, hogy a szöveggondozásnak név szerint felelőse legyen, s a munkát szaklektor ellenőrizze.” Tehát ahol nincs megnevezve a szöveget létrehozó személy, a kiadás nem tekinthető tudományos publikációnak – megjegyzendő azonban, hogy olyan publikáció, mely csak ezt az információt hallgatná el, nem volt; a problémát általában a szerző és a magyarázó jegyzetek együttes hiánya jelentette.

Magyarázat

A kritikai és a forráskiadásnak egyaránt kötelező részei a magyarázó jegyzetek, melyek a textológiai jellegű információkat tartalmazzák, valamint kritikai kiadás esetében a szövegkritikai apparátus, mely a szövegeltérésekre és az esetleges emendálásokra hívja fel a figyelmet. Tehát a tárgyi jegyzetek hiánya miatt nem, csak a textológiai jegyzetek hiánya miatt maradt ki kiadás a bibliográfiából.

A genetikus kiadásnál szintén kötelező elem a kísérő tanulmány, mely a textológiai elveket, eljárásokat mondja ki a teljesség igényével a kiadással kapcsolatban. E kritérium alól a népszerű kiadás sem kivétel, a pontos szövegforrás(ok) és a szövegen végzett módosítások leírása itt is szükséges: „kísérő tanulmány, amely megadja a szöveggözlés forrását, ismerteti az átírási elveit”. A textológiai jellegű apparátus nem, de a tárgyi jegyzetek megléte elvart.

Összefoglalva: azon kiadásokat tekintettem a fent ismertetett alapelvek figyelembe vételével tudományos kiadásoknak, amelyek a sajtó alá rendezett szövegek forrá-

21 Lásd erről bővebben: MARÓTHY, „Elektronikus szövegkiadások”, 298–299. Az elektronikus, digitális és hálózati kiadás meghatározásához lásd még: HORVÁTH Iván, „Egy műfaj halála” (Filológia és digitális barbárság, Budapest: ELTE BTK BIÖP, 2004), <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm>; PARÁDI Andrea, „13. fejezet: Internetes kritikai kiadás”, in *A magyar irodalom filológiája* (Digitális Tankönyvtár-Gépeskönyv, 2005), <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-irodalom/ch13.html>. Noha erre a tényre az alapelvek kísérőtanulmányában maga Kecskeméti Gábor is felhívja a figyelmet, az alapelvekben nem ez a megfogalmazás szerepel. A kilátásba helyezett ajánlás, melynek szükségességét maga a tanulmány is vitatta, végül nem készült el. KECSKEMÉTI GÁBOR, „A textológiai munka egyes problémáiról: az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor”, *Irodalomtörténet* 35, 3 (2004): 317–327, 321, <http://epa.oszk.hu/02500/02518/00305/pdf>.

22 C. M. SPERBERG-MCQUEEN, „Textual Criticism and the Text Encoding Initiative”, TEI Consortium, 1994, <http://www.tei-c.org/Vault/XX/mla94.html>; nyomtatásban: C. M. SPERBERG-MCQUEEN, „Textual Criticism and the Text Encoding Initiative”, in *The Literary Text in the Digital Age*, szerk. ANN ARBOR és RICHARD J. FINNERAN, Editorial Theory and Literary Criticism (University of Michigan Press, 1996), 37–62. Lásd még előzményeiről: L. D. BURNARD, „Report of Workshop on Text Encoding Guidelines”, *Literary and Linguistic Computing* 3, 2 (1988): 131–133, <https://doi.org/10.1093/lc/3.2.131>.

sát pontosan meghatározzák, valamint részletesen reflektálnak azon szöveggondozói eljárásokra, melyek alapján a kiadás szövegét létrehozták. A Greta Franzini által főszerkesztett katalógus leírása ezeket a szakmai kritériumokat Patrick Sahle tudományos munkáira alapozva így kéri számon:²³ tudományos-e, illetve kiadás-e a leírandó mű (igen/nem)? A tudományosság kritériumának rövid megfogalmazása Sahle-nál: „An edition must be critical, must have critical components – a pure facsimile is not an edition, a digital library is not an edition.”²⁴ A kiadás meghatározása: „An edition must represent its material (usually as transcribed/edited text) – a catalog, an index, a descriptive database is not an edition.”²⁵ Ennek megfelelően azon kiadványokat regisztráltam csak, ahol a fenti kritériumoknak megfelelő szöveges tartalom is jelen van.

Technikai szempontok

Az első webes kiadások, melyek a Bölcsészeti Informatika Önálló Program (BIÖP) műhelyében készültek, mind HTML jelölőnyelvet használtak. Bár az SGML, mely 1986-ban lett ISO-szabvány, majd az azt fokozatosan felváltó XML, melyet 1996-ban publikáltak, a Balassi kritikai kiadás készítésekor már elérhető szabványok voltak, webes publikálásuk (megjelenítésük) még körülményes lett volna. Így a Balassi-kiadás készítői akkor a HTML5 által mára már nem támogatott keretes honlapszerkezet (`<frame>`)²⁶ mellett döntöttek. A kiadásban minden egyes vers kritikai vagy forrásszövege egy-egy HTML fájlban került leírásra.

A hipertext megjelenése nagy hatással volt mind a textológiai, mind a hermeneutikus értelmezői közösségekre,²⁷ ezt az 1990–2000-es évek számos kiadványa mutatja. A régi szövegek gondozásával kapcsolatos összefoglalójában Orlovsky Géza például így foglalja össze a lehetőségeket és a velük járó aggodalmakat (melyekkel ma már nehéz azonosulni):

Ha ilyen sok előnnyel bírnak a hálózati kritikai kiadások, akkor vajon miért nem terjedt még el jobban ez a műfaj? A hipertext bírálói szerint a középpont nélküli szöveg demokra-

23 Greta FRANZINI, ed., „How to contribute a digital edition to the Catalogue”, Catalogue of Digital Editions, GitHub, hozzáférés: 2018.07.16, https://github.com/gfranzini/digEds_cat/blob/master/CONTRIBUTING.md.

24 „A kiadásnak kritikai jellegűnek kell lennie, kritikai elemekkel kell rendelkeznie – egy sima facsimile, egy digitális könyvtár nem kiadás.” FRANZINI, TERRAS és MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”, 163. Vö. Patrick SAHLE, „About a Catalog”; Patrick SAHLE, „What is a Scholarly Digital Edition?” in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, ed. Matthew James DRISCOLL and Elena PIERAZZO (Open Book Publishers, 2016), <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0095>, 19–40.

25 „A kiadásnak meg kell jelenítenie tárgyát (jellemzően ártírt/szerkesztett szöveg formájában), egy katalógus, egy index, egy leíró adatbázis nem kiadás.” FRANZINI, TERRAS és MAHONY, „9. A Catalogue of Digital Editions”, 163.

26 „HTML frame tag”, w3schools, elérés 2018. június 19., https://www.w3schools.com/tags/tag_frame.asp.

27 Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a textológia, ezáltal a számítógépes textológia is interpretatív tevékenység, így voltaképpen ez a két közösség egy. Vö. Lou BURNARD, „On the hermeneutic implications of text encoding”, Lou Burnard: his home page (Oxford University: 1998), <http://users.ox.ac.uk/~lou/wip/herman.htm>.

tizmusa látszólagos. A létrehozható kapcsolatok száma még egy igen gazdag gyűjtemény esetében is véges. [...] J. Hillis Miller szerint a szöveg folyamatosságából kivilágító, linkeket tartalmazó szavak megzavarják a szöveg és az olvasó találkozásának meghittségét. A befogadás művelete igényelné a figyelem összpontosítását és egy bizonyos alázatot, a nemszekvencionális tartalom ezzel szemben felületességhez vezet, a klikkelés csábítása az elmét olyan labirintusba csalja, ahonnan egy idő után már nem láthatók a magasabb szintű szerkezetek. A lineáris szöveg és a hiperszöveg viszonya olyan, mint a mozivetítésé és a távkapcsolós televíziózásé. Susan Hockey arra figyelmeztet, hogy a túl sok szöveget prezentáló elektronikus kiadások egy idő után mintegy leképezik a valóságos archívumok bonyolultságát, és a valóságot megkettőzve végleg kaotikusakká és áttekinthetetlenekké válnak.²⁸

Az 1998-ban publikált Balassi kritikai kiadás a TEI szabvány térnyerésével, s annak SGML-ről XML-re térésével (2002)²⁹ 2004-ben esett át teljes körű átalakításon, valószínűleg elsőként alkalmazva a TEI XML struktúrát tudományos közegben a hazai kiadások közül.³⁰ Az elmúlt évtized kiadásai már zömmel az XML, s az ahhoz kialakított elemkészlet, a TEI szabványai szerint készültek el. Ez a kiadások természetét tekintve is lényegi változásokat hozott, ennek megértéséhez azonban szükséges röviden kitérni a TEI kódolás alapelveire.

TEI alapelvek

Lou Burnard a TEI irányelveket és használatukat bemutató kézikönyv bevezetőjében jegyzi meg, hogy a kezdeményezés a digitális bölcsészet területének egyik legkitartóbb és meghatározóbb projektje. Ez valószínűleg a projekt szilárd alapelveinek is köszönhető, melyek a következők:

- 1) A TEI XML a szöveg jelentésére fókuszál, nem annak megjelenítésére.
- 2) A TEI XML független a szoftveres környezettől.
- 3) A TEI XML a tudományos kutatók közössége által és számára készült, mely közösség felelős a folyamatos fejlesztésért is.³¹

28 ORLOVSZKY Géza, „A régi magyar textológia helyzetéről”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 331–344, 341.

29 TEI Consortium, „TEI: History”, hozzáférés: 2018.07.16, <http://www.tei-c.org/about/history/>; Edward VANHOUTTE, „The Gates of Hell: History and Definition of Digital | Humanities | Computing”, in *Defining Digital Humanities: A Reader*, ed. Melissa TERRAS, Julianne NYHAN, Edward VANHOUTTE (Ashgate: 2013), 119–156, 132–135.

30 Kutatómunkám során másikat nem találtam. Nem TEI szabvány szerint, de úttörőként XML-ben végezte el Bakonyi Géza munkatársaival a *Széphalom* folyóirat digitalizálását 2000 körül, lásd fentebb.

31 Lou BURNARD, „Introduction”, in *What Is the Text Encoding Initiative? How to Add Intelligent Markup to Digital Resources*, Encyclopédie Numérique (Marseille: OpenEdition Press, 2014), <http://books.openedition.org/oepl/679>.

Már e három pontból is kiviláglik, hogy a kezdeményezés számára kiemelten fontos a hosszú távú megőrzés és a fenntarthatóság. Ezt szolgálja a mindenki számára hozzáférhető és szövegtörzshöz alakítható elemkészlet. A TEI mára nemzetközi szinten a szövegrögzítés meghatározó szabványává vált, a használati útmutató az eredetin túl további hét nyelven érhető el.³² A nagyobb volumenű projektek létrehozták saját, a korpusznak megfelelő specializált elemkészletüket.³³

A TEI dokumentumban a szövegen túl olyan, a tartalmával és a struktúrájával kapcsolatos információk vannak, melyeket a szöveggondozó fontosnak tart rögzíteni. A TEI XML alapú rögzítés alapvonása, hogy az XML-fájl nem tartalmaz megjelenítésre vonatkozó információkat:³⁴ ez messzemenő következményekkel jár a szövegkiadás határainak és mivoltának meghatározásakor. A szöveg mint adat, illetve a szöveg struktúrája, textológiai és szemantikai tulajdonságai mint metaadatok, melyek mind az XML kódolásban kerülnek rögzítésre, elválnak megjelenítésüktől. A kódolás feladata a szöveggel kapcsolatos állítások megfogalmazása, a különféle megjelenítésekkel (pl. weboldal vagy nyomtatott könyv) szigorúan nem foglalkozik. A megjelenítés a szövegkódolást követő fázis, mely további alkalmazások (pl. XSL transzformáció HTML megjelenítéshez) bevonásával áll elő. A tudományos kiadás készítésekor tehát nem az válik elsődleges kérdéssé, hogyan jelenítsünk meg adott szövegegységeket vagy jegyzeteket, hanem az, milyen modell szerint fogalmazzuk meg állításainkat, azok strukturált halmaza hogyan épül fel.

A TEI XML kódolás legfőbb célja tehát a tudományos adat hosszú távú megőrzése, olvashatóságának fenntartása és összehasonlíthatóságának biztosítása. Ebből következik, hogy a nagyobb szövegtörzset feldolgozó tudományos kiadások inkább működnek szakadatbázisként, mint egyszerű olvasókönyvként. A szövegek egységes elvek szerinti feldolgozása ugyanis lehetővé teszi azok sokszempontú visszakereshetőségét.

A tudományos elektronikus szövegkiadások „elektronikus” vagy „digitális” voltának meghatározását a háromféle szövegkiadási tevékenység szerint ismertetem, mellyel egyúttal a hazai digitális filológia jellemző tevékenységi köreit is igyekszem röviden áttekinteni.

32 „TEI: Internationalization and Localization”, hozzáférés: 2018.07.18, <http://www.tei-c.org/Tools/I18N/>.

33 Az elemkészlet személyre szabását a TEI Roma nevű online szolgáltatása teszi lehetővé, mely többféle kimeneti formátumot is támogat (dtd, relaxng, schematron, odd). „Roma: generating customizations for the TEI”, elérés 2018.07.16, <http://www.tei-c.org/Roma/>. Ilyen például a *Deutsches Textarchiv* (<http://www.deutschestextarchiv.de/doku/basisformat>) vagy a madridi *Repertorio métrico digital de la poesía medieval castellana* (<http://www.remetca.uned.es/index.php?lang=en>).

34 Tulajdonképpen ez fogalmazódik újra Arndt Niebisch TEI XML objektumok viselkedését vizsgáló előadásában is: „the TEI object, is not designed for human consumption, but rather constitutes a posthuman nucleus that interfaces much more easily with other operative systems and only in a mediated way with the human sensibility.” *Digital Scholarly Editions as Interfaces* (konferencia, Graz, 2016. szeptember 23–24.). Idézet forrása: https://static.uni-graz.at/fileadmin/gewi-zentren/Informationsmodellierung/PDF/dse-interfaces_BoA21092016.pdf.

Eleve digitális (born digital)

A *Hálózati kritikai kiadássorozat*³⁵ kapcsán nemcsak az kiemelendő, hogy készítői hazai és nemzetközi szinten is elsők közt publikáltak a weben teljes értékű kritikai és forráskiadásokat, de az is, hogy az eredeti forrásszövegek textológiai és filológiai feldolgozása eleve erre a médiumra lett kialakítva. A hagyományos filológiát az 1980–1990-es évek új filológiájával (mely a szöveg pluralitására és multiplicitására fordította a figyelmet), valamint a webes megoldásokkal kiegészítve alkotott meg a szövegkiadás számára módszertant az 1990-es évek közepétől fogva.³⁶

A 2010-es évektől készíti a MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport eleve digitális, TEI XML alapú tudományos szövegkiadásokat. Emellett a korábbi papír alapú kiadásait is retrospektíve elkészítik ugyanazon webes környezetre: ilyen például a *Magyar írók levelezése* című kiadás.³⁷ Ez mintegy metaprojekté fejlődött az évek során, hiszen egyrészt a kutatócsoport más kritikai kiadásainak levelezés részeit gyűjti magába, s teszi együttesen áttekinthetővé, kereshetővé, másrészt további kutatócsoportok bekapcsolódásának is teret ad.³⁸ A kutatócsoport ugyanakkor kiemelt hangsúlyt fektet a párhuzamos közlésre, tehát arra, hogy szövegkiadásai mind a weben, mind pedig nyomtatott formában elérhetőek legyenek.³⁹

Digitális átültetés

A *digitális átültetés* kifejezést a *digitalizált* (*digitised*) fogalmától való elkülönítés szándékával alkalmazom.⁴⁰ A digitalizált kiadás az a típus, mely a fent idézett *Alapelvekben*

35 *Hálózati kritikai kiadássorozat*, sorozatszerk. HORVÁTH Iván, hozzáférés: 2018.07.16, <http://magyarirodalom.elte.hu/gepesk/index/>. Kiadványait lásd a mellékelt bibliográfiában.

36 Ezek részletes ismertetését lásd: TÓTH Tünde, „Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón”, *Helikon* (2004): 417–440; HORVÁTH Iván, „Számítógép és irodalomtudomány”, *Alföld* 3. sz. (2010): 9–28.

37 DEBRECZENI Attila és ORBÁN László, szerk. *Magyar írók levelezése: Elektronikus kritikai kiadás*. MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016. https://doi.org/10.5484/Magyar_irok_levelezese. Lásd az „Adaptált kritikai kiadás kötetek” és a „Csak elektronikus kiadásban hozzáférhető szövegek” alatt.

38 Lásd a nemrégiben indult Lendület-projekt adatbázisát: Csörsz Rumen István, szerk., *Írói és tudóslevelezés: Adatbázis, v1.0* (Budapest: MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, 2018), <https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu/>.

39 DEBRECZENI Attila, „Kritikai kiadás papíron és képernyőn”, in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), 24–37.

40 Nem egyenlő a Niels Brügger által javasolt *reborn digital* kifejezéssel, mely alapvetően a korábbi webes technológiával készült, tehát eleve digitális, de technikailag elavult kiadványok megőrzéséhez kapcsolódó fogalom. Így a Brügger által javasolt három típus voltaképpen négy, bár ennek inkább szakmai okai vannak, mint technikaiak. Vö. Niels BRÜGGER, „Digital Humanities in the 21st Century: Digital Material as a Driving Force”, *Digital Humanities Quarterly* 10, 2. sz., <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/10/3/000256/000256.html>.

említésre kerül,⁴¹ s melyre a tudományos elektronikus szövegkiadások (*digital scholarly editions*) teoretikusa, Patrick Sahle is nagy hangsúlyt fektet, hogy élesen különválassza a „valódi” digitális kiadásoktól. Greta Franzini fent idézett leírása a kiadás digitális voltára ugyancsak rákérdez (szintén Sahle meghatározását véve alapul):

A digitized print edition is not a “digital edition”. If the paradigm of an edition is limited to the two-dimensional space of the “page” and to typographic means of information representation, then it’s not a digital edition.⁴²

Annak érdekében azonban, hogy a számítógépes filológia tevékenységi köreit pontosabban írhatjuk le (vagy jobban megbecsülhessük), érdemesnek tartom a *digitális átültetés* fogalmát közbeiktatni. Ez a tágabban értelmezett digitalizálás azon esete, mely során a nyomtatott forrás digitális leképezése strukturális és tartalmi hozzáadott értékkel bővül, alkalmazkodva a médium sajátosságaihoz, kihasználva annak előnyeit (pl. szövegelemek azonosítása, Linked Open Data adatgazdagítás, egyéb metaadatolás). A digitalizált kiadásoktól tehát technikailag különül el, az eleve digitális kiadásoktól azonban tartalmilag, hiszen alapjuk egy már elvégzett alap kutatás eredményeként létrejött nyomtatott tudományos kiadás.

Az *Alapelvek* 2004-ben született, ekkor még az a kevés tudományos igényű vállalkozás, mely elektronikus szövegkiadással foglalkozott, mind egyértelműnek tekintette, hogy ez az eszköztár „előrefele” alkalmazandó, olyan értelemben vett paradigmaváltás, amely a szövegkiadási tevékenységet írja át. Nem pedig olyan eljárás, mely a korábbi kritikai kiadások újraélesztéséhez, újragondolásához is alkalmas. De, részint éppen az *Alapelvek*nek, részint a *Hálózati kritikai kiadássorozat*nak köszönhetően, s legfőképp a technológiai fejlődés hozta adottságok miatt ez a helyzet megváltozott. Ennek ékes példái mind a debreceni műhely fent említett párhuzamos közlései, mind pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet közös, DigiPhil nevű műhelyének⁴³ Kosztolányi-, Mikszáth- és Móricz-kiadásai. Ez utóbbiak a már elkészült, eredetét tekintve a nyomtatásban megjelent és e médium szerint megalkotott kritikai kiadássorozatok digitális átültetésével jöttek létre.⁴⁴

41 „[...] nem tekintjük önálló kiadástípusnak a digitalizált kiadásokat: ezek a papírkidadásoktól csak a számítógépes adathordozóban különböznek, nem pedig szövegfelfogásukban.” „Alapelvek”, 329.

42 „Egy digitalizált nyomtatott kiadvány nem »digitális kiadás«. Amennyiben egy kiadás paradigmájában az »oldal« két dimenziós terére korlátozódik, és a tipográfiának információhordozó szerepe van, akkor az nem digitális kiadás.” Az idézet forrása: Greta FRANZINI, ed., „How to contribute”. Az eredeti megfogalmazás itt: Patrick SAHLE, „About a Catalog of Digital Scholarly Editions”, hozzáférés: 2018.07.16, <http://www.digitale-edition.de/vlet-about.html>.

43 DigiPhil (Tudományos szövegkiadások, bibliográfiák és kutatási adatbázisok online tudástára), Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, hozzáférés: 2018.07.16, <http://digiphil.hu/>.

44 Az egyes kiadványok leírását lásd a mellékelt bibliográfiában. Jól példázzák a szövegkiadások szövevényességét például Kosztolányi *Édes Annájának* különböző kiadásai. VERES András, szerk., *Kosztolányi Dezső: Édes Anna: hálózati kritikai kiadás*, Hálózati kritikai kiadássorozat (Gépeskönyv, 2001), <http://magyarirodalom.elte.hu/gepesk/kd/edesanna/>. VERES András, szerk., *Kosztolányi Dezső: Édes Anna* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010). PARÁDI Andrea és VERES András, szerk., *Kosztolányi Dezső: Édes Anna* (Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015), <http://digiphil.hu/context/edesanna>.

Hozzáférés és felhasználhatóság

Nagy pozitívum, hogy a bibliográfiában található kiadások mindegyike nyílt hozzáférésű (open access), tehát tartalmaik minden felhasználó számára szabadon elérhetők a webről. Többségük azonban nem, vagy jelenleg nem nyílt forráskódú (open source), tehát a webes böngészők által megjelenített szövegek eredeti forrását, mely a 2000-es évek második felétől jellemzően TEI XML, nem érjük el, így nem tölthetjük le s nem használhatjuk fel. Bár ennek érthető okai is vannak (például tudományos kiadvány lévén készítői különösen ügyelni kívánnak az állandó minőségre), ezáltal épp azon lehetőségektől esik el a tudományos közösség, melyeket a TEI, illetve az XML-formátum nyújt (például összehasonlító elemzések végzése). Ha előírásokkal, vagy akár ajánlásokkal nem is érdemes előre meghatározni a számítógépes szöveggondozói tevékenységet, az nagyban segítené a kiadások készítőit, a meglévő és jövőbeni számítógépes filológiai műhelyeket, s általában a tudományos közösséget, ha hozzáférve a forrásfájlokhoz kézzelfogható dokumentumok állnának rendelkezésre a már működő gyakorlatok megismerésére.

A webes, számítógépes publikációkhoz kialakított licenceket, mint a GNU General Public Licence, vagy a Creative Commons licencei, többnyire nem használják a kiadványok.⁴⁵ A pontos hivatkozhatóság, beazonosíthatóság érdekében alkalmazott (belső vagy külső) állandó azonosítókkal azonban már rendelkeznek a 2010-es évek után keletkezett kiadványok – itt inkább azok alkalmazása, ami nem gyakori a felhasználói közösségben, ezáltal fenntartva a nehézkes visszakereshetőséget.

Összegzés

A tudományos hálózati szövegkiadások kihasználatlansága a két potenciális felhasználói csoport eltérő várakozásaiból fakad. Míg az átlag felhasználó elsősorban a szövegkiadás bonyolultsága (pl. olvasást nehezítő betűhűség, kritikai apparátus), addig a tudományos közösség annak megbízhatatlansága miatt kerüli használatát. A hétköznapi olvasók számát az is csökkenti, hogy ezen kiadások ritka esetben foglalkoznak a keresőoptimalizálással és a rezponzív designnal, mely az eszköznek megfelelő képernyőkiosztást biztosítaná.

A tudományos aggályok részint az internetes források efemer voltából, a folyton változó-változtatható tartalom és elérési útvonal (URL) problémájából fakadnak. A hálózati kiadványokra történő szabályos hivatkozást a tudományos publikációkban egyszerűre nehezíti az, hogy kevésbé van kialakult gyakorlat ezek citálására, és az, hogy maguk a készítőik is gyakran elmulasztják az alapvető bibliográfiai adatok feltüntetését. Így hosszas utánajárás, és nem biztos siker vár a kutatóra, ha ezt az utat választja. Nem meglepő, hogy megszokottá vált akkor is nyomtatott forrásokra hivatkozni, amikor valójában egy weben közzétett verziót használunk fel.

⁴⁵ Egyedül a Balassi-, az *Árgirus*- és a József Attila-kiadásokat publikálták GNU GPL alatt, ezek tehát szabadon fel is használhatók.

A webes publikációk változáskövetése, adott verziójának állandó azonosítókkal való ellátása azonban már most rendelkezésre áll, hogy előreelendítse a gyakorlat lassú változását. Az alább közölt bibliográfia tételei is mutatják, hogy az utóbbi években a készítők már igyekeznek állandó azonosítókkal (pl. DOI), verziószámозással (vagy a változások valamilyen szintű dokumentálásával) ellátni a kiadásokat.

A másik jellemző, máig túlhaladni nem tudott aggály valójában nem a tudományos kiadásokat érinti, hanem a nagyságrendekkel nagyobb számban előforduló nem tudományosakat, ám épp a nagyságrendi különbség miatt a minőségi előítélet tömegvonzása az előbbiekre is kiterjed.

„Az utóbbi években mind az interneten, mind CD-ROM-on igen sok kétes eredetű, megbízhatatlan állapotú magyar irodalmi szöveget tettek közzé részint lelkes amatőrök, részint nyereségérdekelt, a munka színvonalával nem, csak széles körű eladhatóságával törődő vállalkozások.”⁴⁶ Olvassuk 2004-ből. „One could – and people regularly do – argue that the availability of these mutilated texts is better than nothing, but in many ways these texts are actually worse than nothing, since they are misleading and fuel the idea that texts exist outside the dialectic between documents and editors, and that editions can possibly establish texts once and for all, undermining in this way the very survival of textual scholarship itself [...]”⁴⁷ Vagyis a nem megfelelően digitalizált szövegek internetes elérése a semminél is rosszabb, hiszen azt a hamis ideát táplálja, hogy a szöveg nem szerkesztési folyamatok végeredménye, az adott kiadás pedig a szöveg egyetlen lehetséges megjelenése. Ez utóbbi idézet egy naprakész, 2016-ban megjelent tanulmánykötet bevezetőjéből való, amely a számítógépes filológiával foglalkozik. Az elmúlt 5–10 évben mégis magától értetődővé vált, hogy ezen „lelkes amatőrök” és „nyereségérdekelt” vállalkozások szövegszolgáltatásait használjuk a mindennapi kutatásban.⁴⁸ Ennek legfőbb oka, hogy a jelenleg is nagy mértékben emberi munkát igénylő, ezért lassú és költséges tudományos kiadásokkal szemben mind a profitorientált szolgáltatók, mind az alulfinanszírozott, de teljesítésre szorított könyvtárak előnyben részesítik a gyorsabban és költséghatékonyabb módon elkészülő szövegbázisokat.

Az elmúlt két évtized új, számítógépes feldolgozáson alapuló olvasási modelljei, mint a távoli vagy gépi olvasás is csak ritka esetben alapulnak filológiai munkával előállított szövegeken. Például két korpuszelemző, egy nyelvészeti⁴⁹ és egy irodalmi⁵⁰ projekt is a Magyar Elektronikus Könyvtár és a Digitális Irodalmi Akadémia szövegegyüttesét használja fel. A jelenség persze érthető, hiszen filológiai munkával előállított szöveg

46 KECSKEMÉTI, „A textológiai munka egyes problémáiról...”, 321.

47 Elena PIERAZZO és Matthew James DRISCOLL, „1. Introduction: Old Wine in New Bottles?”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, PDF (Open Book Publishers: 2016), 1–15, 6, <http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0095.01>.

48 Ez megmutatkozik a tudományos publikációk hivatkozásaiban is. Lásd erről MARÓTHY SZILVIA, „Elektronikus forráskritika”.

49 „Magyar Nemzeti Szövegtár v2.0.5”, MTA Nyelvtudományi Intézet, elérés 2018. június 19., <http://clara.nyttud.hu/mnsz2-dev/>.

50 LABÁDI Gergely, „Az olvasó gép: Berzsenyi Dániel versei távolról”, *Digitális Bölcsészlet* 1. sz. (2018): 17–34. <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.126>.

kevés van (magyar vonatkozású csupán 50 darab készült az elmúlt 25 évben), a korpusz-elemzés ellenben nagy mennyiségű adatot igényel.

A tudományos megítélést, gördülékeny használatot további kritériumok meghatározásával lehet, és érdemes jobbra fordítani. Roberto Roselli del Turco tanulmányában összegyűjti és elemzi, milyen kritériumokra érdemes ügyelni. Ilyenek a fenntarthatóság, a használhatóság (pl. rezponzív design vagy eszközoptimalizáció; keresőoptimalizáció), a megbízhatóság, továbbá, hogy a kiadvány legyen könnyen hivatkozható és azonosítható.⁵¹

A kritériumok és hazai alkalmazhatóságuknak áttekintése azonban már egy következő kutatás része. Mégis bízom benne, hogy egy lépést jelent ebben a fejlesztési folyamatban az, hogy az elektronikus tudományos szövegkiadások bibliográfiáját többféle, felhasználóbarát formában közzétettem, felhasználását, bővítését közösségi felületeken biztosítottam.

Melléklet

A Tett folyóirat. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. <http://digiphil.hu/context:atett>.

BÁRCZI, Ildikó, szerk. *Domus sermonum compilatorium: Osualdus de Lasko.* ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, [s. a.]. <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/>.

BÁRCZI, Ildikó, szerk. *Domus sermonum compilatorium: Pelbartus de Themeswar.* ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, [s. a.]. <http://sermones.elte.hu/pelbart/>.

BÁRCZI, Ildikó, szerk. *Érdy-kódex.* ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, é. n. <http://sermones.elte.hu/erdy/>.

BARTÓK Zsófia Ágnes, szerk. *Régi Magyar Exemplumadatbázis.* ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2014. <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbазis/>.

BENGI László és PARÁDI Andrea, szerk. *Kosztolányi Dezső: Aranysarkány.* Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. <http://digiphil.hu/context:aranysarkany>.

BODROGI Ferenc Máté, ORBÁN László és DEBRECZENI Attila, szerk. *Kazinczy Ferenc összes művei: Elektronikus kritikai kiadás.* MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016. https://doi.org/10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei.

D. HOVÁNSZKI Mária, szerk. *Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészete (elektronikus kritikai kiadás).* DVD-ROM. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

DEBRECZENI Attila, szerk. *Magyar Museum.* Debreceni Egyetem, 2011. http://deba.unideb.hu/deba/magyar_museum/.

DEBRECZENI Attila, szerk. *Orpheus.* Debreceni Egyetem, 2012. <http://deba.unideb.hu/deba/orpheus/>.

51 Roberto ROSELLI DEL TURCO, „The Battle We Forgot to Fight: Should We Make a Case for Digital Editions?”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, PDF, Digital Humanities Series 4 (Open Book Publishers, 2016), <http://www.openbookpublishers.com/product/483/digital-scholarly-editing-theories-and-practices>.

- DEBRECZENI Attila, szerk. *Szentjóni Szabó László összes költeményei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2013. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szentjoni-szabo-laszlo/.
- DEBRECZENI Attila és BALOGH Piroska, szerk. *Opera Aesthetica Szerdahelyana: Szerdahely György Alajos esztétikai írásai*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. https://doi.org/10.5484/Szerdahely_Gyorgy_Alajos_esztetikai_irasai.
- DEBRECZENI Attila, KESZEG Anna és BÉRES Norbert, szerk. *Gyöngyössi János művei: Gyöngyössi János műveinek elektronikus forráskiadása*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. https://doi.org/10.5484/Gyongyossi_Janos_muvei.
- DEBRECZENI Attila és ORBÁN László, szerk. *Magyar írók levelezése: Elektronikus kritikai kiadás*. MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016. https://doi.org/10.5484/Magyar_irok_levelezese.
- DEBRECZENI Attila és TÓTH Barna, szerk. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*. MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016. https://doi.org/10.5484/csokonai_vitez_mihaly_osszes_muvei.
- DEBRECZENI Attila, TÓTH Barna és FÓRIZS Gergely, szerk. *Berzsenyi Dániel levelezése*. MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2017. https://doi.org/10.5484/Berzsenyi_Daniel_levelezese.
- DEBRECZENI Attila és VEISZ Bettina, szerk. *A Ráday-család levelezése: Elektronikus kritikai kiadás*. MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016. https://doi.org/10.5484/A_Radai-csalad_levelezese.
- DEVESCOVI Balázs, szerk. *Eötvös József: A' falu' jegyzője*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2003. <http://magyar-irodalom.elte.hu/totnes/eotvos/>.
- FÖLDVÁRY, Miklós István, szerk. *USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2015. <http://usuarium.elte.hu/>.
- H. HUBERT Gabriella, szerk. *Leleki énekekről régi magyarok*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Budapest: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/>.
- HORVÁTH Iván, DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, szerk. *József Attila összes tanulmánya és cikke, v1.0 és v2.0*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>.
- HORVÁTH Iván és FUCHS Anna, szerk. *József Attila összes tanulmánya és cikke: Szövegek 1930-1937, v1.0*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012. <http://textus.elte.hu/ja/>.
- HORVÁTH Iván és MARÓTHY Szilvia, szerk. „Ómagyar Mária-siralom: kritikai kiadás, v1.0”. GitHub–Zenodo, 2018. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1287583>.
- HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde és VADAI István, szerk. *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1998. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>.
- HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde és VADAI István, szerk. *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v3.0*. Gépeskönyv, 2004. online megjelenítés elveszett.
- HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, VADAI István és PARÁDI Andrea, szerk. *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v4.0*. TEI XML., 2016. publikálatlan.
- HORVÁTH Iván és VADAI István, szerk. *Balassa-kódex*. CD-ROM. Budapest: ELTE BTK CHER–ELTE BTK Informatikai Osztálya–Hypermedia Systems, 1994.

- HORVÁTH Iván és VADAI István, szerk. *Balassa-kódex (tanulmányokkal)*. CD-ROM és online. Budapest: ELTE BTK CHER–Hypermedia Systems–IDG, 1996. <http://www.idg.hu/expo/oktogen/balassa/>.
- KABDEBŐ Lóránt és HORÁNYI Károly, szerk. *Szabó Lőrinc: Vers és valóság: A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének és az MTA Könyvtárának Szabó Lőrinc-honlapja*. Miskolci Egyetem–MTA Könyvtár, 2011. <http://krk.szabolorinc.hu/>.
- Kassák Lajos: *A ló meghal a madarak kirepülnek: Fordítások*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. <http://digiphil.hu/context:alomeghal>.
- KISS, Dániel, szerk. *Catullus Online*. Ludwig-Maximilians-Universität München, 2009. <http://www.catullusonline.org/CatullusOnline/index.php>.
- LABÁDI Gergely, szerk. *Mikszáth Kálmán összes művei, 39*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015. <http://digiphil.hu/context:mkk39>.
- LATZKOVITS Miklós, szerk. *Inscriptiones Alborum Amicorum*. SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2003. <http://doi.org/10.14232/iaa>.
- M. NAGY Ilona, BODA István Károly, PORKOLÁB Judit és VARGA Teréz, szerk. *Margit-legenda (Szent Margit élete, 1510)*. Debreceni Egyetem, 2011. http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/index.html.
- ORLOVSZKY Géza, szerk. *Adriai tengernek syrénája, gróf Zrínyi Miklós*. ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék–Gépeskönyv, 1998. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/zrinyi/>.
- ORLOVSZKY Géza, szerk. *Toth István költői művei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2013. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/toth-istvan-koltoi-muvei/>.
- PARÁDI Andrea, szerk. *Árgirus históriája: Internetes kritikai kiadás, v1.0*. Gépeskönyv, 2005. <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/argirus-historiaja/adatok.html>.
- PARÁDI Andrea, szerk. *Árgirus históriája: Internetes kritikai kiadás, v2.0*, 2016. publikálatlan.
- PARÁDI Andrea és VERES András, szerk. *Kosztolányi Dezső: Édes Anna*. Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015. <http://digiphil.hu/context:edesanna>.
- [s. n.], szerk. *Mikszáth Kálmán összes művei, 42*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014. <http://digiphil.hu/context:mkk42>.
- . *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet Reneszánszkutatások Posztgraduális Központja, 1996. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/corpus.htm>.
- SASS Bálint és SIMON Eszter, szerk. *Magyar Generatív Történeti Szintaxis*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>.
- SOBOR András, szerk. *Ódák Horátz' mértékeinn, 1807*. Budapest: Balassi Kiadó, 2013. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/odak-horatz-mertekeinn/>.
- SZEGEDI Béla. *Effectus amoris: széphistória a XVI. századból: Digitális kritikai kiadás*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1998. <http://magyar-irodalom.elte.hu/effectus/>.
- TÓTH Tünde, szerk. *Rimay János ifjúkori versgyűjteménye*. ELTE BTK BIÖP–Bibliopolisz, 2007. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/rimay-janos-ifjukori/>.

- TÓTH Tünde, szerk. *Rimay János verseinek fragmentumi*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/rimay/>.
- TÓTH Tünde és FÖLDES Zsuzsanna, szerk. *Fanchali Jób-kódex*. Mezura–CHER–Bibliopolisz, 2008. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/adatok.html>.
- TÓTH Tünde és TÓTH Csilla, szerk. *Wathay Ferenc összes műve: hálózati kritikai kiadás*. Budapest–Zalaegerszeg: Gépeskönyv, 1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/>.
- VELKEY Ferenc és FÜLÖP Tamás, szerk. *Széchenyi István: Világ, 1831*. Budapest: Neumann Kht., 2002. <http://mek.oszk.hu/11800/11842/>.
- VERES András, szerk. *Kosztolányi Dezső: Édes Anna: hálózati kritikai kiadás*. Hálózati kritikai kiadássorozat. Gépeskönyv, 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kd/edesanna/>.
- VERES András és PALKÓ Gábor, szerk. *Kosztolányi Dezső: Esti Kornél*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016. <http://digiphil.hu/context:estikornel>.
- VÖRÖS Imre, szerk. *Henriás, 1792*. Budapest: Balassi Kiadó, 2013. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/henrias-henrias-1792/.

TUSOR ANNA

Máriássy vs. Gyöngyösi**Egy nádori adomány sorsa a 17. század végi Felső-Magyarországon
(A költő Gyöngyösi István életrajzához)**

Írásom alapjául két per szolgál, melyeket Máriássy Miklós, Máriássy Gábor és Jelenik András indított Gyöngyösi István ellen. A perek fontosabb dokumentumait a 2017-ben megjelent *Gyöngyösi István levelei és iratai* című kiadvány adta közre.¹ Dolgozatom célja meghatározóan a kiadott iratok alapján az élete alkonyán lévő Gyöngyösi István peres ügyeinek összefoglalása jogtörténeti és biográfiai szempontból, mely által életének ezen szakasza újabb szempontból kerülhet megvilágításra. Birtokperei ugyanis saját elmondása szerint mélyen hatottak életére, egészségére, ez azonban könnyen be is látható a továbbiakban kifejtett események láncolatából, melyek igencsak Gyöngyösi ellen irányultak.

A peres felek rövid bemutatása

Máriássy család

A Máriássy család egyike a legrégebbi felső-magyarországi nemes családoknak. Családfájuk a 13. századra vezethető vissza, amikor 1264-ben Batiz ispán királyi adományban megkapta a csetenyei erdőséget, ezáltal megalapozva a család szepességi meghonosodását.² A 17. századra átugorva láthatjuk, amint Máriássy Miklós és Gábor, Máriássy Ferenc fiai, apjukat követve, hűen kitartanak Thököly Imre mellett a végsőkig. Még 1685-ben is, amikor a Szepesség már újra meghódolt Lipótnak, kiálltak Thököly mellett. A Szepesi Kamara mindezt látva, elrendelte hűtlenség okán a család ingatlan javainak lefoglalását. A testvérpár, hogy birtokaikat visszakapják, nem sokkal ezután hűséget esküdött I. Lipótnak.³ Ennek ellenére húsz év múlva mindketteket II. Rákóczi Ferenc fejedelem táborában találjuk. Az 1705. évi szécsényi országgyűlés által a protestánsoktól elvett egyházak, iskolák visszaadását illető intézkedések végrehajtására létrehozott bizottság tagjává választották a protestáns Máriássy Miklóst, aki egyben Rákóczi ezredese volt, és 1710-ben hunyt el pestisben. Testvére,

* A szerző az ELTE ÁJK 4. éves hallgatója.

1 Gyöngyösi István, *Levelei és iratai*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit és TUSOR Péter, Régi Magyar Könyvtár. Források 15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

2 IVÁNYI Béla, „A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803”, *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 9 (1917): 1–177, 8.

3 Uo., 38–40.

Gábor szintén Rákóczi mellett harcolt, a szabadságharc után pedig Lengyelországba menekült.⁴

Gyöngyösi István

Az ungi és gömöri Gyöngyösi István alakjának kettéválasztása után a számunkra fontos költő életéről az alábbiakat tudjuk. Gyöngyösi István 1629-ben született. 1651-ben a nagyszombati egyetem elsőéves hallgatója, a későbbi nádor Esterházy Pállal együtt. 1663-tól Wesselényi Ferenc nádor és Széchy Mária komornyikja, majd 1671–1673 között lett Andrassy Miklós familiárisa. Ezután nem sokkal vette feleségül a mindössze 17 éves Andrassy-udvarhölgyet, Görgey Juditot, aki fiatalon, 1691-ben hunyt el. Házasságukból nyolc gyermek született. Öt fiáról tudjuk, hogy 1694-ben Gábor a nagyszombati egyetemen filozófiát tanult, Imre Kassán szintaxist, további három fia Ignác, Zsigmond és György ekkor még magántanuló Krasznahorkán. Három lánya Rozália, Julianna és Magdolna; gyermekei közül Ignác nem érte meg a felnőttkort. Családjával 1674-től Csetneken, majd 1684 után Krasznahorkán, 1697-től pedig újra Csetneken élt.⁵ Gyöngyösi István első ízben hét éven keresztül volt Gömör vármegye alispánja,⁶ 1686-tól 1693-ig, majd újból 1700-tól haláláig, 1704-ig. Két alispánsága között a vármegye esküdt ülnöke (*juratus assessor*) volt.⁷

A nádori adomány

Gyöngyösi István 1691-ben Esterházy Pál nádortól adományba kért Gömör vármegyei birtokrészeket és Torna vármegyei szőlőket. Kérelmének alapja, hogy néhai Nyirő József, Rozsnyó érseki város lakosa magtalanul hunyt el, ezért azon birtokai, amelyek a város területén kívül helyezkedtek el,⁸ magszakadás címén a királyi *fiscusra* háramlottak a *Tripartitum* alapján. Eszerint a király minden nemesnek igaz és törvényes utóda, így magszakadás esetén azoknak összes fekvő jószágai és birtokjogai a szent koronára háramlanak.⁹ Az adományban kért egyrésztől a Nyirő család tulajdonában álló, másrésztől a Nyirőék által zálogjog címén bírt birtokokat. Azoknak a zálogjogon bírt birtokoknak a tulajdonjogát is kérte, amelyeket a Máriássy család adott Nyirő Józsefnek zálogba, mivel Máriássy István hűtlensége miatt ezen birtokok a királyi *fiscusra* háramlottak.¹⁰

4 Uo., 45.

5 Lásd revideált életrajzát: GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 418–441. Különösen: 425–428 és 431–432.

6 Uo., 70. sz. A Szepesi Kamarának (1695. április).

7 Uo., 154. sz. Andrassy Péter figyelmeztető levele Gyöngyösi Istvánnak (1696. február 29.).

8 Megjegyzendő, hogy bár a városon belüli területekre kiterjedt az érseki jog, mivel Rozsnyó földesura az esztergomi érsek, de mivel Nyirő nemesember volt, ez a jog nem terjedhetett ki a városon túli birtokaira.

9 *Tripartitum* I. 10. 1.§.

10 GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 56. sz. Gyöngyösi István Esterházy Pálnak (1691).

Kérvénye szerint meg is kapta a birtokokat. Esterházy adománylevele Kismartonban kelt 1693. július 13-án. Annak ellenére, hogy a nádor csak teljes adományt tehetett, vagyis csak olyan birtokokat adományozhatott, amelyek nemcsak *de iure*, hanem *de facto* is visszaháramlottak a koronára,¹¹ jelen esetben nem így történt. Amikor ugyanis Esterházy Pál nádor a fent említett birtokokat Gyöngyösinek adományozta, ezek még nem szálltak vissza ténylegesen a kincstárra. Az érintett birtokokat ugyanis csak az adományozás után kezdték lefoglalni, ami Gyöngyösinek, mint levelében írja a Szepesi Kamarának, jelentős összegébe került.¹² Szintén ezt támasztja alá, hogy a nádori adomány alapján végbement beiktatás idején az ellentmondók birtokban voltak, és a Szepesi Kamara csak ezután foglaltatta le a *possessiói*kat a *fiscus* részére az akkori birtokosok kezéből.¹³

A nádor csak tiszta adományt tehetett, vagyis amelyet valaki kizárólag az érdemeiért kap; szemben a vegyes adománnyal, melynél az adományos érdemein kívül bizonyos pénzösszeget is fizetett.¹⁴ A vegyes adomány tulajdonképpen adásvételi szerződést pótolta a kamara és az adományos között.¹⁵ Jelen esetben a nádori adományt azonban (amely csak tiszta adomány lehetett, s amelyet Gyöngyösi István gömöri alispánként végzett odaadó munkájáért és hűségéért kapott) kiegészítette egy, a kamarával kötött szerződés. A Szepesi Kamara tudniillik a nádori adomány érvénytelenségére hivatkozva – mivel az túllépte a 32 jobbágytelket –, lefoglaltatta a birtokokat.¹⁶ Majd azután adta csak Gyöngyösi kezébe azokat, hogy megfizetett ezer rajnai forintot, majd a Felső-magyarországi Császári Királyi Bizottság döntése alapján még további ötszáz forintot.¹⁷ (A Kamara hivatalsszervezete működésének ellenőrzésére 1694 őszén az uralkodó bizottságot küldött ki Aichpüchl báró személyében, amely bizottság a következő év júniusáig felülvizsgálat alá vette a kamarai ügyköröket.)¹⁸

Az első per a vármegyén

Az adománybirtokokba való bevezetésre a *Tripartitum* alapján – miszerint minden adományt egy éven belül beiktatással kell megerősíteni, akár ellentmondanak, akár nem¹⁹ – képviselőjét, Török Miklóst, és Berzseny Demeter kanonokot küldte ki a Jászói Káptalan. Ők a feladatnak a törvényes rend szerint 1693. november 3-án, 5-én, 7-én és 9-én mindenhol eleget tettek. A beiktatásnak a Máriaassy család nevében Máriaassy Pál ellentmondott, akihez csatlakoztak a Nyirő rokonok. Az adott birtokrészek ekkor a ke-

11 ECKHART Ferenc, *Magyar alkotmány- és jogtörténet* (Budapest: Politzer Zsigmond és fia jogi könyvkereskedés kiadása, 1946), 346.

12 GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 68. sz. Gyöngyösi a Szepesi Kamarának (Kassa, 1694. február).

13 Uo., 77. sz. Gyöngyösi a Kamarai Konzisztóriumnak (Kassa, 1696. március 12. előtt).

14 BOTH Ödön, „A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején”, *Jogtörténeti Szemle* 6. sz. (1984): 328–332, 330.

15 ECKHART, *Magyar alkotmány...*, 347.

16 GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 144. sz. A Szepesi Kamara Pelsőczy Györgynek (1694. február 12.).

17 Uo., 77. sz. Gyöngyösi a Kamarai Konzisztóriumnak (Kassa, 1696. március 12. előtt).

18 Szűcs Jenő, *A szepesi kamarai levéltár* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 93.

19 *Tripartitum*, I. 32.

zeiknél voltak.²⁰ (Pontosabban a Máriássyak a visszaváltás címén visszakerült részeket már továbbadták zálogba Jelenik Andrásnak). Az ellentmondások miatt Gyöngyösi a birtokokat nem foglalta el, hanem perbe hívta a *contradictorok*at. Erre a lépésre azért kényszerült, mert az adományos, ha az ellentmondó birtokban volt, a birtokot nem foglalthatta el, jogát a birtokhoz per útján volt kénytelen keresni.²¹

A Szepesi Kamarának azonban csupán ekkor jutott tudomására a szóban forgó birtokok helyzete, vagyis hogy azok a koronát illetik. Így csak a beiktatás során történt ellentmondások után foglaltatták le a birtokokat, és vették ki azokat az akkori birtokosok kezéből. Ezután került sor a szerződésre 1694. február–április folyamán Gyöngyösi és a Kamara között, amikor Gyöngyösi birtokba került, közvetlenül az ezer forint megfizetése után. Ez az összeg nem bizonyult elégnek, mivel a Császári-Királyi Komisszió – miként korábban már előkerült – még ötszáz forint megfizetésére kötelezte, csak ennek megfizetése után hagyta meg őt a javak birtokában. Ugyanakkor felszólították, hogy a konvencióhoz szerezzen királyi jóváhagyást az Udvari Kamaránál.

A *consensus regius* elnyeréséhez Gyöngyösi 1695 tavaszán a Szepesi Kamara ajánlását kérte.²² Következő levelében azt tudatta a Kassán székelő kamarai tanácsosokkal, hogy az ügy nem az Udvari, hanem a Magyar Kamarához került, ahol elakadt.²³ A következő évben, 1696-ban viszont már azt írja a Kamarának, hogy sikerült megszereznie a királyi beleegyezést.²⁴ Mivel a korábbi ellentmondások miatt a *contradictorok* kezénél maradtak a birtokok, így annak ellenére, hogy már a nádori adomány mellett is bevezette magát, Gyöngyösi a birtokokba megint beiktattatta magát, aminek a fent megnevezettek újra ellentmondtak, ezúttal már birtokon kívül.

Az ellentmondók közül Máriássy Miklós és Gábor, illetve Jelenik András (neki adták zálogba a Máriássy testvérek a csetneki és rudnai birtokrészeket, amelyeket a Nyirő rokonoktól váltottak vissza)²⁵ 1696. január 17-én Pozsonyban végrehajtási parancsot (*executorium mandatum*) szereztek a királyi személynektől, Maholányi Jánostól. A mandátum felszólította Gyöngyösi Istvánt, hogy adja vissza a Máriássyak és a zálogjogon érintett Jelenik András elfoglalt birtokait, mivel az jogellenesen történt, mert nem vette figyelembe ellentmondásukat. Így megsértette az 1647. évi 130. törvénycikket, amely megújította az 1492. évi 59. törvényt, és elrendelte annak szigorú megtartását. Az 1492. évi 59. tc. pedig kimondja, hogy az adományos ne foglalja el azon birtokokat, amelyekre nézve az iktatáskor ellentmondás történt, s elrendeli, hogy ha ennek ellenére mégis elfoglalja így a birtokot, az ispánnak kötelessége őt meginteni, és felhívni őt a birtok visszaadására. Ha erre sem adja vissza az adományos a birtokot, az ellentmon-

20 GyöNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 142. sz. A Jászói Káptalan Esterházy Pál nádornak (1693. november 9. után)

21 ECKHART, *Magyar alkotmány...*, 356.

22 GyöNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 70. sz. Gyöngyösi a Szepesi Kamarának (1695. április).

23 Uo., 71. sz. Gyöngyösi a Szepesi Kamarának (1695. május).

24 Hogy végül milyen úton, és pontosan mikor nyerte el, egyelőre nem tisztázott.

25 Az örökösök az ő kezükből kivett egyéb – nem a Máriássyaktól zálogjogon szezett – Nyirő-féle birtokrészek miatt külön pereskedésbe kezdtek Gyöngyösivel. Ennek bemutatására az alábbiakban nem kerül sor.

dók újabb kérelmére, miután a valóságról meggyőződött, köteles őt a birtokból kivetni, és a javak közbecsűjében elmarasztalni.²⁶

A mandátumot ennek megfelelően 1696. február 14-én Gömör vármegye gyűlésén bemutatatták, ahol a parancs végrehajtásával Andrassy Péter főispánt (a helyettes alispánnal, szolgabírákkal, és esküdtekkel együtt) bízta meg (vármegyei *exmissio* kiadásával),²⁷ hogy a mandátumban idézett törvények erejével először figyelmeztesse Gyöngyösi Istvánt a birtokok visszaadására, és ha ezt nem teszi meg, vesse ki a birtokból. Ennek alapján Andrassy Péter főispán (annak az Andrassy Miklósnak a fia, akinek Gyöngyösi a familiárisa volt; az apjához fűződő közeli és jó viszony a fiával már nem állt fent) február 29-én figyelmeztető levelet írt Gyöngyösinek, melyben a mandátumra és az az alapján kelt vármegyei *exmissióra* (kiküldés) hivatkozva felszólította őt a birtokok visszaszolgáltatására.²⁸

Gyöngyösi, értesülve a helyzetről, a Szepesi Kamarához fordult segítségért. Kérésének alapja egyrészt, hogy ő nem az ellentmondók kezéből vette ki a birtokokat, mert amikor 1693 novemberében ellentmondtak a nádori adománynak, és az annak alapján történő bevezetésnek, ő a birtokokat nem foglalta el, hanem ezután a Kamara foglalta le a birtokokat a királyi fiscus számára, és ő a Kamarával kötött szerződés alapján tőle kapta meg a birtokokat. Miután a Császári-Királyi Komisszió meghagyta a javak birtokában, és az ő felszólításukra királyi beleegyezést is szerzett a szerződéshez, az ez alapján történő beiktatások idején a javak már régen tényleges birtokában voltak. Ennek következtében ő nem az ellentmondók kezéből vette ki a birtokokat, ellentmondásukkal nem törődve, hanem azokat a Kamara juttatta kezébe a megállapodásnak megfelelően. Másrészt több okból törvénytelennek találta Gömör vármegye *exmissióját*.

Ennek megértéséhez röviden ki kell térni a bírói parancsok természetére. A bírói parancsok ugyanis olyan utasítások voltak, amelyekkel a király és az ország nagybírái (az utasítási jog a király bírói hatalmából ered, így a nagybírák a generális joghatósággal ezt a jogot is megszerezték) az alsórendű törvényszékeket²⁹ és bírókat valaminek a megtételére utasították az adott perben.³⁰ Háromféle mandátum különböztethető meg, ezek közül az elsőrendű parancsok azok, amelyeket az 1563. évi 78. tc. úgy határoz meg, hogy „az első rendű parancsok azok, a melyeket a bírákhoz intéznek, avagy más olyanokhoz, a kik az igazság kiszolgáltatásának, vagy bármiféle törvénykezési ügyek végrehajtásának az előjárói és köztisztet viselnek”.

26 A közbecsű az ingóknak és ingatlanoknak a bírói gyakorlat által kialakított, állandó értéke. Ez alapján az adott vagyontárgy évi hozadékának tízszeresét tartották a dolog közbecsű értékének, ha a hozadék ismert volt, ellenkező esetben a *Tripartitumban* található táblázatot hívták segítségül. Vö. ЕCKHART, *Magyar alkotmány...*, 338.

27 A vármegye a végrehajtást saját közegeivel eszközölte kiküldő levél (*littera exmissionalis*) kibocsátása útján. Vö. VINKLER János, *A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig* (Pécs: Dunántúl Könyvkiadó, 1921), 2:670.

28 GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 154. sz. Andrassy Péter Gyöngyösi Istvánnak (1696. február 29.).

29 Kerületi és megyei törvényszékek, FRANK Ignác, *A közigazság törvénye Magyarhonban*, II. rész, I. darab (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1846), 375. §.

30 VINKLER, *A magyar igazságszolgáltatási szervezet...*, 707.

A parancsot az egyik fél kérelmére és elmondása alapján adták ki. Az egyoldalú előadás azonban gyakran igazságtalan és törvénytelen utasítások kiadásához vezetett, amely sokszor nehéz helyzetbe hozta a parancsnak engedelmességre kötelezett alsóbb bíróságot. A 17. században ezért számos törvényben arra kéri az országgyűlés a királyt, hogy óvja meg a nemzetet a törvénytelen bírói parancsoktól.³¹ Az 1613. évi 34. tc., egyet kiemelve a sok közül, elrendeli, hogy „a peres ügyek eljárását a vármegyéken törvénytelen parancsokkal meg ne akasszák”, az 1625. évi 5. tc. pedig azt, hogy a törvénytelenül kibocsátott parancsoknak ne adjanak helyt.³² A bíró ezáltal jogot kapott arra, hogy a törvénytelen parancsot figyelmen kívül hagyja. Az 1635. évi 12. tc. pedig – bár elrendelte, hogy a parancsokat „méltó figyelembe kell venni” – kimondta, hogy ezentúl a bírói parancsokat a következő igazoló záradékkal kell ellátni: „*Rebus sic, ut praefertur, stantibus et se habentibus*”, azaz ha a dolgok úgy állanak és vannak, amint előadták. (A parancsnak ugyanis valós történeti alappal kellett rendelkeznie, viszont az, aki a parancsot kiadta, ezt nem volt képes megvizsgálni, de ennek a feltételnek a segítségével tudta a vizsgálatot az alsóbb bíróra hárítani.)³³ Ha pedig enélkül adják ki, a parancsnak ne adjanak helyt.

Ez a záradék így a bírónak egyenesen köteletségévé tette (eddig csak jogában állt) a törvényesség és igazságosság vizsgálatát.³⁴ A bíró ennek eredményeként a meghagyást vagy elfogadta, vagy félretette – ha például bizonyos, hogy a kérelmező elhallgatott vagy a tényálláshoz hozzátett valamit –, vagy pedig a törvényesség megállapítására a parancsot tárgyalásra bocsátotta (*ad forum contradictorium relegare*), ahol a felek meghallgatása után döntött az elfogadásról vagy félretételről.³⁵

A rövid kitérő után térjünk vissza arra, miért tartotta Gyöngyösi István törvénytelennek az *exmissiót*. Érvelése szerint, mivel a mandátum *iustificatoria clausulával* (igazolós záradékkal) van ellátva, Gömör vármegyének meg kellett volna tudnia, hogyan jutottak a javak az ő birtokába. Csakis akkor küldhette volna ki a vármegyét a főispánt a végrehajtásra, ha a birtokbavétel valóban a mandátumban állítottak és az abban idézett törvény (a fent említett 1647. évi 130. tc.) alapján történt volna. Ő azonban nem az ellentmondók kezéből vette ki azokat, következésképpen az *exmissio* törvénytelen, mert nem vették figyelembe a *iustificatoria clausulát*. A vármegyét az igazoló záradék ellenére ezt nem tette meg, vagyis nem vizsgálta a birtokba jutás körülményeit (annak ellenére, hogy ez kötelessége lett volna), tehát az *exmissio* a mandátum alapján törvénytelen.

Törvénytelen továbbá – folytatódik Gyöngyösi érvelése –, mivel amikor a vármegyei *exmissio* kelt, a vármegyei törvényszékének kellett volna üléseznie, de ez egyes szolgabírók távolléte miatt nem valósult meg, az adott nap pedig közgyűlésre nem volt kitűzve. Néhányan azonban abban bízva, hogy a törvényszéket megtartják, megjelentek, akikkel az alispán (Jelenik András) „intézett bizonyos ügyeket”, tehát jelen volt. Amikor eloszlófélben voltak az emberek, akkor olvasta fel a jegyző a mandátumot, s ahogy az ellenfél (Jelenik és a Máriássy testvérek) kívánták, azon nyomban ráíraták

31 Uo., 709, 711.

32 Vö. 1618. évi 13. tc., 1630. évi 10. tc, 1659. évi 45. tc., 1681. évi 30. tc.

33 FRANK, *A közigazság...*, 468.§.

34 VINKLER, *A magyar igazságszolgáltatási szervezet...*, 713.

35 KÖVY Sándor, *A magyar polgári-törvény* (Sárospatak: Nádaskay András, 1822), 331.

az *exmissiót*.³⁶ A jegyző pedig úgy írja, mintha ez *ex generali congregatione*, vagyis a közgyűlésből történt volna, de ez szerinte nem így történt. Ő pedig ezen a napon más elfoglaltsága miatt nem lehetett jelen. Úgy véli tehát, hogy a valóság bármilyen előzetes ismerete és a másik fél, azaz az ő meghallgatása nélkül a vármegyei törvényszék vagy a közgyűlés megkerülésével, az egyik fél kérelmére, „mintha annak akármely *simplex assertiója* (egyszerű állítása) valóságos törvény vagy szentírás volna”,³⁷ küldték ki a főispánt közvetlenül a végrehajtásra.

A vármegye igazságszolgáltatási joghatóságát ugyanis a megyei törvényszék (*sedes iudiciaria, sedria*) képviselte.³⁸ Gyöngyösi István azonban fent idézett levelében nem azt írta, hogy az *exmissiót* a *sedria* megkerülésével, hanem a *sedria* vagy a közgyűlés megkerülésével (*extra sedriam vel generalem congregationem*) adták ki. Ez alapján merül fel annak a kérdése, hogy a közgyűlés ekkor rendelkezett-e még valamilyen formában bírósági joggal. Ennek megválaszolására vissza kell lépni a megyei törvényszék kialakulásához, önállósulásához. A megyei törvényszék ugyanis a megyei közgyűlésből vált ki, a *congregatio parochialis*ból, amely akkor járt el, mikor a nádori *congregatio* nem működött. A törvényszék kiválása a 14–15. században mehetett végbe. A közös eredet a későbbiekben is hatott mind a *sedria*, mind a *congregatio* működésére. Főleg a 17. században gyakran megjelenik az a felfogás, hogy a *sedria* a közgyűléstől delegált, annak képviselőjében eljáró szerv. Ennek értelmében, ami a *sedria* hatáskörébe tartozik, az megilleti a *congregatiót* is.³⁹ A különválást nehezítette ezen túl, hogy a *sedria*t igen gyakran közvetlenül a közgyűlés befejezése után tartották meg, elősegítve az ügyek összekeveredését. Ez azonban értetetővé válik, ha figyelembe vesszük a 17. századi viszonyokat és az ország ekkori helyzetét. Ezért „ha az autonóm közönség egyszer összejön, intéztessenek el az autonóm ügyek”.

A vármegyék, miután észrevették, hogy ily módon összekeveredik a bírói és igazgatási fórum, statútumaikban kezdték előírni a kettő szétválasztását.⁴⁰ Gömör vármegye még 1714-ben is arra kényszerült, hogy statútumában leszögezze: *sedria fiat sedria, congregatio autem fiat congregatio*.⁴¹ Gömör vármegyében tehát még az 1710-es években is jellemző volt a *sedria* és a közgyűlés hatáskörének összemosódása, 1696-ban feltehetően ezért írta Gyöngyösi István, hogy az *exmissiót* a *sedria* és a *congregatio* megkerülésével hozta meg a vármegye. Összegezve: az *exmissio* véleménye szerint így egyrészt azért törvénytelen, mert a mandátumban levő igazoló záradék ellenére a vármegye nem győződött meg a dolgok valódi állásáról, másrészt pedig azért, mivel nem a *sedria* (vagy közgyűlés) útján ment végbe.

36 A kiküldő levél kibocsátására mindig a felperes kérelmére került sor. Vö. VINKLER, *A magyar igazságszolgáltatási szervezet...*, 670.

37 GYÖNGYÖSI, *Leveléi és iratai...*, 8. sz. Gyöngyösi a Szepesi Kamarának ([Krasznahorka]Váralja, 1696. március 12.).

38 VINKLER, *A magyar igazságszolgáltatási szervezet...*, 159.

39 MEZNERICS Iván, *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században* (Budapest: Sárkány Nyomda, 1933), 6.

40 DEGRÉ Alajos, „Megyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában”, in *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*, szerk. BÓNIS György és DEGRÉ Alajos, 35–53 (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971), 45.

41 MEZNERICS, *A megyei büntető...*, 6.

Érvei alapján Gyöngyösi arra kérte a Kamarát, hogy segítse meg őt egy *inhibitorium mandatum*mal (eltiltó parancs), hogy a már végrehajtásra kiküldött főispán ne járhasson el ellene. Ezt a mandátumot pedig juttassák el a főispán kezébe időben, és ha azt nem fogadná el, hanem tárgyalásra bocsátaná (*ad forum contradictorium* relegálná, vagyis ha a mandátumot nem fogadja el, a törvényesség és igazságosság vizsgálatára a törvényszék elé bocsátja – ez az, amit az előző, végrehajtási mandátum esetében megkerültek), abban az esetben támogassa őt szavatolói kötelezettségéből adódóan.⁴²

A Szepesi Kamarának ugyanis a Gyöngyösivel kötött szerződés alapján szavatolói kötelezettsége állt fent. Ingatlan jószágok elidegenítésénél általában a szerződésbe foglalták a szavatosság felvállalását, *expeditoria cautio* formájában, amelyben az ezt vállaló arra kötelezte magát, hogy a jószág tulajdonában a vele szerződött felet per esetén megvédi. Az eladó azért szavatol, hogy az általa elidegenített jószágnak jogos tulajdonosa volt.⁴³ A Kamarának jelen esetben, Gyöngyösi *evictora* lévén, per esetén azt kellett bizonyítania, hogy a birtokok jogszerűen háramlottak hűtlenség és magszakadás révén a királyi *fiscusra*, és ezért adta el Gyöngyösinek a birtokokat (igaz, hogy ő ugyanezen birtokokat nádori adományba kapta, de a Kamara csak a szerződés után adta kezébe a birtokokat arra hivatkozva, hogy az adomány túllépte a megengedett 32 jobbágytelek méretét).

1696. február-március fordulója táján kelt levelében Gyöngyösi annak a reményének is hangot adott, hogy a Kamara mint szavatolója *mandatum evocatorium* (perbehívó parancs) nélkül is védelmére kel, ha viszont ezt szükségesnek tartja, időben adják tudtára, hogy ennek megfelelően intézkedhessen.

A Szepesi Kamara, Gyöngyösi mellett fellépve, már március 2-án kérte a főispánt, hogy függesse fel a Nyirő-féle javak revízióját, amelyet a Máriaissyak és Jelenik András kezdeményezett. Gyöngyösi kérésének megfelelően ezek után 1696. március 31-én I. Lipót kiadott egy Gömör vármegyének szóló eltiltó parancsot, amelyben előírja, hogy hagyják meg Gyöngyösi Istvánt a javak birtokában, mivel a *Tripartitum* alapján a magvaszakadtak és a hűtlenség vétkébe esők birtokai a koronára szállanak, ezért Gyöngyösi jogszerűen kapta meg a birtokokat fizetség fejében a fiscustól.⁴⁴

Áprilisban sor került egy újabb eltiltó parancs (*superabundans inhibitorium mandatum*) kiadására is az uralkodótól, amelyben közli, hogy Simonchich Horváth János királyi ügyek igazgatója arról tájékoztatta, hogy a Gyöngyösi ellen kiadott végrehajtási mandátum foganatosításával Gömör vármegye Andrassy Péter főispánt bízta meg (a helyettes alispánnal, szolgabírákkal és esküdtekkel együtt – azért a helyettes alispánnal, mert az alispán, Jelenik András érdekelt volt az ügyben). Eljárásuk során azonban nem vették figyelembe az időközben kiadott tiltó parancsot, mivel azon a *sedrián*, amelyen Gyöngyösi bemutattatta az *inhibitorium mandatum*ot, ők ennek ellenére Gyöngyösire nézve további hátrányos rendelkezéseket hoztak az *executorium mandatum* alapján. Mindezt annak ellenére tették, hogy egyrészt az utóbbi már hatá-

42 GyÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 77. sz. Gyöngyösi a Kamarai Konzisztóriumnak (Kassa, 1696. március 12. előtt, minden bizonnyal február végén, március legelején).

43 HAJNIK Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1899), 173.

44 *Tripartitum* I. 10, 14.

lyát veszítette a tiltó mandátum által, másfelől az *exmissio* is törvénytelen, mert nem a generális gyűlés által, hanem némelyek által tartott „részgyűlésen” ment végbe.

A királyi ügyek igazgatója kérésére ezért újabb eltíltó parancsban írta elő, hogy hagyják meg Gyöngyösit az említett javak birtokában. Egyúttal a mandátum kézhez vételétől számított tizenöt napon belül a Curia elé idézte őket, hogy törvényes okát adják, miért nem tartották meg az első *inhibitorium mandatumot*.⁴⁵ Az 1563. évi 78. tc. (amelyet az 1625. évi 4. tc. újított meg) ugyanis előírta, hogy azokat, akik az első rendű parancsokat nem tartják meg, királyi paranccsal kell a királyi törvényszék elé idézni, és ha ott nem tudják törvényes és igazságos okát adni a parancs meg nem tartásának, kétszáz forinttal, tisztségének elvesztésével és becstelenséggel büntetik meg őket.

1696 májusában Gyöngyösi István, megköszönve az ő megsegítésére kiadott két tiltó parancsot, kérte a Kamarát, hogy az újabb tiltó parancs időben érkezzen meg Gömör vármegye törvényszékére, amelyet június 5–6-án tartanak Pelsőcön. Mivel kételkedett abban, hogy a vármegye elfogadná a mandátumot, s valószínűnek tartotta, hogy inkább ellentmondói fórumra bocsátja, ezért azt kívánta, hogy küldjenek a törvényszékre egy kincstári ügyvédet az ő megsegítésére, ha erre kerülne sor. Tudatta mindemellett, hogy az ellenfél ügyvédei nagyban bíznak győzelmükben, ezért nem árt a királyi fiscus részéről az elővigyázatosság és készüllet. Ha ugyanis az *executorium mandatum* alapján végül a főispán a mandátumban idézett törvények alapján eljár, meg fog neki ártani a Kamarától való jószágvásárlás. Akkor is, ha a szavatosság alapján az ezer forintot vissza is térítené neki, de nemcsak az ő, hanem a fiscusnak is kárára lenne, ha mindez bekövetkezne. Kérte mindebből következően, hogy a Kamara segítse őt meg továbbra is *evocatorium mandatum* nélkül, amellyel arra hivatkozva, hogy patrónusáról van szó, nem kíván élni. Végül pedig azt szeretne volna, hogy adják tudtára, kit rendelnek a törvényszékre, az ő segítségére, hogy időben levelezhessen vele.⁴⁶

A Szepesi Kamara ennek megfelelően Pelsőczy Györgyöt rendelte ki,⁴⁷ aki a királyi ügyek igazgatójának a helyettese volt (*Causarum Regalium Vicedirector*).⁴⁸ A Pozsonyban székelő királyi jogügyigazgató már a 16. században arra kényszerült, hogy a felső-magyarországi királyi érdekek védelmére, amit ő nem tudott ellátni, felső-magyarországi kincstári javak ügyvédjét nevezzen ki (*procurator fisci*), akinek jogilag képzett embernek kellett lennie, és aki alá volt rendelve a jogügyigazgatónak. Fő feladata a tanácsadás volt a Szepesi Kamarának jogi kérdésekben, valamint a jogvédelem az illetékes törvényszékeken a kincstári javakat érintő perekben, így részben a Kamara alá tartozott, fizetését is innen kapta.⁴⁹

A per azonban nem folytatódott tovább Gömör vármegye előtt, mivel májusban Máriássy Gábor felperes a pertől való elállási szándékát fejezte ki, az eltíltó mandá-

45 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Repraesentationes, informationes et instantiae (E254), fasc. 1696. március, No. 71. A kötetben hivatkozott, de nem teljes terjedelmében közölt források eredetijének másolatát a közreadók bocsátották rendelkezésemre.

46 Gyöngyösi, *Levelei és iratai...*, 79. sz. Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának (1696. május).

47 Uo., 81. sz. Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának (1696. június 1.).

48 Uo., 144. sz. A Szepesi Kamara Pelsőczy Györgynek.

49 Szűcs, *A szepesi kamarai...*, 30.

tumra hivatkozva, amely miatt saját kívánsága ellenére a pert nem folytathatja. Sze­ mélyesen ezt nem tudta megtenni a nagy távolság miatt, ezért Jelenik Andrást, Gömör vármegye alispánját bízta meg, hogy tegye ezt meg.⁵⁰

A második per a királyi Kúrián

Gyöngyösi István hányattatásai mindennek ellenére még nem értek véget. Máriássy Miklós és Gábor Jelenik Andrással újabb végrehajtási parancsot szerzett, jelen esetben Csáky István országbírótól, ítélmesterének (*protonotarius*), Szirmay Istvánnak címezve, amely 1696. április 29-én kelt Lőcsén. Ennek alapján Szirmay István szeptember 1-jére Eperjesre tárgyalást tűzött ki, amelyre az idézőlevél (*litterae certificadoriae*), bár már ré­ gen kiadták, Gyöngyösihez csak július 26-án jutott el egy vármegyei szolgabíró és ülnök által. Szirmay István idézőlevele ugyanis június 29-én kelt, melyben az országbírói man­ dátum alapján felszólítja Gyöngyösit, hogy jelenjen meg szeptember 1-jén Eperjesen.⁵¹

Gyöngyösi István ezért újra a Szepesi Kamarához fordult, remélve, hogy amint az előző perben is habozás nélkül megsegítették perbehívás nélkül is, csak a szavatosság erejéből fakadóan (*praeter evocationem etiam vi evictionis*), úgy ebben az ügyben is mellé állnak. Ezért saját részéről nagyfokú bizalmatlanságnak és udvariatlanságnak tartaná, ha *mandatum evocatorium* segítségével kérné a Kamarától ügyének megsegítését. Ettől tartózkodva levele erejével kéri ügyének védelmét azzal, hogy küldjenek a kítűzött tár­ gyalásra egy kincstári ügyvédet, és jelen levele vivőjével tudassák, kit jelölnek ki, hogy előzetesen levelezhessen vele.⁵² A kamarai tanácsosok ismét Pelsöczy György királyi helyettes jogügyigazgatót rendelték ki.

A végrehajtási parancs tartalmában eltér a korábbi, személynöki parancstól. Ebben az esetben nem az képezi az indokát annak, hogy Gyöngyösinek vissza kell adnia a kezén lévő birtokokat, hogy ő azokat az ellentmondásokkal nem törődve vette birtokba, hanem az, hogy a jogos tulajdonos Máriássy Miklós és Gábor, ezért nekik ezeket köteles visszaadni. A Máriássy testvérek és Jelenik András ugyanis a következőkről tudósítot­ ta az országbíró. (Mint fentebb említettem, a bírói parancsokat az egyik fél előadása alapján bocsátották ki.) A szóban forgó csetneki és rudnai birtokrészeket apjuk, néhai Máriássy Ferenc adta zálogba néhai Nyirő Józsefnek, akinek halála után rokonaihoz, Modory Annához és Szontágh Judithoz került, akik több mint hét évig birtokolták. Ezt követően Máriássy Miklós és Máriássy Gábor az előírt összeget megfizetve a Nyirő rokonoknak a birtokokat visszaváltották, majd újra zálogba adták Jelenik Andrásnak.

Időközben ugyanakkor a birtokok Gyöngyösi Istvánhoz kerültek. Arról azonban, hogy hogyan kerültek a birtokok hozzá (nádori adomány és szerződés által), csak any­ nyit ír a parancs, hogy az általa jobban ismert módon és formában jutott hozzájuk, és

50 Gyöngyösi, *Levelei és iratai...*, 157. sz. A Szepesi Káptalan Máriássy Gábor peréről Gyöngyösi István ellen (1696. május 19.).

51 Uo., 159. sz. Szirmay István Gyöngyösi Istvánnak (Zsolna, 1696. június 29.).

52 Uo., 82. sz. Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának (1696. július 30.).

tartja őket kezén attól fogva a felperesek kárára.⁵³ A felperesek tehát azt szeretnék, hogy Szirmay István ítélőmester Gyöngyösit a birtokok visszaadására, s egyéb javaiból az időközben beszedett hasznoknak és okozott károknak a megtérítésére kötelezze.

Mindezt az országbíró a *Tripartitum* alapján tartja megalapozottnak. Indoklása szerint a *Hármaskönyv* ugyanis kimondja, hogy a zálogba adó fiai az apjuk által zálogba adott birtokot visszaválthatják, a zálogjog birtokosa ennek fejében a birtokot visszaadni köteles.⁵⁴ (A Máriássyak így jogszerűen váltották vissza a birtokokat.) A javak megszerzőinek pedig óvatosnak kell lenniük, mert az óvatlan vagyonszerzés következményei őket terhelik.⁵⁵ (Gyöngyösi az általa jobban ismert módon jutott a birtokokhoz és tartja kezén a felperesek kárára.) A rosszhiszemű birtoklás közben szedett gyümölcsök visszatérítésének kötelezettségét pedig a *Tripartitum* I.71. címére hivatkozva írja elő.⁵⁶

Ezután Csáky István országbíró felszólítja Szirmay Istvánt, hogy parancsa kézhezvételével – ha a dolgok úgy állanak, ahogy előadták (beleveszi mandátumába a *iustificatoria clausulát*) – tűzzön ki tárgyalást egy számára megfelelő időpontra, amiről a feleket törvényes módon értesítse. Ekkor menjen ki a felekhez, hívassa egybe a szomszédokat, az ő jelenlétükben hallgassa meg mindkét felet, majd miután megismerte a teljes valóságot és igazságot. Ha az úgy áll, ahogyan a felek előadták, akkor tegyen úgy, ahogy ő parancsában rendelkezik, miszerint a javakat jelen birtokos kezéből vegye vissza, és más javaiból térítse meg az időközben beszedett hasznokat és okozott károkat.⁵⁷

Itt érdemes egy kicsit megállni. Degré Alajos szerint ugyanis a magyar feudális jogban jogosultnak tekintették birtoklása alatt a birtok hasznainak szedésére és belátása szerinti elhasználására azt, aki akár jóhiszeműen, akár rosszhiszeműen tényleges hatalmat gyakorolt az adott birtok felett. Ezt részben a *Tripartitum*mal támasztja alá, miszerint bármilyen hosszú ideig is tart egy per, a felperes nem követelhet kárpótlást az időközben szedett hasznokért.⁵⁸ Az elmaradt haszon megtérítését állítása szerint csak a 19. század elején kezdték megkövetelni.⁵⁹ Vagyis nem ért egyet Frank Ignáccal, aki vele ellentétben állítja, hogy a rosszhiszemű birtokos az időközben beszedett hasznokat megtéríteni köteles.⁶⁰ Jelen esetünk Frank Ignác álláspontját támasztja alá, mivel az országbíró, abban az esetben, ha a dolog úgy áll, ahogy a

53 Uo., 171. sz. Csáky István által kiadott egyezséglevél a Máriássy–Jelenik *versus* Gyöngyösi perben (Szentmihály, 1698. május).

54 *Tripartitum* I. 82. 3. §

55 *Trip.* I. 21. címre hivatkozik az országbíró.

56 A *Tripartitum* I. 71. ugyanis kimondja, hogy a csalárdság és álnokság senkinek nem válhat hasznára („*Ne fraus et dolus cuiquam patrocinari videatur*”) – az országbíró indoklásában hasonlóan fogalmaz, amikor írja, senki sem gazdagodhat jogtalanul a jogos tulajdonos terhére. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Máriássy család levéltára (P 491), Batizfalvi levéltár, fasc. VI (Csetneki iratok), fol. 230v.

57 Gyöngyösi, *Levelei és iratai...*, 171. sz. Csáky István által kiadott egyezséglevél a Máriássy–Jelenik *versus* Gyöngyösi perben (Szentmihály, 1698. május).

58 *Tripartitum* II. 71. 6. §.

59 DEGRÉ Alajos, „A feudális tulajdonjog egyik legjellemzőbb vonása”, in DEGRÉ Alajos, *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, 342–351 (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 346–347.

60 FRANK Ignác, *A közigazság törvénye Magyarhonban I. rész.* (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1845), 141. §. Mindezt Frank Ignác is a *Tripartitum* I. 71. címével támasztja alá.

felek előadták, nemcsak a birtokok visszaadására kötelezi Gyöngyösi Istvánt, hanem az időközben beszedett hasznok megtérítésére is. (A per egyezséggel fog végződni, amelyben éppen az lesz a felperesek engedménye, hogy nem követelik az elmaradt haszn megtérítését.)

Az országbírói mandátum tartalma, ami a Máriássyak és Jelenik elmondását tartalmazza, mindazonáltal több helyen is eltér a valóságtól. Gyöngyösi István szerint tudniillik nem pontosan a benne foglaltak szerint történt a birtokok visszaváltása és újbóli elzálogosítása. A Szepesi Kamarával tudatja egy levelében a kérdéses csetneki és rudnai birtokrészek sorsát, miszerint Máriássy Miklós Nyirő József halála után Jelenik Andrással összjátstva mintha ő maga váltaná ki, tette le az adott pénzüsszeget a Nyirő rokonoknak, pedig azt a pénzt Jelenik András adta, és ő vette a javakat közvetlenül kezébe. A rokonok, mivel a pénzt nem a zálogszerződés szerint tették le, nem akarták felvenni a pénzt, csak azután tették meg mégis és osztották fel maguk között a pénzt, miután Máriássy Miklós perrel fenyegette őket.

Gyöngyösi véleménye szerint ez a pénzüsszeg nem is a Nyirő örökösöket, hanem a királyi *fiscus* illette volna, a Nyirő rokonok ugyanis rosszhiszemű birtokosként, a királyi *fiscus* jogának semmibevételével birtokolták azokat, mivel a birtokok Nyirő József magvaszakadtával a kincstárra háramlottak. Ő maga pedig a birtokokat, mint a Nyirő-rokonok kezén lévő birtokokat kérte és kapta meg nádori adományban, majd vehette kezébe a Kamarával kötött szerződés alapján.⁶¹ (Minden levelében a birtokokat Nyirő-féle birtokoknak nevezi, ő ezen birtokok helyzetéről szerzett még 1691-ben tudomást.)⁶²

Ám időközben az történt – folytatja március 12-én kelt levelében –, hogy a kifejtett módon a birtokok Jelenik Andrásához kerültek, amikor a Szepesi Kamara lefoglaltatta a javakat, már ő volt birtokban. Ez azonban nem érinti az ő jogát a birtokhoz, mert ő jogszerűen jutott azokhoz a nádori adomány és a szerződés alapján. A parancslevél teljesen figyelmen kívül hagyta azt, hogy a birtokokat ily módon szerezte meg, s őt rosszhiszemű birtokosnak minősítette.

A parancslevél alapján küldte ki Szirmay István a feleknek az idézőlevelet, amelyben a tárgyalást szeptember elsejére tűzte ki. Az időpontot azonban tévesen jelölték meg október elseje helyett. Mivel erre a napra már a Rákóczi család egy perének tárgyalása lett kitzúve, ezért az ügyet új időpont kijelölése nélkül elhalasztotta.⁶³

Erre hosszabb ideig nem is került sor. Gyöngyösi 1695 szeptemberében ugyanis arról értesíti a Kamarát, hogy még nem történt meg az új időpont kijelölése.⁶⁴

A tárgyalás végül 1696. február 9-én folyt le Eperjesen vármegyei esküdtek és a szomszédok jelenlétében. Ennek keretében a személyesen is megjelenő alperes Gyöngyösi István ügyvédje, Szentiványi Mátyás a tárgyaláson szavatosának, a királyi jogüggyigazgató helyettesének a megidézését és megjelenését kívánta. Továbbá azt, hogy

61 GyöNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 8. sz. (Gyöngyösi a Szepesi Kamarának (1696. március 12.).

62 Uo., 82. sz. Gyöngyösi a Szepesi Kamarának írja 1696. július. 30-án, hogy bárcsak ne szerzett volna tudomást a Nyirő-féle birtokokról, amelyek a rengeteg gond és fáradság által jelen öreg és beteg állapotába juttatták. Vö. 88. sz. Gyöngyösi a Szepesi Kamarának (1697. március).

63 Uo., 83. sz. Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának (Sajógömör, 1696. augusztus 24.).

64 Uo., 84. sz. Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának (Krasznahorka Váralja, 1696. szeptember 27.).

kijelentse, minden teher ezzel rá áthárult, a szavatos megidézésének ezen „egyszerű” módját választva, amely szerinte megfelel minden jogi követelménynek.

A felperesek ügyvédje azonban vitatta ezt az alperesi állítást. Érvelése szerint nem a törvények szerint való a szavatos egyszerű megjelenése, hanem az alperesnek a szavatos előzetesen perbe kellett volna hívnia,⁶⁵ mert a bíró enélkül nem szokott eljárni.⁶⁶ A felperesi ügyvédnek ebben igaza volt, mivel a szavatos minden esetben perbe kellett idéznie, ellenkező esetben, ha az alperes elmulasztotta a perbeidézést, és elvesztette a pert, a szavatos mentesült a kötelesség alól, mert perbehívás és idézés nélkül nem léphetett fel a perben.⁶⁷ A szavatos ugyanis ugyanúgy perbe kellett hívni, mint az alperest.⁶⁸ Ebben az esetben ez nem történt meg, Pelsőczy György csak a Kamara megbízása alapján jelent meg.

Felperesi ügyvéd ezenfelül érvelésében kifejtette, hogy az örökösöknek joguk volt a birtokok visszaváltására. Ezért az, hogy a birtokrészek a *fiscus* kezébe kerültek, ebben az esetben nem akadályozhatta volna meg a visszaváltást, főleg úgy nem, hogy a Máriássy testvérek megfizették a szükséges összeget a Nyirő örökösöknek a visszaváltás érdekében. Ez az érvelés azonban nem teljesen helyes. Ugyanis akkor, amikor elismeri, hogy a birtokok a *fiscushoz* kerültek, csak azt ismeri el, hogy ez Nyirő József megszakadása miatt történt. Ha ez így történt volna, igaza lenne abban, hogy annak ellenére, hogy a birtokok a kincstárhoz kerültek, a Máriássyak visszaválthatnák azokat, hiszen a birtokok tulajdonosai ők lettek volna, és a fiúk jogosultak visszaváltani az apjuk által elzalogosított birtokot. Mindezt azonban mégsem teheték volna meg, mivel a birtokok tulajdonjoga hűtlenség miatt a kincstárra szállt. Ezt viszont felperesi ügyvéd nem ismerte el. (Megemlítendő, hogy Gyöngyösi István már a testvérek örökösi jogát is megkérdőjelezte, mivel szerinte a közvetlen örökösök Máriássy Sándor és néhai Máriássy László fiai lennének, ha a birtokok nem háramlottak volna a kincstárra. Az általa említettek valóban közelebbi rokonai voltak Máriássy Istvánnak.)⁶⁹

Az ilyen módon megidézett szavatos, Pelsőczy György megjelent a tárgyaláson, hogy felszólaljon az ügyben, feleletéből viszont egyértelműen kitűnt, hogy őt nem hívták perbe, noha a felperesi ügyvéd szerint erre elegendő idő állt volna rendelkezésére. (Az idézőlevelet 1696. július 26-án kapta meg Gyöngyösi.) Ezért a királyi kincstár képviselőjében Pelsőczy György, annak ellenére, hogy megjelent, a perbe nem léphetett be. Ebből adódóan nem tudta megcáfolni az ellenfél érvét, miszerint a birtokok visszaváltását nem akadályozhatta volna meg a birtokok *fiscusra* háramlása, s nem tudta igazolni, hogy Gyöngyösi István nem rosszhiszemű birtokos, mivel a birtokok jogszerűen háramlottak hűtlenség és megszakadás révén a királyi *fiscusra*, és így adták el a birtokokat neki.

Miután Gyöngyösi István így magára maradt, a felperesi ügyvéd indítványára és Szirmay István országbírói ítélmester segédletével peregyezsége (*transactio*) került

65 Az egyezséglevél *commissio provocatoriáról* beszél, azaz idéző meghagyásról.

66 GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 171. sz. Csáky István által kiadott egyezséglevél a Máriássy–Jelenik *versus* Gyöngyösi perben (Szentmihály, 1698. május).

67 VINKLER, II. kötet, 336, 338.

68 FRANK, *A közigazság...*, 388. §.

69 GYÖNGYÖSI, *Levelei és iratai...*, 66. sz. Emlékirat a Szepesi Kamarának (Kassa 1694. február).

sor. A peregyezés szűkebb jelentésében nem más, mint egy olyan „szerződés, mely a felek között egy már per tárgyává tett ügyre vonatkozólag, folyamatban lévő perben, kölcsönös engedékenységgel a bíróság előtt jön létre”,⁷⁰ ahogy ez a jelen esetben is megvalósult. Ennek keretében a felperesek elálltak a pertől, és lemondtak az időközben beszédett hasznok követeléséről. Gyöngyösi Istvánnak vissza kellett adnia a birtokokat a zálogjogon érintett Jelenik Andrásnak, s le kellett mondania az azokhoz fűződő minden jogáról, a kincstárnak a birtokokért fizetett összeg visszaszerzésének lehetőségén túl.

Gyöngyösi a pernek számára igen hátrányos végkimenetelét Pelsőczy Györgynek tulajdonította. Pár hónappal később, 1697 áprilisában kelt levelében nyíltan leírja, hogy a birtokokat azért kellett visszaadnia Jelenik Andrásnak, mert Pelsőczy György őt rászedte.⁷¹ Nem is alap nélkül. A második, az országbírói fórumon zajló pert valóban őmiatta veszíthette el.

Láthattuk, hogy az első, vármegye előtt zajló per alatt Gyöngyösi kérte a Kamarát, hogy a szavatosságból adódóan segítsék őt meg, de ezt tegyék meg *mandatum evocatorium* nélkül, s ha nélkül ezt nem tennék meg, akkor a hivatalos megidézéshez fog folyamodni.⁷² Miután a Kamara melléje állt, alig győzte megköszönni, hogy ezt idézés nélkül megtették. Arra hivatkozott, ez a részéről nem is lett volna illő, patrónusáról lévén szó. Kérte továbbá, küldjenek egy kincstári ügyvédet a törvényszékre az ő megsegítésére, hogy levelezhessen vele, aki, mint tudjuk, Pelsőczy György volt. A kiküldésre végül már nem került sor, mert a felperesek elálltak a pertől.

Amikor a Máriássyak megszerezték ellene a második végrehajtó mandátumot, Gyöngyösi korábbi tapasztalaiból kiindulva azt írta a Kamarának, hogy miként az előző, vármegyei perben, úgy ismét segítsék meg perbehívás nélkül. Újfennt kérte egy kincstári ügyvéd kijelölését, hogy *kapcsolatba léphessen vele*, aki – hivatalánál fogva – megint csak Pelsőczy György, a királyi ügyek aligazgatója (*causarum regalium vicedirector*) lett.⁷³

Pelsőczy azonban *most sem* (ahogyan az előző perben sem tette meg, csak ott ez nem derült ki a per megszűnése miatt) *tudatta* Gyöngyösivel, *hogy őt*, vagyis az általa képviselt Kamarát mint szavatost ahhoz, hogy a perben részt vehessen, *perbe kell idéznie*. Még valószínűbb, hogy az egyébiránt jogi jártassággal és tapasztalattal rendelkező Gyöngyösi kifejezett kérdésére adhatott megtevesztő információt előzetes konzultációnk során. Csak az eperjesi tárgyaláson megjelenve jelentette ki, miként a per ismertetése során már előkerült, hogy az ő perbehívása elmaradt. Így nem bizonyította Gyöngyösi jogszerű birtokszerzését, aki emiatt kényszerült visszaadni a nádori adományban kapott Máriássy–Nyirő-féle birtokrészeket.

70 VINKLER, *A magyar igazságszolgáltatási szervezet...*, 589.

71 GYÖNGYÖSI, *Leveli és iratai...*, 90. sz. A Szepesi Kamarának (1697. április).

72 Uo., 77. sz. Gyöngyösi a Kamarai Konzisztóriumnak (Kassa, 1696. március 12. előtt).

73 Uo., 82. sz. Gyöngyösi István a Szepesi Kamarának (1696. július 30.).

Összegzés

A számos értékes forrást megismerve látható, hogy azoknak a birtokoknak a sorsa, amelyeket Gyöngyösi István az Esterházy Pál nádorhoz fűződő személyes kapcsolatnak köszönhetően nádori adományba kért és kapott, milyen nagymértékben megnehezítette életének utolsó évtizedét. Noha jogszerűen jutott a birtokokhoz, mégsem tudta őket megtartani. Ennek az okát azonban igen nehéz pontosan meghatározni. Az első perben az ezt alátámasztó tényezők közé tartozik a vármegye ellene való „összefogása” (a főispán azonnali kiküldése végrehajtásra a vármegye „részgyűlése által”, az első eltiltó parancs figyelmen kívül hagyása), mely részben eredhet a vallási ellentétből.⁷⁴ Az pedig, hogy a Kamara mind a vármegyei, mind a kúriai perben Pelsőczy György kincstári ügyvédet jelölte ki védelmére, igen hátrányosan érintette Gyöngyösi Istvánt. Az események szerencsétlen láncolata nem tárta fel előtte a szavatos perbehívásának szükségességét, Pelsőczy pedig szándékosan hagyta meg ebben a feltevésben. Az, hogy ezt miért tette, igencsak kérdéses. A Szepesi Kamara ugyanis teljes mértékben támogatta Gyöngyösit, és Pelsőczynek a Kamara megbízása alapján hasonlóképpen kellett volna eljárnia. Az okokat így csak találgathatjuk. Felmerülhet azonban a személyes ellenszenv, részrehajlás, netalán megvesztegetés is. Mindenesetre a Máriássyak, egy hagyományos kuruc és protestáns család tagjai meg tudták tartani Rozsnyó környéki birtokaikat Gyöngyösivel szemben. Amikor ugyanis látták, hogy az eltiltó mandátum miatt a vármegyei perben nincs sok esélyük a győzelemre, még ennek a pernek folyása alatt fordultak az országbíróhoz, a hozzájuk hasonlóan szepességi birtokos Csáky Istvánhoz, okulva a vármegyén történetéből. Az országbírói parancslevél tudniillik április 29-én kelt, a vármegyei pertől pedig csak május vége felé álltak el. Sikerükben – Pelsőczy mellett – közreműködtek az állami abszolutizmus hagyományos ellenfelének számító rendiség jogi fórumai: a vármegyei közgyűlés/törvényszék, az országbíró és ítélőmestere. A Gyöngyösi mögött álló állami szerv, a Szepesi Kamara támogatása végsősoron elégtelennek bizonyult.

A Gyöngyösi István javára tett nádori adomány sorsát végigkísérve feltárult előttünk az a társadalmi kapcsolati mikrohálózat, amely a költő mozgásterét, érdekérvényesítési képességét meghatározta a 17. század végi Felső-Magyarországon. E biográfiai eredmény alapvetően jogtörténeti szemléletű, a nádori adomány sorsát végigkísérő perrekonstrukciós elemzésnek köszönhetően születhetett meg.

Jogtörténeti szempontból végül említésre méltó, hogy az időközben szedett hasznok megtérítésének követelése Frank Ignác álláspontját igazolja Degré Alajossal szemben. A peregyezésben ugyanis, amelynek a felek kölcsönös engedményével kell létrejönnie, a felperesek engedékenysége éppen ennek elengedésében nyilvánult meg.

⁷⁴ Uo., 66. sz. Emlékirat a Szepesi Kamarának Kassa (1694. február). Kéri a Kamarát, segítse őt meg a Máriássyakkal szemben, csak azért is, mert írja, hogy az egész vármegyében ő az egyetlen katolikus, és ezért a vármegye csak színleg áll mellette.

SZABÓ ANDRÁS PÉTER

A költő három élete – gondolatok Gyöngyösi István leveleinek és iratainak kiadása kapcsán

A sors teher-osztó szeszélye az én vén vállaimra juttatá azt a fáradalmas munkát, hogy a Dugonics-féle ingatag combinatiók kikerülésével Gyöngyösi Istvánnak, a költőnek, ha nem is egész élete folyására, de legalább származására és ezzel kapcsolatos viszonyaira útmutató világságot derítsek.¹

A neves genealógus-történész, Nagy Iván, 1897-ben, miután elődjei fejére olvasta hanyagságukat, ezekkel az öntudatos szavakkal látott neki annak, hogy megrajzolja Gyöngyösi István hiteles életpályáját. Fáradozásainak köszönhetően született meg az ungi pátriája és gömöri birtokai között villámként cikázó, először Ungban, majd Gömörben családot alapító költő képe, amely később Badics Ferenc kiegészítéseivel és módosításaival az irodalomtörténeti kánon részévé vált.² Tusor Péter azonban tavaly megjelent közleményében teljesen meggyőzően bizonyította, hogy Nagy Iván úttörőnek szánt tanulmánya tévútra vitte a kutatást: Gyöngyösi életrajzába óvatlanul egy Ung megyében tevékenykedő azonos nevű, református nemes adatait elegette.³ A túlzás nélkül drámai felfedezés tanulságait a költő leveleinek és iratainak felülvizsgált, Jankovics József, Nyerges Judit és Tusor Péter együttműködéséből született, a kutatásban új utakat nyitó, alapos összkiadása is igyekezett érvényre juttatni, elválasztva egymástól az új kánonba illeszkedő és a joggal apokrifnak ítélt forrásokat.⁴

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének munkatársa. A kutatást és a tanulmány elkészítését az MTA Lendület magyar családtörténeti kutatócsoport támogatta. Itt szeretnénk megköszönni barátainknak, illetve kollégáinknak: Fajt Anita-nak, Fazekas Istvánnak, Hanák Bélának, Kádár Zsófiának, Kulcsár Krisztinának, Mihalik Béla Vilmosnak, H. Németh Istvánnak, Oross Andrásnak és Tusor Péternek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott nélkülözhetetlen szakmai segítségét, Szilágyi Emőke Ritának a tanulmány gondos átolvasását, Latzkovits Miklósnak és Jankovics Józsefnek pedig azokat a Gyöngyösi Istvánról folytatott tartalmas beszélgetéseket is, amelyek nélkül e tanulmány sohasem születhetett volna meg.

1 NAGY IVÁN, „Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 7 (1897): 424–448, 428.

2 A Gyöngyösi-ről szóló 19–20. századi bő szakirodalomra csak a legszükségesebb esetekben hivatkozom majd, ezekről a következő bibliográfiából tájékozódhatunk: NYERGES JUDIT, „Gyöngyösi István (1629–1704) – Bibliográfia”, elérés 2018. november 4., <http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm>.

3 TUSOR PÉTER, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális: megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 85–98.

4 GYÖNGYÖSI ISTVÁN *Levelei és iratai*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT és TUSOR PÉTER, Régi magyar könyvtár 15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

Közleményünk azért született, mert az értékes kötetet forgatva megfogalmazódott bennünk a sejtés, hogy bár a Nagy Iván által megteremtett kiméra szétválasztása megtörtént, változatlanul akadnak a pályáiv elején olyan elemek (a kiadásban pedig olyan levelek és iratok), amelyek nem a költőt illetik, hanem a Heves és Külső-Szolnok vármegyében tevékenykedő Gyöngyösi Istvánt (†1682/1683). Ez a második számú Gyöngyösi nem ismeretlen alak, adatainak a költő életrajzából való végleges kirostálását, Nagy Ivánéhoz hasonló önbizalommal, Badics Ferenc jelentette be 1928-ban.⁵ Mi is erre teszünk majd kísérletet, ám igyekszünk majd a nagy elődöknél óvatosabban eljárni, és ellentmondást nem tűrő kijelentések helyett inkább kérdéseket és valószínűségeket megfogalmazni. Már csak azért is, mert ezt a szíami ikerpárt nem annyira a történelmi konstrukciós düh teremtette meg, több száz kilométert átívelve, hanem maga a megtévesztő földrajzi és társadalmi közelség. Annak is tudatában vagyunk, hogy igen nehéz egy olyan költő pályáját felderíteni, akit viszonylag gyakori névvel áldott meg a sors, és aki ráadásul műveiben szinte semmit nem árult el magáról. Vizsgálódásunk elsősorban Gyöngyösi életrajzának 1664 előtti, elég kevésbé ismert részét fogja érinteni. Közleményünket egyúttal „vezeklésnek” is szánjuk, mert nyolc évvel ezelőtt a szécsényi seregszék jegyzőkönyvét közlő forráskiadványunkban, ha csak egy annotált névmutató erejéig is, de magunk is csatlakoztunk a gömori, a hevesi és az ungi Gyöngyösi Istvánok életrajzi adatait nagyvonalúan összevegyítő kutatók hosszú sorához.⁶

Ahhoz, hogy a hevesi pszeudo-Gyöngyösi adatait viszonylag meggyőzően ki tudjuk szűrni, ahhoz először is az ő életrajzát kell a korábbiaknál pontosabban feltárnunk. Az első nagy valószínűséggel rá vonatkozó információt 1647 őszéről ismerjük. Mivel ekkor már ügyvédként szerepel⁷ (és ügyvéd csak a teljes kort – azaz huszonnégy évet betöltött személy lehetett), ezért 1623 előtt kellett születnie. (Talán csak néhány évvel, nem tudjuk biztosan.) Illésy János szerint apja valószínűleg az a Jó/Gyöngyössy Mihály volt, aki 1633-ban kapott címeres nemeslevelet.⁸ Amíg nem kerül elő rokoni viszonyukat megerősítő irat vagy az apa pecsétlenyomata, addig ezt az elméletet fenntartással kell kezelnünk.⁹

5 BADICS Ferenc, *Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában* (Budapest: Pallas, 1928).

6 SZABÓ András Péter, szerk., *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve, 1656–1661*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59 (Balassagyarmat: Nógrád Megyei Levéltár, 2010), 313–315.

7 1648. jan. 13. Pelsőc. Gömör vármegye sedriája. Losonczy János szolgabíró arról szóló jelentése, hogy 1647. november 29-én a Gömör megyei Sid faluban (Fülel közelében) ügyvédet vallott előtte Mocsáry István (g) özvegye: Galambos Zsófia (g) és Iványi Ferenc (g) felesége: Galambos Zsuzsanna. A harminchat, ügyvédként felsorolt, jellemzően füleki és szécsényi illetőségű személy között ott van „Stephanus Literatus Gyöngyösi” is. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) X 1051. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 5. köt. (1639–1652) f. 170v. (C 1371. filmtári tekercs)

8 ILLÉSY János, *A Mikófalvi Bekény család leszármazása és története* (Budapest, 1902), 111. Illésy János a nemességszerzöt azonosítja azzal a Jó Mihálllyal, akit 1667-ben választottak meg Heves és Külső-Szolnok vármegye szolgabírájával, de minden bizonnyal téved.

9 Ellene szól, hogy az armálist Borsod vármegyében hirdették ki, és a 18. század elején leszármazottai Miskolcon éltek, ráadásul Joó/Gyöngyössy Mihály unokája, a miskolci Jó/Gyöngyössy István még az 1720-as évek első felében is a családnév eredeti, teljes alakját használta. Adatok erre 1721–1724-ből. MNL OL A 35. Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Kancellária regisztratúrája, Conceptus expeditionum 1721. márc./No. 53. 1723. aug./No. 1. és 1724. okt./No. 24. MNL OL X 1. (12031. 12043. és 12050. filmtári tekercs.) A mi hevesi Gyöngyösi Istvánunk ellenben egyszer sem fordul elő kettős vezetéknevvel.

Az viszont összeköti személyét a Jó/Gyöngyössyekkel, hogy több jel szerint ő is református volt. 1663-ban több más füleki személy mellett sejtésünk szerint az ő halvány pecsétje bukkan fel egy aláírások nélküli kérvényen, amelyet a füleki református nemesek intéztek Koháry István füleki főkapitányhoz.¹⁰ 1687-ben, már halála után, Nógrád vármegye törvényszéke elé került az a vád, hogy a füleki református egyházközség bizonyos jövedelmét (minden bizonnyal kurátorként) nem rendeltetésének megfelelően használta fel.¹¹ Tudjuk, hogy felesége, Bekény Judit is egy református családból, a Heves, Borsod, Gömör és Pest vármegyékben birtokos, komoly középkori múlttal rendelkező mikóházi Bekény famíliából származott. Bekény Judittól kötött házasságából született az 1680-as évek forrásaiban említett Gyöngyösi András nevű fia, és az asszony előző, Barsi Jánossal kötött házasságából örökölte meg mostohafiait: Barsi Gábort és Istvánt.¹²

Amennyire az adatokból megállapítható, ez a Gyöngyösi István egész felnőtt életét Füleken élte le, mindenekelőtt az itt székelő egyik menekült vármegye, Heves- és Külső-Szolnok tisztviselőjeként tevékenykedve.¹³ 1651. május 31-én már e vármegye ülnökeként tanúskodott egy bevállásnál.¹⁴ 1657-ben és 1658-ban mint Rákóczi László, majd 1663-ban mint Rákóczi László és Báthori Zsófia embere került be a vármegyei tisztviselőket elszámoltató bizottság tagjai közé, ami akár arra is utalhat, hogy ekkoriban a Rákóczi családnak, Gyöngyös részirtokosainak, familiárisa volt.¹⁵ Valószínűleg az sem véletlen, hogy 1659. május 16-án a Rákóczi család nevében ő írta alá a Gyöngyös földesurai által a hódoltság mezőváros részére kiadott statútumokat.¹⁶ 1664. március 19. és 1674. május 9. között Heves és Külső-Szolnok vármegye gyöngyösi járásának szolgabírájaként működött.¹⁷ 1670 júliusában a Wesselényi-féle szervezkedés kapcsán számos más füleki nemeshez hasonlóan őt is fogságba vetették, ahonnan feltehetően csak 1670. november 11. után szabadult ki.¹⁸ 1671. július 20-án Pápay Jánossal együtt a

10 1663. márc. 30. Fülek. MNL OL P 2257. Családi fondtörédek, No. 667. Koháry család (136. dob.) 5. tétel. I. Koháry István – A pecsétekről lásd alább.

11 JANCSÓ Éva és JUSZTIN Péter, *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1686–1689)*, Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 61 (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2012), 51. (No. 156.).

12 1679. máj. 11. Fülek. Gyöngyösi István bevállása a fiait illető recski részjóság (Heves m.) elzálogatásáról. – Bekény Zsófia ekkor már halott. MNL OL R 319. Kisebb családi fondtörédek, No. 719. Gyöngyössy család 2. sz. (másolat).

13 Heves és Külső-Szolnok vármegye kora újkori szervezetéhez és működéséhez: Soós Imre, „A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században”, *Archivum: a Heves Megyei Levéltár közleményei*, 2 (1974): 5–32.

14 Lásd az 1. táblát.

15 1657. okt. 10. (közgyűlés), 1658. nov. 6. (*sedria*) és 1663. ápr. (*exactio rationis*), mindhárom Füleken. MNL OL X 784. Heves és Külső-Szolnok vármegye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1. köt. (B. 1657–1665), 26, 59 és 214 (3362. filmtári tekercs).

16 KOVÁCS Béla, szerk., *Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta 1659–1848: válogatás két évszázad városi határozataiból* (Eger: Heves Megyei Levéltár, 1984), 7.

17 Megválasztása: MNL OL X 784. 1. köt. (B. 1657–1665), 241. Leköszönése: Uo. 4. köt. (E. 1670–1674), 314. (3362. filmtári tekercs) – A járás az éves szolgabírói elszámolásokban említett településekből derül ki.

18 BADICS, *Megoldott problémák...*, 16.

jegyzői munka átmeneti ellátásáért kapott pénzt.¹⁹ 1679. április 12-én helyettes alispánná (*substitutus vicecomes*) választották, amely tisztséget haláláig betöltötte. 1682. április 29-én még egy vármegyei bizottság tagjaként említik, de 1683. február 25-én már új helyettes alispánt választottak elhunytja miatt.²⁰ E két időpont között halt meg valamilyen, talán Fülek 1682. szeptemberi kuruc ostromával és pusztulásával összefüggésben.

A füleki nemesség soraiban teljesen bevett volt az, hogy párhuzamosan több vármegyében is töltöttek be tisztséget, különösen a nógrádi végvárvonal 1663. évi összeomlása után, amikor a már addig is Füleken üléselő két menekült vármegyén, Heves-Külső-Szolnokon, illetve Pest-Pilis-Solton túl Nógrád vármegye is állandó jelleggel ide, a vidék utolsó nagyobb megmaradt magyar erősségébe, az egész régió nemesi társadalmának központjába tette át korábban inkább Losoncon és Szécsényben tartott közgyűléseit és törvényszékeit. A három vármegye tisztikara tehát szorosan összefonódott, és mindez már jóval 1663 előtt is jellemző volt. Azok, akik az egyik vármegyében szolgabírói tisztséget töltöttek be, a másik két vármegyében általában bekerültek az esküdt ülnökök közé. Nem volt ez másként a mi pszeudo-Gyöngyösink esetében sem.

A hevesi Gyöngyösi István 1654-ben,²¹ 1661-1662-ben és 1677-ben is feltűnik Pest-Pilis-Solt vármegye esküdt ülnökeként,²² és 1665-ben itt is tagja volt számadásokat felügyelő bizottságnak.²³ 1670-ben részt vett a vármegye artikuluszainak összeállításában is.²⁴ Eseti bizottságokkal és követi kiküldetésekkel kapcsolatban rendszeresen előkerül a neve az 1660-as és 1670-es években.

Számunkra, ha egyelőre nem is kézzelfogható bizonyítékok alapján (pl. a két tisztség együttes szereplése, aláírás és pecsét egyezése) de a kontextusból egyértelműnek tűnik, hogy azok a Nógrád vármegyei adatok is, amelyek egy Gyöngyösi Istvánt emlegetnek, a füleki illetőségű, tehát Nógrád megyében élő hevesi szolgabíróra vonatkoznak, és nem egy negyedik, azonos nevű személyre, ahogy azt Badics Ferenc feltételezte.²⁵ Röviden fogalmazva szerintünk a hevesi Gyöngyösi az, akit 1652. január 29-én Nógrád vármegye losonci közgyűlése esküdt ülnökévé választott,²⁶ és aki 1670. február

19 MNL OL X 784. 5. köt. (F. 1675–1680), 386. (3363. filmtári tekercs).

20 MNL OL X 784. 6. köt. (G. 1680–1684), 150 és 184 (3363. filmtári tekercs).

21 1654. nov. 17. BOROSY András, *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái – Igazságszolgáltatási iratok I.: 1589–1660*, Pest Megyei Levéltári Füzetek 27 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1998), 148–149. (No. 114.).

22 1661. jún. 30., 1662. jan. 18. és 1677. febr. 26. BOROSY András, KISFALUDY Katalin és SZABÓ Attila, *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái – Igazságszolgáltatási iratok II.: 1661–1720*, Pest Megyei Levéltári Füzetek 29 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1999), 14, 18 és 129 (No. 173. 178. és 238.).

23 1665. febr. 23. BOROSY András, *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711, I.* (1638–1644, 1656–1665), Pest Megyei Levéltári Füzetek 6 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1983), 183. (No. 913.).

24 1670. márc. 12. Fülek. Gyöngyösi István nyugtája tiszteletdíja átvételéről. Lásd 1. tábla.

25 BADICS Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete* (Budapest: Gyöngyösi István Társaság, 1939), 11; TUSOR, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális...”, 89.

26 TÓTH Péter, *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1652–1656)*, Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 29 (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2001), 9 (No. 1014.).

4-én,²⁷ sőt, még 1675. szeptember 4-án is ezzel a tisztséggel szerepel.²⁸ Az 1670-es évek elején, tehát már a vármegye Fülekre költözése után, számos bizottság munkájában részt vett,²⁹ és talán csak azért tudunk viszonylag keveset a nógrádi tisztkarban való működéséről, mert az itteni közgyűlési jegyzőkönyvek sorozata igen hiányos. Úgy tűnik, hogy Nógrád vármegyében nem csupán az 1660-as években említett füleki háza volt egyetlen tulajdona: 1655-ben (feltehetően nádori adományként) megszerzett egy nemesi curiát Sóshartyánban,³⁰ és azt meg is tudta őrizni, mert 1671-ben is a falu birtokosai közt említik.³¹ És alighanem nem a költő, hanem ez a hevesi hasonmása az, aki Nógrád vármegye 1658. és 1663. évi nemesi összeírásaiban (a nemeseket terhelő megyei adó kivetési jegyzékében) a füleki járás nemesi közt szerepelt.³²

További nyomás ér a nógrádi adatoknak a hevesi pszeudo-Gyöngyösihez kapcsolása mellett az, hogy a három vármegye életéből nagyjából egyszerre tűnt el.³³ Közgyűlési jegyzőkönyvekben egészen addig nem pusztán tisztviselőként, de magánfelek ügyvédjeként is számtalanszor előfordul, sokszor Stephanus Literatus Gyöngyösi, azaz Gyöngyösi István deák néven említve – az pedig közismert, hogy a deák jelző a korabeli jogtudó értelmiséget jelölte. Fenti adataink szerint a hevesi szolgabíró a magyar nemes egy ismert 17. századi típusának, a vármegyei közegben tevékenykedő, kevés birtokkal, de komoly társadalmi megbecsüléssel és jogi szaktudással rendelkező prókátornak megtestesítője volt.

A meglehetősen egyhangú, de annál hasznosabb összesítés végére érve fel kell tennünk a kérdést, hogy melyek az új összkiadásból azok a levelek és iratok (előre jelzem, hogy nincs belőlük sok), amelyek a mi pszeudo-Gyöngyösinket illetik, és nem a költőt. Egy részük hagyományos attribulását már Tusor Péter is kétségbe vonta 2017-ben megjelent tanulmányában, ám a kötet ezeket a felismeréseket vagy sejtéseket végül nem érvényesítette. Az alábbiakban a kiadás sorrendjében vesszük sorra a kakukktojásnak minősíthető leveleket és iratokat, zárójelben feltüntetve sorszámukat.³⁴

27 MNL Heves Megyei Levéltára, IV-1/b. Heves és Külső-Szolnok vármegye, Közgyűlési iratok, 2. dob. (Lajstromozott iratok, 1660–1671) 1670/No. 3.

28 JANCÓSÉ és JUSZTIN, *Nógrád vármegye...*, 56 (No. 182.) átirás.

29 JANCÓSÉ Éva, *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1670–1672, 1683–1685)*, Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 60 (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2012), 61, 64 és 94 (No. 178. 193. és 300.).

30 BADICS, *Gyöngyösi István élete*, 25. Ezt az adatot már Badics Ferenc sem a költőre, hanem egy azonos nevű idősebb személyre vonatkoztatta.

31 1671. febr. 17. Fülek. MNL Nógrád Megyei Levéltára, IV-1/a. Nógrád vármegye közgyűlési iratai, Nógrád vármegye jegyzőkönyvei, 3. köt. (1670–1672), 70. (Az irat a Jancsó Éva által készített regesztakiadványban hiányos, a település nevét sem feltüntető tartalmi kivonattal szerepel.)

32 SZABÓ, *A szécsényi seregészék...*, 315. Az 1658. évi összeírásban a későbbi jegyzékkel ellentétben az armalista nemesek között szerepel, a sóshartyáni adomány tényével ezt egyelőre nem tudjuk összegeztetni.

33 Nógrád vármegye 1684. jún. 29-én Gács várában megtartott mustráján ugyan még szerepel Gyöngyösi István mint személyes hadba vonuló, ám ez valószínűleg csak a listába egy korábbi listából mechanikusan átmásolt részlet lehet. JANCÓSÉ, *Nógrád vármegye...*, 166 (No. 569.). Tusor Péter a 2., a 3. és a 104. sz. iratoknak a hevesi szolgabíróhoz való kapcsolása mellett érvelt.

34 TUSOR, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális”, 90–91 (26. lábjegyzet).

1663. máj. 7. Fülek. Gyöngyösi István levele Koháry István füleki és szécsényi főkapitánynak (2. sz.). Közbenjár Rákóczi László tótfalusi (Heves m, a Tarna völgyében) jobbágyai érdekében, akiknek marháit egy, a szécsényi várból érkezett portyázó csapat elhajtotta. A forrás nemcsak a füleki kelet miatt gyanús, hanem azért is, mert éppen annak a Rákóczi Lászlónak jobbágyairól van szó, akiket a hevesi Gyöngyösi – ahogy azt láthattuk – más ügyekben is gyakran képviselt.

1668. jún. 8. Fülek. Gyöngyösi István levele Andrassy Miklós jászkun kapitánynak (3. sz.). Jelzi, hogy ellentmondott Pető János birtokba iktatásának, aki adományként megkérte maga számára az eddig a jászárokszallásiak által bérelt (Jász)ágó és a jászberényiek által hasznosított Szentimre pusztákat, és kéri, hogy a contradictiót rögzítő hiteleshelyi bizonyáglevelet Andrassy Miklós váltsa ki a leleszi konventben. Ugyan itt egy, a költő életében később nagy szerepet játszó tekintélyes nemes szerepel, de a gömöri Gyöngyösi ekkor még nem Andrassy familiárisa, hanem Széchy Máriaé, és minden bizonnyal az ő környezetében, Gömör vármegyében tartózkodik. Emellett határozottan a pseudo-Gyöngyösire vall az a tény, hogy mint Heves és Külső-Szolnok vármegye szomszédos gyöngyösi járása szolgabírájának 1664-től az ő feladata volt a jászkun nemesek adójának behajtása.³⁵ A nádoron mint a kunok bíróján és a jászkun kapitányon kívül ugyanis a 17. században Heves vármegye is joghatóságot gyakorolt a területen, és 1638-tól törvény is felhatalmazta arra, hogy az ott élő armalistáktól taksát szedjen.³⁶

1665. nov. 14. Fülek. A füleki várórség és nemesség instrukciója a füleki italmérés ügyében Wesselényi Ferenc nádorhoz küldött követei, Gyöngyösi István, Kis Mihály és Illyés Tamás számára. (104. sz.)

Ezt a hiteleshelyi átírásban fennmaradt instrukciót a kutatás elsősorban Wesselényi személye miatt tulajdonította a költőnek. Valójában – ahogyan arra Tusor Péter is felhívta a figyelmet – éppen azért nem köthetjük a gömöri Gyöngyösihez, mert ő ekkor már Wesselényi familiárisa, és biztosan nem él Füleken. A forrásnak a pseudo-Gyöngyösihez való kapcsolását pedig erőteljesen alátámasztja az az információ, hogy őt Heves és Külső-Szolnok vármegye 1657 és 1667 között nem kevesebb, mint tíz alkalommal küldte követségbe a nádorhoz (vagy a felső-magyarországi vármegyék olyan gyűlésére, amelyen a nádor is jelen volt),³⁷ sőt még Pest-Pilis-Solt vármegye foghíjas közgyűlési jegyzőkönyveiben is találunk egy, Wesselényinél tett zólyomlipcsei láto-

35 Az éves szolgabírói elszámolásokból számos példát lehet hozni Gyöngyösi Istvánnak a jász és „jászokon túl élő” (nagykunsági) armalista nemesek taksálásában betöltött szerepére. Álljon itt csak egy példa: 1667. aug. 30. Fülek. (elszámoló gyűlés) MNL OL X 784. 3 köt. (C. 1665-1667), 159-160 (3362. filmtári tekercs).

36 A jászkun nemesek adózásáról: GYÁRFÁS István, *A jász-kunok története*, Neuwald Illés, 4 (1542-1686) (Budapest, 1885), 262; SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története*, 3 (Egervára elestétől visszavételeig 1596-1687) (Eger: Heves vármegye, 1891), 66-67, 339-330. 1670-ben egy jászági jobbágyszökési ügy kapcsán Gyöngyösi István és Andrassy Miklós hatásköri vitába is keveredtek egymással.

37 MNL OL X 784. 2. köt. (B. 1657-1665), 10 és 19, 26-27, 116, 121, 157-158, 207 és 213, 224-226, 250-251, 263 és 266-271, 283 és 286 (3362. filmtári tekercs). A tíz alkalomból öt kifejezetten a nádorhoz intézett követjárás volt. A másik ötben a gyűlések közt szerepel a nádor 1663. évi felső-magyarországi főkapitányi beiktatása is.

gatására utaló 1663. évi adatot.³⁸ A nádor és a hevesi Gyöngyösi tehát alighanem jól ismerték egymást, sőt valószínű, hogy a füleki prókátor Wesselényi környezetében az ott komornyikként tevékenykedő hasonmásával többször találkozott is.

1680. január 8. Fülek [Heves és Külső-Szolnok vármegye] megbízólevele [Borsod vármegye] ónodi közgyűlésére küldött követei, Gyöngyösi István és Laczkovics István számára. (112. sz.)

Teljesen egyértelmű eset, hiszen a hevesi helyettes alispán Gyöngyösi István és Laczkovics István az 1680. és 1681. esztendőben két másik alkalommal is együtt járt el Heves és Külső-Szolnok vármegye követeként, katonai/hadellátási ügyekben.³⁹

A fenti négy forráson túl azonban akad még a kötetben egy ötödik is, amely határozott véleményünk szerint nem a költőhöz kapcsolódik, mégpedig az az 1658. március 24-én, Füleken kelt levél (a teljes gyűjtés legkorábbi darabja), amelyben Gyöngyösi István füleki seregbíró felettesének, Koháry István füleki kapitánynak megélhetési nehézségeiről panaszodik. (1. sz.) Ennek a kételynek azonban már az életrajzra nézve is komoly következményei lesznek, hiszen Badics Ferenc az említett misszilis köré építette fel a költő életpályájának egy egész szakaszát. A nagyelbeszélésben ez az a fejezet, amikor a magyar Ovidius megmerítkezik a végvári életben, és azt a nagy elődök mintáját követve költészetté szublimálja.

Badics Gyöngyösi István seregbírói működésének kezdetét, kutatói okoskodásra és nem forrásokra támaszkodva, 1657-re helyezte, és nagyvonalúan feltételezte, hogy az egészen 1663-ig eltartott – ehhez kötve a szécsényi lovasok hatalmaskodásáról szóló fenti levelet is.⁴⁰ Elsősorban azért, mert így sikerült az Ung vármegyei hasonmástól kölcsönzött 1656. novemberi adata, és a *Murányi Vénus* előszavában (1664. január 27. Stubnyafüredő) említett komornyiki alkalmazás, azaz a nádor melletti familiárisi szolgálat között tátongó kényelmetlen hézagot teljesen betömnie. Mai ismereteink alapján világos, hogy Badics rekonstrukciója nem áll meg.

A legkorábbi időpont, amikor Gyöngyösi a tisztségbe kerülhetett, 1654 ősze, hiszen ez év augusztusában goricaai Turkovith János még füleki seregbíróként adott tájékoztatást újdonsült szécsényi kollégájának, Kajdi Jánosnak a füleki seregszék gyakorlatáról.⁴¹ Nógrád vármegye közgyűlési jegyzőkönyvéből pedig úgy tűnik, hogy Turkovith 1654. szeptember

38 Borosy, *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711*, I (1638–1644, 1656–1665): 164 és 166 (No. 809–810. és 822.).

39 1680. márc. 6. Kassára küldik őket a fegyverszünet megszegése ügyében, útjukról ápr. 10-én számolnak be. MNL OL X 784. 6 köt. (G. 1680–1684), 10. 1681. jan. 8. Gömör vármegyéhez küldik őket a hadellátásról szóló királyi parancs nyomán. Uo., 96 (3363. filmtári tekercs). Ugyanennek az útnak a Gömör vármegyei jegyzőkönyvben is megmaradt a lenyomata. 1681. jan. 10. Putnokfalva (közgyűlés) MNL OL X 1051. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 9. köt. (1677–1683) f. 244r. (C 1373. filmtári tekercs) – Utóbbi adatot Dugonics András, illetve adatközlője, azt teljesen félreértve, hiszen nem Gömör vármegye Hevesbe küldött követeiről van a forrásban szó, hanem éppen fordítva, a költőre vonatkoztatta, lásd alább.

40 BADICS, *Gyöngyösi István élete...*, 26–31.

41 1654. aug. 3. Fülek. MNL OL X 1047. Koháry-Coburg család levéltára I. osztály. No. 769. (40575. filmtári tekercs) SZABÓ, *A szécsényi seregszék...*, 41. A tanulmányban, mivel a forrásban szereplő nevet félreolvastuk, tévesen „Jankovith János” szerepel.

7-én még életben volt, ám legkésőbb az év végén meghalt.⁴² Jelenleg 1657. augusztus 21-ről ismerjük az első olyan iratot, amelyet Gyöngyösi István a füleki vár seregbírájaként ír alá (lásd 1. tábla). Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy ilyen jellegű adatok ritkán kerülnek a történész hálójába, és könnyen lehet, hogy akár már 1654 végén vagy 1655 elején hivatalba lépett. Valamivel tisztábban látjuk seregbírói működésének végét. 1661. április 22-én a füleki vár seregbírája már biztosan Oroszlányi István,⁴³ aki Koháry Istvánnak 1673. március 14-én írott levelében azt állította, hogy már tizenöt esztendeje betölti ezt a tisztséget.⁴⁴ Gyöngyösi István tehát valószínűleg még az 1658. év folyamán távozott a seregbírói posztról, levonva a levelében említett anyagi nehézségek tanúságait.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha ezt a tisztséget is a hevesi hasonmásra ruházzuk, nem terheljük-e túl feladatokkal, hiszen – ahogy azt az imént láttuk – ugyanebben az időben nagy valószínűséggel már három vármegyében is esküdt ülnökként tevékenykedett. A válasz szerintünk nemleges, egyszerűen azért, mert a *juratus assessor* pozíció (állásnak túlzás lenne nevezni) nem jelentett automatikusan nagy megterhelést. A Füleken székelő vármegyék majd minden valamirevaló, teljes korú nemesüket ülnökké választották, Szakály Ferenc találó szavaival élve: „boldog-boldogtalant”,⁴⁵ és a vármegyei tisztikar differenciálódása itt még nem haladt annyira előre, hogy megkülönböztettek volna a szolgabíráknak rendszeresen segédkező rendes, és az állandó ügyvitelbe csak néha bevont rendkívüli ülnököket. A legtöbb *assessor* a vármegye működésébe csak időnként és csak a törvényszékek vagy közgyűlések idején kapcsolódott be,⁴⁶ már ha egyáltalán megjelent azokon, és helyszíni eljárásokban ritkán vett részt. A hevesi pseudo-Gyöngyösi István nyugodtan lehetett tehát három vármegye ülnöke és egyúttal füleki seregbíró, már csak azért is, mert mind a négy feladat egy és ugyanazon településhez, Fülekehez, a nyüzsgő végvárvároshoz kapcsolódott. Utódai közül pedig mind Oroszlányi Istvánról (cca. 1658–1676), mind Dúl Mihályról (cca. 1678–1682) tudjuk, hogy párhuzamosan vármegyei ülnökséget is viseltek.⁴⁷

Ez az ellenvetés tehát nem áll meg, de akadnak pozitív érveink is. Nem csupán az a nagyon egyszerű érv, hogy egy füleki adatot inkább a Fülekről amúgy is ismert személyhez kellene kötnünk, hanem ennél jóval nyomósabbak is. A költő Gyöngyösi István abban az 1694. évi, saját kezű aláírással ellátott beadványában, amelyet az azt megelőző esztendőben nádori adományként elnyert birtokok ügyében⁴⁸ írt a Szepesi

42 TÓTH, *Nógrád vármegye...*, 80, 94. (No. 1320. 1390.).

43 MNL OL P 59. Bicskey család 1. cs. 1661/No. 1.

44 SZABÓ, *A szécsényi seregszék...*, 374–375.

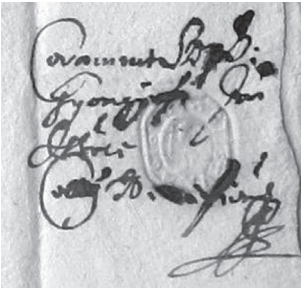
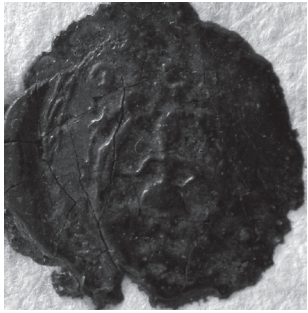
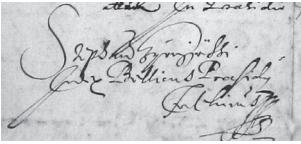
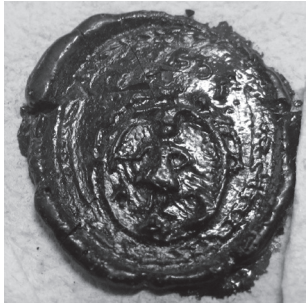
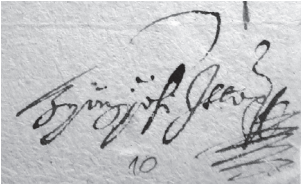
45 SZAKÁLY Ferenc, „A hódolt megye története”, in *Pest megye története*, szerk. ZSOLDOS Attila, I/2. (A honfoglalástól 1686-ig) (Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001), 329–543, 449.

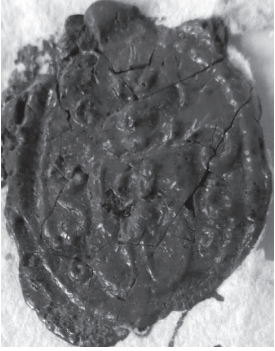
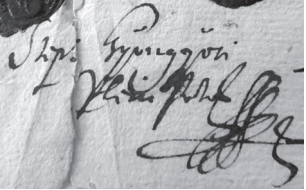

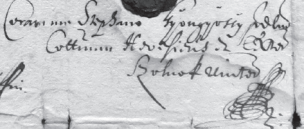
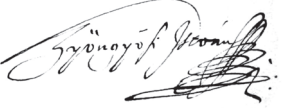
46 A menekült vármegyék gyűléseiről: SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1997), 30.

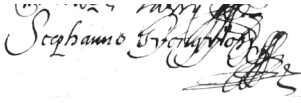

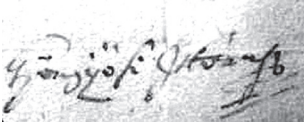
47 Oroszlányi István jelenlegi ismereteink szerint Nógrád és Pest-Pilis-Solt vármegyékben. SZABÓ, *A szécsényi seregszék...*, 374–375; Dúl Mihály Pest-Pilis-Soltban biztosan, de valószínűleg Nógrádban, illetve Heves és Külső-Szolnokban is. PÁLFFY Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1995), 228.

48 Annak a hosszadalmas pernek tárgyáról és menetéről, amely a néhai Nyíró József rozsnyói nemes birtokai körül kezdődött, az olvasó Tusor Anna számunkban közölt írásából tájékozódhat.

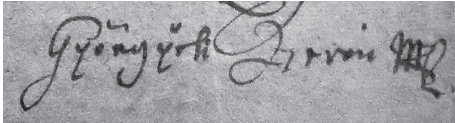

1. tábla. A füleki Gyöngyösi István ismert pecsétjei és aláírásai

		<p>1651. máj. 31. Fülek.</p> <p>Gyöngyösi István, mint Heves (és Külső-Szolnok) vármegye esküdt ülnöke tanúként szerepel Nyustai István és Páldeák János bevallásán</p> <p>Státny archív v Banskej Bystrici (Besztercebánya), Gemerská župa, Kongregačné spisy, šk. 6. (1619–1652)</p>
		<p>1657. aug. 21. Fülek</p> <p>Gyöngyösi István füleki seregbíró és seregszéki esküdt társai tanúvallatási jelentése</p> <p>MNL Heves Megyei Levéltára (Eger), IV-1/b. Heves és Külső-Szolnok vármegye, Közgyűlési iratok, 1. dob. (Lajstromozott iratok 1335–1659) 1657/No. 7.</p>
		<p>1658. máj. 24. Fülek</p> <p>Gyöngyösi István füleki seregbíró levele Koháry István füleki és szécsényi főkapitánynak</p> <p>MNL OL P 2257. Családi fondörédékek. 667. sz. Koháry család (136. doboz) 5. tétel (I. Koháry István)</p>

		<p>1668. jan. 26. Fülek</p> <p>Gyöngyösi István ifj. Mocsáry György meghatalmazottjaként aláírta a Mocsáry-család tagjainak megegyezését.</p> <p>MNL OL P 504. Mocsáry család 2. dob. 7. tétel (Évrendezett iratok 1601-1720) f. 174-175.</p>
		<p>1669. szept. 11. Fülek</p> <p>Gyöngyösi István mint Heves és Külső-Szolnok vármegye szolgabírája tanúként szerepel a keresztúri és guszonai földesurak megegyezésén.</p> <p>Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Budapest), C/64. Ráday család levéltára 2b. Gazdasági iratok, egyes birtoktestek 31. d. (Ipolyvecse-Libicsava) Keresztúr, Nógrád megye/ No. 3.</p>
<p>(a cédula méretű iraton nincs pecsét)</p>		<p>1670. márc. 12. Fülek</p> <p>Gyöngyösi István nyugtája Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja, Battik Péter számára tiszteletdíjának átvételéről</p> <p>MNL Pest Megyei Levéltára (Budapest), IV-1/f. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Litterae missiles</p> <p>1. dob. 1670/No. 1.</p>

<p>(erősen sérült pecsétlenyomat)</p> <p>Leírását Thaly Kálmán közleményéből ismerjük: „Rajta egy vitéz látható, balját csípejére támasztva, jobbában csákányt tartva. A sisaktól jobbra G. balra I. betű.”</p>		<p>1670. aug. 21. Fülek</p> <p>Kilenc fogságba vetett füleki nemes, köztük Gyöngyösi István levele Szelepcsényi György esztergomi érsekhez</p> <p>Prímási Levéltár (Esztergom) Archivum saeculare, Acta radicalia, Classis X 196. 39. cs. 95-97.</p>
	 <p>(sem a levél, sem az aláírás nem saját kezű)</p>	<p>1677. aug. 24. Kassa.</p> <p>Gyöngyösi István vármegyei követ jelentése nemestassi Tassi Mihálynak, Heves és Külső-Szolnok vármegye alispánjának</p> <p>MNL Heves Megyei Levéltára, IV-1/b. Heves és Külső-Szolnok vármegye, Közgyűlési iratok, 4. dob. (Lajstromozott iratok, 1677) 1677/No. 81.</p>

2. tábla. A költő Gyöngyösi István aláírása és pecsétje

	<p>A költő Gyöngyösi István gyűrűspecsétje</p> <p>1699. jún. 6. Csetnek (Levél csábrági Koháry István bányavidéki főkapitány-helyettesnek)</p> <p>MNL OL P 2257. Családi fondtöredékek. 667. sz. Koháry család (136. doboz) 7/b. tétel</p>
	<p>A költő Gyöngyösi István saját kezű aláírása</p> <p>1699. jún. 6. Csetnek (lásd az előző képnél)</p>
	<p>A költő fiának, Gyöngyösi Gábornak gyűrűspecsétje</p> <p>1718. dec. 27. Kassa. (Levél Horváth Györgynek, a makovicsai kincstári uradalom udvarbírájának)</p> <p>MNL OL P 398. A Károlyi család nemzeti levéltára. Missiles. No. 21904.</p>

3. tábla. 1658. máj. 24., Fülel. Gyöngyösi István seregbíró levele Koháry Istvánnak

Közzelmeo Uram.

Magd. és szelvedson a kirialbatta hogy, emeltem
igen a honi földművelőre Közzelmeo
szeged polgárainak az ország borsfűs
mellé, nagy annira hogy ha csak azca
Tainá földet lette, de így ezt emeltem
pár példaképpel a magam jövedelmé-
vel. Hogy az ország polgárait
közvetlen alkalmatosságyder min
földet az is alágyatossan az min
is is fajtáim földem mellettségek
Bod földet Galami borsfűs
szeged honi alágyatosságyatossan. Az
min földet az alágyatossan magam
Bod, abba földet is alágyatossan
Bod, abba földet is alágyatossan
Datum Fülel. máj. 24. 1658.

Magd. alágyatossan polgárai

Gyöngyösi István

10

Kamarának, így vall saját jogi képzettségéről:

Habár nem volnék jogász, ugyanis Vergilius és Ovidius, nem pedig Szolón vagy Lükurgosz voltak hajdan tanítómestereim, és nem annyira Justinianus institúcióival vagy Werbőczyi titulusaival töltöttem az időt, mint Livius és Bonfini decasaival, és most is inkább versfaragásra vagy históriák szerzésére volnék alkalmas, mint törvények idézésére, mivel azonban itt és most nem találok mást, aki az uraságok által másolatban nekem megküldött memoriale érveit, alaposabb vizsgálódás nyomán meg tudná cáfolni, a szükség arra kényszerít, hogy amit csak csekély eszem szerény mélyéből megcáfolásukra ki tudok csiholni, azt magam terjesszem jelen soraimmal alázatosan uraságok elé.⁴⁹

Az irat további részét olvasva kiderül, hogy volt ebben a kijelentésben egy jó adag taktika és *captatio benevolentiae* is. Nyilván azt sem feltételezhetjük, hogy Gyöngyösi a Gömör vármegye alispáni posztján eltöltött hét év (1686–1693) után ne lett volna tisztában a magyar tradicionális jog alapjaival, az azonban felettébb valószínűtlen, hogy valaki, aki éveket húzott le a füleki seregbírói poszton, ráadásul tevékenységében a *Hármaskönyv* joganyagára is erősen támaszkodva,⁵⁰ ilyesmit írt volna saját jogi ismereteiről.

Világos azonban, hogy a seregbíró kilétét illetően teljes, száz százalékos bizonyosságot csak az 1658-ban írt levél szemrevételezése jelenthet, és mivel a misszilis a Koháry család szentantali levéltárából (a forrást kiadó Thaly Kálmán eredeti iratokkal megtömött íróasztalfiókján keresztül) 1897-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába, azaz a mai Országos Levéltár egyik jogelődjébe vándorolt, ez a lehetőség is adott.⁵¹ Ha a nyilvánvalóan saját kezű levél írásképét (3. tábla) összevetjük a költő autográf leveleiről az új Gyöngyösi-kiadás végén közölt fényképmásolatokkal, azonnal szembeötlik a két írás teljesen eltérő jellege – a seregbíró lendületes, kurzív, a tollat a papírról ritkán felemelő írását semmiképpen sem lehet összekeverni a költő cirkalmas, gondosan megrajzolt betűkből álló, küllemükben is barokkos soraival. És az is árulkodó, hogy míg az igazi Gyöngyösi minden ismert esetben elkülöníti a keltezését a főszövegtől, addig az

49 „Licet nullus essem iurista, Virgilius enim et Ovidius, non Solon vel Lycurgus mei erant condam magistri, nec ita circa institutiones Iustitiani vel titulos Verbocii, quam Decades Livii et Bomphynii solebam occupari, consequenterque modo etiam cudendis magis carminibus vel concinnandis historiis, quam citandis legibus essem idoneus, quia tamen neminem possum alium habere hic et nunc, qui argumenta in memoriali per praetitulatas dominationes vestras mihi copialiter transmissio apposita meliori cum indagine refutare possit, necessitate compulsus, quae ex paupere exilis meae mentis penu ad eadem refellenda depromere potero, ea per praesentes iisdem dominationibus vestris ipsemet humillime repraesento.” 1694. jún. 1. A praesentatio és az elintézés dátuma. MNL OL E 148. Magyar Kamara, Magyar Kamara Archivuma, Neoregistrata acta, Fasc. 1325. No. 5.

50 SZABÓ, *A szécsényi seregszék...*, 53 (Pálffy Géza bevezetőjében).

51 A levelet, egy egész csomónyi értékes 16–17. századi irat kíséretében 1897. február 4-én maga Thaly Kálmán országgyűlési képviselő (és történész) ajándékozta a Nemzeti Múzeum könyvtárának. A múzeumi törzssanyagból a 20. században a „Koháry család” nevű, egy doboz terjedelmű fondba (MOL P 1992) került, ám a kisebb családi anyagok néhány éve lezajlott átrendezésekor bekerült az egyik újonnan létrehozott családi gyűjtőfondba: MNL OL P 2257. Családi fondtörédek. 667. sz. Koháry család (136. doboz) 5. tétel (I. Koháry István).

a seregbírói levélben – az ekkoriban még általános szokás szerint – szorosan a szöveg-törzshöz csatlakozik.

Hogy ítéletünk ne csupán erre az összképre, hanem egészen szilárd és kézzelfogható bizonyítékokra épüljön, összeállítottunk egy táblázatot a hevesi „imposztor” ismert aláírásairól és pecsétjeiről, illetve egy másikat, amelyiken a költő pecsétje és aláírása szerepel (1–2. tábla).

Az a Jankovics József által közölt facsimilék és saját kutatásaink alapján világos, hogy a költő Gyöngyösi a vezetéknevét mindig egy s-sel és i-vel használja, és aláírása egész életében szinte azonos külalakot mutat, és latin és magyar aláírásainak jellege sem tér el lényegesen egymástól. A hevesi hasonmásnál azonban épp ellenkezőleg azt látjuk, hogy a latin és magyar aláírás teljesen eltérő jellegű, sőt a latin verziónál a családnév végződésében és az egész külalakban zavarba ejtő változatosságot figyelhetünk meg. Ami azonban ezeket az eltérő típusú latin aláírásokat, és ezen túl a magyar aláírásokat is összeköti, az a bonyolult, sok, lendületes vonalból álló *manu propria* rövidítés. Ám a latin aláírások most számunkra annyira nem is lényegesek, hiszen a seregbírói levél alján magyar kézjegy díszleg. Ezen kívül pedig csak egyetlen magyar hitelesítést ismerjük, mégpedig egy 1670. évi nyugtán, és ezen egy, az 1658. évihez szinte megegyezőhöz hasonló, dőlt, a G szárát messze a családnév fölé kanyarító aláírást találunk.

Még tanulságosabb eredményekre jutunk a pecsétek vizsgálata révén. A seregbírói levélen látható címeres gyűrűpecséttel teljesen azonos lenyomatot csak azon az 1657. évi tanúvallatási jelentésben találunk, ahol Gyöngyösi szintén seregbíróként szerepel – mindkét alkalommal ugyanabban a fekete viaszban. Felmerülhetne ennek alapján a gyanú, hogy talán valamilyen hivatali pecsétről van szó. Ám ilyesmivel igen ritkán találkozunk: a seregbírák többsége egyszerűen a saját szokásos gyűrűpecsétjét használta hivatalos működéséhez is. Füleken ez Dúl Mihály seregbíró idején változott meg, ő már külön seregbírói pecsétet készíttetett,⁵² ám annak hivatalos jellegét a körirat világosan mutatta. A mi két példányból ismert pecsétünkön azonban semmi sem utal a tulajdonos seregbírói működésére, nincs körirat, sőt a címerkép fölött egy 1653-as évszámot találunk, márpedig azt láttuk, hogy Gyöngyösi legkorábban 1654 végétől tölthette be a tisztséget, tehát a pecsét készíttetése aligha kapcsolódhatott a seregbírói kinevezéshez. Nagy szerencsénkre Thaly Kálmán 1870. évi közleményében leírta annak a fenti levélnek (2. sz.) a megpecsételését is, amelyet Gyöngyösi Koháry Istvánnak küldött 1663-ban, és ugyanazt a képet írja le, amivel 1657-ben és 1658-ban is találkozunk.⁵³ 1663-ban pedig már rég nem volt seregbíró. Tehát duplán biztos, hogy ez nem hivatali pecsét, és a rajta látható ábrának mindenképpen Gyöngyösi saját címerének kell lenni.

Maga a pecsétkép, ahogy azt Thaly leírása és az általunk talált két pecsétlenyomat alapján rekonstruálni tudjuk, egy kerek címerpajzsba helyezett, háromlevelű virágon vagy hármashalmon (?) álló vitéz, fején süveggel, testén rövid dolmánnyal. Bal kezét csípőjére teszi, vagy övébe dugja – nem egészen világos, jobb kezében fokost tart. (A 19. századi történész ugyan ebben az esetben görbe pengéjű kardként, szablyaként értelme-

52 PÁLFFY, *Katonai igazságszolgáltatás...*, 144.

53 THALY KÁLMÁN, „Három ismeretlen levél Gyöngyösi Istvántól”, *Századok* 4, 2 (1870): 123–127, 125.

zi, de a pecsét későbbi verziói alapján ez inkább egy rosszul sikerült, görbe nyelű fokos/csakány lehet, amelynek feje már a pajzs peremébe olvad.) Jobb lába mellett csillagot, bal lába mellett pedig egy halvány félholdat találunk. A címerpajzshoz fent egy sisak-féleség csatlakozik, Thaly szerint talán egy csillag. A pecsét mezejében a címerpajzs fölött két oldalt **G I** rövidítés és a két részre bontva, az 1653-as évszám helyezkedik el. Abban az apró, rossz, és papírfelzetes lenyomatból ismert nyolcszögű gyűrűspecséten, amely egy 1651. évi iraton maradt fenn (Gyöngyösi itt hevesi és külső szolnoki esküdtként szerepel), egy nagyon hasonló, jobb kezében fegyvert tartó álló emberalakot látunk.

Ennél sokkal árulkodóbb azonban az a két, teljesen azonos pecsétlenyomat (1668-ból és 1669-ből), amely a seregbírói levélből is ismert pecsétnek egy kiforrottabb változatát képviseli. A mesteralak itt már egy kerek talpú pajzsba kerül, a csillag és a hold viszont felcsúsznak a pajzsfőbe és megcserélődnek. Különbséget jelent, hogy a vitéz közvetlenül a földön áll, és a pajzsot sisak és háromágú sisakkorona, illetve egyszerű sisaktakaró díszíti. Itt már egyértelmű, hogy a kézben tartott fegyver egy fokos. A címer felett ugyanúgy van egy **G I** monogram, mint a seregbírói pecsétéken. Thaly leírása alapján úgy tűnik, hogy Gyöngyösi ugyanezt a pecsétjét használta az Andrássy Miklós főkapitány-nak címzett 1668. évi levélen (3. sz.) és a Füleken fogságba vetett nemesek Szelepcsényi Györgynek küldött 1670. évi kérvényén.⁵⁴ A legutóbbi forrást már a tavalyi összkiadás is a hevesi hasonmáshoz kötötte, a jázsági témájú misszilit pedig a fentiekben tartalmi érvek alapján magunk soroltuk át az ő levelei közé. Különösen tanulságos az 1669. évi lenyomat, amely alatt Heves és Külső-Szolnok vármegye szolgabírájaként írja alá magát.

Végül létezik a pecsétnek egy kései, hiányos példányból ismert, egyszerű kivitelű változata is: ezt egy 1677-ben kelt, nem saját kezű, sőt, még csak nem is saját kezűleg hitelesített iratról ismerjük, mégis egyértelműen a hevesi hasonmás küldte, mint vármegyéje Kassára delegált követe. Annyi biztos, hogy a mesteralak szerepét itt is a jobb kezében fokost tartó, bal kezét csípőjén nyugtató magyar vitéz játszotta; igaz, immár egy hosszabb dolmányba öltöztetve, de a pajzsfőben, a heraldikai bal oldalon most is ott látjuk a csillagot. Összefoglalva: a seregbíró pecsétjét három másik, lényegében azonos címert használó változattól is ismerjük, amelyek mindegyike a hevesi szolgabíróhoz kapcsolódik, és nem a költőhöz.

De vajon nem lehetett-e a költőnek is megtévesztésig hasonló pecsétje, hiszen ez egy egészen „kommersz”, végvári jellegű címerkép? A válasz egyértelműen nem. Már Thaly Kálmán észrevette, hogy Gyöngyösi István leveleinek egy másik részét egy, az iméntiektől teljesen eltérő, rendszerint fekete viaszba nyomott apró, nyolcszögű gyűrűspecsét hitelesíti. Erről 1870. évi közleményében így írt:

pálma-gally környezte pajzsban koronából egyszarvú ugrik ki, jobbában három tollat tartva. Fölül ötágú korona, mellette S. G. betűkkel. Melyik most már e két különböző czímer közül tulajdonképpen Gyöngyösinek családi czímere?⁵⁵

54 THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, 2 köt. (Budapest: Ráth Mór, 1872), 1:302 és 308.

55 THALY KÁLMÁN, „Három ismeretlen levél Gyöngyösi Istvántól”, 126.

Érthetetlen, hogy miután a különbséget észrevette, annak tanulságait nem vonta le: ez nem lehet ugyanannak a személynek a címeres pecsétje. – Bár témánkhoz most szorososan nem tartozik, de az legalább ennyire rejtély, hogy Gyöngyösy László, és az ő nyomán a kitűnő genealógus, Nagy Iván miként tudta az Ung megyei Gyöngyössy-Horváth család 1593-ban kelt nemeslevelét, a maga teljesen eltérő címerképével (ágaskodó arany oroszlán, bal mellső mancsában véres török fejfel, jobb mellső mancsában kétélű karddal) az egyszarvús címert használó költőre vonatkoztatni.⁵⁶ (Az ungi és a gömöri Gyöngyösi István kényszerházasságát már ekkor meg lehetett volna akadályozni – pusztán heraldikai alapon.)

A költő Gyöngyösi unikornisos gyűrűspecsétjét egyelőre csak egyetlen, 1699. évi iraton tudtuk lefényképezni, de Thaly pontos leírásaiból világos, hogy ő ugyanezt látta 1671., 1674., 1680., 1686. és 1703. évi leveleken, csupa olyan misszilisen, amelyet kétség nélkül a költő írt.⁵⁷ A címerkép elemeit igazán jól a költő fiának, Gyöngyösi Gábornak, a Szepesi Kamara titkárának (1713–1723) az Udvari Kamara későbbi tanácsosának és magyar referensének (1724–1745) egy 1718-ban kelt levelén figyelhetjük meg. A meszteralak, a háromágú koronából előugró egyszarvú valószínűleg nem tollakat, hanem három búzakalászt tart, a kerek talpú (az édesapjánál még inkább tárcsa-) pajzsot, a pajzs felett pedig sisakot, sisakkoronát, és sisakdíszként a sisakkoronából előugró egyszarvút találunk.⁵⁸

Azokat az iratokat tehát, amelyeket tartalmi érvek és az aláírás alapján a hevesi imposztorhoz tudtunk kötni, a pecsétek is kivétel nélkül hozzá kapcsolják. Minden érv azt támasztja alá, hogy a költő soha nem élt Füleken, nem volt seregbíró, azaz egyáltalán nem merítkezett meg a végvári élet verejtékében és dicsőségében. Felismerésünk természetesen az életmű mindazon elemeinek értékelésére is kihat, amelyeket Badics Ferenc a költő „seregbírói korszakával” hozott összefüggésbe.⁵⁹ A *Jó vitézeknek tüköre* című vers nem Gyöngyösi seregbírói működésének mellékterméke. (A vitatott szerzőségű mű egyébként is a vitézlő rendre vonatkozó általános erkölcsi követelményeket fogalmaz meg, tévedés volt azt a hadiszabályzatok egészen gyakorlatias műfajához kötni.) És hiába a háború istene Mars, a *Mars és Bacchus egymással való viaskodása*, a Gyöngyösi-életmű egy másik billegő tétele sem őrizheti a vidám füleki „körlet” hangulatát.

Egy pillanatra visszatérve a tavaly megjelent kötethez, a fentiek azt is jelentik, hogy 1669 előttről egyetlen, a költő által írt misszilist, 1666 előttről pedig egyetlen rá vonatkozó iratot sem ismerünk, és a *Murányi Vénus* kassai kiadásának 1664. elején kelt szerzői előszava az első igazán biztos fogódzó – az életrajz eleje megrendülni látszik. Ekkor azonban mentőövként eszünkbe juthat Dugonics András 1796. évi szövegkiadásának előszava, a Gömör vármegyei jegyzőkönyvekből kigyújtott, azóta is sokat idé-

56 GYÖNGYÖSY László, „Adatok a Gyöngyösy-család történetéhez (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 15 (1905): 59–65, 59–61.

57 THALY, *Adalékok...*, 1:312, 314, 324, 328 és 334. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy az 1680-ban használt pecsét a többinél valamivel nagyobb volt, és ovális alakú.

58 CSEREGHŐ Géza és CSOMA József, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*, 4/15. Der Adel von Ungarn, Supplementband (Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe, 1894), 59 (és a 38. táblán).

59 BADICS, *Gyöngyösi István élete...*, 28–30.

zett adataival.⁶⁰ Itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy Gyöngyösi Istvánt 1653. január 4-én Rozsnyón Gömör vármegye esküdt ülnökévé választották. Ám az adatsor gyanúsán foghíjas, ráadásul a következő, 1659. évi említés – ahogy arra már Nagy Iván is rájött⁶¹ – nem a költőre, hanem a hevesi hasonmásra vonatkozik, akinek Bekény Zsófia a felesége. Természetes, hogy felmerül az alattomos kérdés, mi van, ha az 1653. évi információt sem az igazi Gyöngyösihez kell kapcsolnunk? Ekkor ébredtünk rá arra is, hogy a Dugonicsnak adatot szolgáltató szatmári Király Miklós gömöri alispán óta Gyöngyösi ügyében csak ketten nézték meg Gömör vármegye jegyzőkönyveit: Badics Ferenc vagy valamely láthatóan kevésbé lelkiismeretes ismerőse, illetve a történész Reiszig Ede, aki megelégedett azzal, hogy a költő alispáni működésének időbeli határait tisztázza.⁶² Mi most megpróbáltunk a forrásban egy kicsit mélyebbre fúrni, és kutatásunk meglepő eredményeket hozott.

Kiderült, hogy egy Gyöngyösi István nevű személy a protokollumokban már 1647. november 29-én szerepel egy gömörsidi ügyvédvállás meghatalmazottjai között.⁶³ Ezt a fentebb már említett bejegyzést tartalmi érvek alapján meglehetősen biztonsággal a későbbi hevesi szolgabíróhoz tudjuk kapcsolni. Már csak azért is, mert az 1629-ben született, tehát akkor tizennyolc éves költő nem működhetett senkinek az ügyvédjeként. Még jobban meglephet az, hogy Gömör vármegye 1651. november 14-én kelt nemesi adójegyzékében nem szerepel Gyöngyösi István nevű személy.⁶⁴ (Igaz, néhány jelentősebb település kisnemesei ebben csak címszóként szerepelnek.) 1652 novemberében a Détéren lakó Tajti Balázs ügyvédjeként tűnik fel Gyöngyösi István,⁶⁵ ezt szintén nem vonatkoztathatjuk a költőre, mert még ekkor sem töltötte be a teljes kort, a huszonnégy évet. 1653 januárjában pedig valóban a vármegye esküdt ülnökévé választottak egy ilyen nevű személyt.⁶⁶ Szatmári Király és Dugonics azt már nem említi meg, hogy csak rendkívüli ülnökévé. (Gömör vármegyében ugyanis ekkor már megtörtént az esküdti kar differenciálódása: a négy szolgabíró munkáját 2-2 rendes ülnök segítette, amit kiegészített a rendkívüli ülnökök negyven-ötven személyből álló, a napi ügyvitelben csekély szerepet játszó csoportja.) Mivel jobaházi Dörny Ferenc jegyző (1650–1662) kezdetben minden évnél minuciózusan feltüntette a rendkívüli ülnökök teljes névsorát – ez egyébként nem volt szokásban – azt is tudjuk, hogy ez a Gyöngyösi már a következő

60 GyöNGYÖSI Istvánnak *Költeményes maradványai*, szerk. DUGONICS András (Pest Pozsony: Landerer, 1795), VII–XVI.

61 NAGY IVÁN, „Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása”, 427.

62 REISZIG Ede, „Gömör-Kishont vármegye története”, in *Gömör-Kishont vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Magyarország vármegyéi és városai (Budapest: Apollo Irodalmi Társaság, 1903), 449–631, 532 és 558.

63 1648. jan. 13. Pelsőc (sedria) – Losonczy János szolgabíró korábbi cselekményről szóló jelentése. MNL OL X 1051. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 5. köt. (1639–1652), f. 170v (C 1371. filmtári tekercs).

64 MNL OL X 1051. 5. köt. (1639–1652), f. 235r–240v (C 1371. filmtári tekercs).

65 1652. nov. 12. Pelsőc (sedria) MNL OL X 1051. 5. köt. (1639–1652) f. 277r (C 1371. filmtári tekercs).

66 1653. jan. 4. Rozsnyó (sedes electoria) MNL OL X 1051. 6. köt. (1653–1660) f. 1v–2r (C 1372. filmtári tekercs).

évben kikerült az esküdti karból.⁶⁷ Aztán 1658-ban egy bizonyos Gyöngyösi Istvánt megint rendkívüli assessorrá választottak.⁶⁸ (Működésének végét nem tudjuk megmondani, mert a jegyző eddigre már elunta a részletes listák vezetését.) Csak ezt követően jön Dugonics következő adata, Bekény Zsófiának, a hevesi Gyöngyösi István feleségének ügyvédvallása, amelynek helyszíne újfent a Fülekekhez közeli Gömörsid. Ugyanazén a törvényszéki ülésen a pseudo-Gyöngyösi ügyvédi minőségben is fellépett.⁶⁹

1663. március 23-án szintén egy Gyöngyösi István szerepel annak a rendkívüli bírói testületnek a tagjaként, amely Iványi Fekete László volt füleki alkapitány jobbágyának, Bencz Benedeknek és Borbás Jánosnak détéri birtokperében ítélezett.⁷⁰ Mivel a testület tagjai között ott találjuk Heves és Külső-Szolnok vármegye két későbbi alispánját, a Füleken lakó Hamvay Ferencet és Tassy Mihályt is, ezt az adatot megint csak inkább a hevesi szolgabíróra lehet vonatkoztatni. 1664-ből pedig a katonaság ellátására kivetett gabona kapcsán maradt egy újabb nemesi összeírásunk, és Gyöngyösi István nevű személy ebben sem szerepel.⁷¹

A hevesi hasonmás valószínűsíthető gömöri feltűnéseinek hátterében, legalább is a Bekény Zsófiával való házasságkötés (valamikor 1653 és 1659 között) után az is szerepet játszhatott, hogy felesége örökölte meg édesanyjától, Recsky Margittól a Recsky család dél-gömöri, Fülektől mindössze húsz kilométerre fekvő pusztáit: Belezsért, Dobfeneket, Kökényest, Sáróst és Utast (Utast esetében biztosan csak egy birtokrészt, de valószínűleg a többi is részjószág volt).⁷² Ahogy az bevett szokásnak számított, Gyöngyösi és felesége pusztáik/pusztarészeik használatától rendszeresen tiltotta a szomszédos falvak lakóit: így 1665-ben, 1668-ban és 1673-ban is. 1666-ban és 1668-ban pedig Gömör vármegye előtt perekbe is bonyolódott az utasi birtokrész körül.⁷³

Ha végignézzük a fenti adatokon, kiderül, hogy egyik adatot sem tudjuk megbízhatóan a költő Gyöngyösihez kötni, viszont tartalmi érvekkel majd minden esetben valószínűsíteni vagy egyenesen igazolni lehetett, hogy a hevesi hasonmásról van szó, azt a néhány említést pedig, ahol nem volt fogódzónk (például az 1653. évi esküdtté választást) az imposztorra vonatkozó adatok foglalták szilárd keretbe. Az is elgondolkoztató, hogy az imént említett nemesi adójegyzékekből hiányzik a Gyöngyösi név. Úgy tűnik, hogy Gömör vármegyében ekkor még nem élt ilyen nevű személy, és az időn-

67 1654. márc. 7. Rozsnyó (sedes electoria) MNL OL X 1051. 6. köt. (1653–1660) f. 33v–34r (C 1372. filmtári tekercs). A rendkívüli esküdtek 48 névből álló listájában nem szerepel Gyöngyösi István neve.

68 1658. ápr. 2. Pelsőc (sedria) MNL OL X 1051. 6. köt. (1653–1660) f. 160v (C 1372. filmtári tekercs).

69 1659. júl. 1. Pelsőc (sedria) MNL OL X 1051. 6. köt. (1653–1660) f. 198r. és 219r (C 1372. filmtári tekercs).

70 1663. márc. 28. MNL OL X 1051. 7. köt. (1661–1669) f. 54v (C 1372. filmtári tekercs).

71 1664. ápr. 17. Sajógömör (congr.) MNL OL X 1051. 7. köt. (1661–1669) f. 94r–95v (C 1372. filmtári tekercs).

72 ILLÉSY, A *Mikófalvi Bekény család leszármazása és története*, 109–111; ILA Bálint, *Gömör megye: A települések története 1773-ig*, 4 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1944), 2:92–95, 204–206, 530; ILA Bálint, *Gömör megye: A települések története 1773-ig*, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 4:36–37, 159.

73 1665. júl. 7. (sedes sigill.) MNL OL X 1051. 7. köt. (1661–1669) f. 204v., 1666. dec. 7. Pelsőc (sedria) Uo. f. 289r–v. és 292v., 1668. febr. 28. Pelsőc (congr. gen.) Uo. f. 339v., 1668. okt. 2. Pelsőc (sedes sigill.) Uo. f. 387r–390v. (C 1372. filmtári tekercs), illetve: 1673. szept. 26. Pelsőc (congr. gen.) 8. köt. (1670–1677) f. 136r (C 1373. filmtári tekercs).

ként felbukkanó Gyöngyösi csak lazán kapcsolódott a vidékhez. Teljes bizonyosságot természetesen csak egy olyan irat adhatna, amelyet a hevesi Gyöngyösi István Gömör vármegye esküdtjeként írt alá és látott el pecsétjével, ám a rendkívüli ülnökök csak ritkán, magánbevallások tanúiként fordulhatnak így elő, és a szerencse egyelőre nem sodort a hálónkba ilyen kincset. Addig meg kell elégednünk a nagy valószínűséggel.

De akkor mikor lépett a költő Gömör vármegye színpadára, mikor vette át a pseudo-Gyöngyösitől a stafétát? Ha igazunk van, akkor csak az 1670-es években. Az első adat, amelyet talán a költőhöz kapcsolhatunk az, hogy 1670. október 20-án kijelölik az éves számadást lebonyolító bizottság tagjává.⁷⁴ A vármegye 1674. december 5-i rozsnói tisztújításán azonban már biztosan a költő Gyöngyösi tűnik fel, mint szentkirályi Andrassy Miklós (†1685) elsőrendű udvari familiárisa (*primarius aulae familiaris*) – itt távollevő urát mentette ki, akit az akkori főispán, rimaszécsi Széchy György kért, meg hogy elnököljön helyette a gyűlésen.⁷⁵ 1676. február 15-én aztán a király magát Andrassyt nevezte ki Gömör vármegye főispánjává,⁷⁶ és úgy tűnik ez volt az a momentum, amely az 1672 tájától az Andrassyak szolgálatában álló költő Gömör vármegyei karrierjét igazán elindította. A család és Gyöngyösi bizalmi viszonyát jól jelzi, hogy az 1676., 1678. és 1684. évi tisztújításokon ő elnökölt Andrassy Miklós helyett.⁷⁷ Vécsey Sándor feleségének, Barakonyi Évának 1678. augusztus 1-én kelt végrendeletében már Gömör vármegye (rendkívüli) esküdt ülnökeként szerepel.⁷⁸ Ez az első alkalom, amikor ezzel a tisztségével találkozunk, de valószínűleg már jóval korábban is betöltötte. Rendes ülnök pedig sosem vált belőle. Innen már a Dugonics András és Bartholomaeides László munkáiból jól ismert archontológiai adatok következnek⁷⁹ – igaz ők még valamivel gazdagabb forrásanyagra támaszkodhattak, mivel az 1684 és 1691 között vezetett protokollum időközben elveszett. Ezek szerint tehát Gyöngyösi István, a költő az 1681. évi soproni és 1687. évi pozsonyi országgyűléseken Gömör vármegye egyik követe, 1686-tól 1693-ig, illetve 1700-tól 1704-ben bekövetkezett haláláig pedig alispánja volt.⁸⁰

Néhány nagyon jellemző részlet azonban kimaradt Dugonics viszonylag bő gyűjtéséből is. Először is az, hogy Gyöngyösi már 1680-ban szerepelt az alispánválasztás három főispáni jelöltje között, de nem őt választották meg, hanem szentléleki Giczei

74 1670. okt. 20. Sajógömör (congr. gen.) MNL OL X 1051. 8. köt. (1670–1677) f. 204v (C 1373. filmtári tekercs).

75 1674. dec. 5. Rozsnyó (sedes electoria) MNL OL X 1051. 8. köt. (1670–1677) f. 231r (C 1373. filmtári tekercs).

76 MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 16. köt., 81. „Hungaricana”, elérés 2018. november 11., https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu_mnl_ol_a057_16_0047/.

77 1676. nov. 3. Rozsnyó (sedes electoria) MNL OL X 1051. 8. köt. (1670–1677) f. 415r., 1678. nov. 2. Rozsnyó (sedes electoria) 9. köt. (1678–1684) f. 80r., 1684. okt. 19. Rozsnyó (sedes electoria) Uo. f. 430v (C 1373. filmtári tekercs).

78 MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 16. köt., 696–698. „Hungaricana”, elérés 2018. november 11., https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu_mnl_ol_a057_16_0329/?list=eyJxdWVyeSI6ICJORVY9KGd5XHUwMGY2bmd5XHUwMGY2c3N5KSJ9.

79 GyöNGYÖSI Istvánnak *Költeményes maradványai...*, VII–XVI; BARTHOLOMAEIDES László, *Incltyi Superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica* (Lőcse: Johann Karl Mayer, 1806), 733–782.

80 Badics tévesen azt írja, hogy Gyöngyösi 1694 elejéig töltötte be az alispáni tiszteket, mivel az elszámolásról szóló mondatot a tisztújításra vonatkoztatta. BADICS, *Gyöngyösi István élete...*, 92.

Gábort.⁸¹ (Gömör vármegyében ugyanis az alispánt egészen 1693-ig, amikor ez a gyakorlat királyi parancsra megszűnt, más vármegyéktől eltérően a főispán és a vármegye 3-3 jelöltje közül választották, tehát nem pusztán a főispán állíthatott jelölteket.)⁸² Majd 1683-ban, Giczei Gábor lemondása után Andrassy Miklós megint jelölte, ám most sem rá esett a vármegye voksa.⁸³ Azt Dugonics is megemlíti, hogy a költő az alispáni funkció roppant terhe miatt már 1691-ben megpróbált lemondani 1686-ban elnyert tisztségéről, ám a főispán és a vármegye kérésére azt újra elvállalta.⁸⁴ A következő évi tisztújítást azonban a piarista tudós meglehetősen röviden nyugtázza, csak annyit jelezve, hogy Gyöngyösit megint újraválasztották. Ezzel szemben a jegyzőkönyvből egy bonyolultabb történet bomlik ki.⁸⁵ A költő alispánságának, miután a szokásos formális lemondás után ismét felvette a tiszteletet, és le akarta tenni a szokásos esküt, a nemesség, különösen az alsó járás (nem világos, hogy a serkei vagy a putnoki járást érti-e alatta) nemessége ellentmondott. Gyöngyösi pedig végül úgy maradt meg az alispáni székben, hogy azt sem Szatmári (Király) János, sem Szatmári (Király) Ferenc nem vállalta.

Egy lényeges részlet Gyöngyösi második alispáni működésének kezdetével kapcsolatban is kimaradt. 1700-ban úgy választották meg végül Andrassy Péter főispán (1686–1715) négy jelöltje közül a tisztségéről lemondó Jelenik András helyére, hogy a vármegye nemességének nagy része a régi alispánt szerette volna, és őt csak a főurak látták volna szívesen a poszton.⁸⁶ Gyöngyösi végül csak Jelenik lemondási kísérletére, és a vele szemben az előző évben megfogalmazott vádakra tekintettel térhetett vissza az alispánságba. A fenti adatokból pedig nem pusztán az derül ki, hogy az alispáni tisztelet ebben a politikailag zavaros korszakban legalább annyira számított tehernek, mint megtiszteltetésnek, de az is, hogy Gyöngyösi a vármegyei nemesség körében nem volt igazán népszerű. Úgy tűnik, hogy a katolikus Andrassyak által támogatott verselő katolikus kisnemes sosem találta meg igazán a helyét Gömör vármegye régi, túlnyomó többségben protestáns családjai között. Erős a gyanúnk, hogy vármegyei posztjait,

81 1680. okt. 11. Sajógyömör (sedes restauratoria) MNL OL X 1051. 9. köt. (1678–1684) f. 182r (C 1373. filmtári tekercs).

82 1693. okt. 1. Rozsnyó (sedes electoralis) MNL OL X 1051. 10. köt. (1691–1697) f. 185r (C 1374. filmtári tekercs).

83 1683. jan. 7. Rozsnyó (sedes electoria) MNL OL X 1051. 9. köt. (1678–1684) f. 335v (C 1373. filmtári tekercs).

84 1691. nov. 13. Rozsnyó (sedes restauratoria) „restauratio adorsa est, qua cursum suum inchoante dominus vicecomes Stephanus Gyöngyössy diffusa cum expositione declaravit, quid secum officium incommoditatis ferat, iuxta enim grammaticos officium in vero suo sensu servitium denotaret, er merito, hoc si quidem tempore in passu vecturarum, portionum etc. servitia, fatigia haud exanthlari deberent. Quare conglobando suas rationes valedixit, recapitulando suam nuperam valedictionem, qua audita dominus supremus comes suo et totius comitatus nominibus continuationem officii prout et notarii adursere.” MNL OL X 1051. 10. köt. (1691–1697) f. 71r–v (C 1374. filmtári tekercs).

85 1692. dec. 9. Rozsnyó (restauratio sedis) MNL OL X 1051. 10. köt. (1691–1697) f. 144r (C 1374. filmtári tekercs).

86 1700. okt. 4. Rozsnyó (sedes restauratoria) „collectis ergo votis esto primores nobilitatis in prae-mentionatum dominum Stephanum Gyöngyösi calculis etiam suis consenserint, potior tamen vocorum numerus priorem dominum vicecomitem Andream Jelenik desideravit confirmandum et manutendum...” MNL OL X 1051. 12. köt. (1700–1702) f. 1r (C 1376. filmtári tekercs).

követi megbízatásait is elsősorban a főispáni család érdekérvényesítő képességének köszönhető, és nem a vele szemben megnyilvánuló bizalomnak.

A Gömör vármegyei protokollumok átnézésének most mégis az a számunkra a legfőbb tanulsága, hogy 1664 januárja előttről egyetlen biztos adatunk sincsen a költőre, már ha a Tusor Péter tavalyi cikkében a költő személyéhez kapcsolt 1651. évi nagyszombati beiratkozást nem számítjuk. A történész ugyan számos erős érvet felsorakoztat, de koránt sincs még a kezünkben döntő bizonyíték arra nézve, hogy az egyetemi anyakönyvben szereplő Gyöngyösi István azonos a magyar Ovidiusszal. (Az természetesen kizárt, hogy az adatot a két református pseudo-Gyöngyösi valamelyikével kellene összekötnünk, de sajnos rajtuk kívül még mások is használhatták ezt a nevet.)

Itt akár be is fejezhetnénk írásunkat, tobzódva a jól sikerült életrajzi dekonstrukció feletti örömben, ha nem gyötörne bennünket a kínzó kérdés, hogy mi történt a költővel 1629 és 1663/1664 fordulója között (vagy ha a nagyszombati beiratkozást rá vonatkoztatjuk: 1651 és 1663/1664 között). Miért csak ilyen későn tűnik fel a forrásainkban? Régi történelmi tapasztalat, hogy az ilyen különös hiátusok gyakran annak jelei, hogy valamiképpen elvétettük a születési évet, és az általunk vizsgált személy egyszerűen azért hiányzik az iratokból, mert még túl fiatal. Lehetséges, hogy a költő Gyöngyösi István sem 1629-ben született, hanem később?

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához közelebről szemügyre kell vennünk azt a forrást, amelyből az irodalomtörténeti kutatás a költő születési évszámát, kikövetkeztette, a rozsnyói katolikus plébánia első megmaradt anyakönyvét,⁸⁷ amelyet a mormon családtörténeti adatbázis jóvoltából akár az interneten is megtekinthetünk.⁸⁸ Itt azt olvashatjuk, hogy a költőt, Gömör vármegye alispánját 1704. július 24-én temették el, hetvenöt esztendőskorában. Nem véletlenül fogalmaztunk így, mert a bejegyzés, ahogy korai anyakönyveink többségében, nagy valószínűséggel nem az elhalálozás, hanem a temetés dátumát rögzíti. De miért szerepel az 1697-től Csetneken élő költő a rozsnyói matrikulában? A válasz meglehetősen egyszerű: a szinte egyöntetűen evangélikus gömöri bányavároskában, az 1673 utáni szűk egy évtized rövid kísérletét leszámítva – amikor a csetneki városerdítésbe, az ún. „kastélyba” egy licenciatust (más adatok szerint papot) telepítettek – egészen 1734-ig nem tudta megvetni a lábát a katolikus egyház.⁸⁹ Mivel végül a tekintélyes méretű középkori plébániatemplomot

87 A levelek és iratok tavalyi összekiadásában elírásként szerepel csetneki katolikus anyakönyvként: GYÖNGYÖSI ISTVÁN *Levelei és iratai*, számozatlan fényképtábla.

88 Az ingyenes regisztrációhoz kötött adatbázisban az első fennmaradt, 1673 és 1774 között vezetett katolikus vegyes (születési, házassági és halálozási) anyakönyv fényképeit a következő menükön keresztül találhatjuk meg: Search/Records/Browse all published collections/Continental Europe/Slovakia/Slovakia Church and Synagogue Books/Browse through 1,624,867 images/ Roman Catholic/Rožňava/Rožňava. „Familysearch”, elérés 2018. november 11., <https://www.familysearch.org>. Az anyakönyv eredetijét tudomásunk szerint jelenleg a Kassai Állami Levéltár (Štátny archív v Košiciach) őrzi.

89 TELGÁRTI Lipót, „A csetneki plébánia története”, *Magyar Sion* 5, 3 (1867): 199–208, 204–207; BAROS-GYIMÓTHY Eszter, „Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között”, in *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben: a nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (Piliscsaba: PPKE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2014), 153–302, 156.

nem tudták az evangélikusoktól visszaszerezni, éppen Gyöngyösi István unokájának, a bányavállalkozó és alispán (1745–1757) szentkirályi Pletrich Lászlónak, illetve a költő fiának: Gyöngyösi György (1688–1760) váradi kanonoknak anyagi támogatásával építették fel 1753-ra új templomukat.⁹⁰ A költő életében azonban még nem volt itt nyilvános katolikus vallásgyakorlat, a legközelebbi katolikus templom az esztergomi érsek Csetnektől mintegy tizenöt kilométerre fekvő mezővárosában, Rozsnyón állt.

Jellemző a 18. század elejének gömöri felekezeti viszonyaira, hogy a rozsnyói plébániát egészen 1773-ig a Jézus Társaság látta el, és nem világi pap.⁹¹ A jezsuitákat 1659-ben Lippay György telepítette le a városban,⁹² és épített nekik a főtéren, a polgárság nem kifejezetten önkéntes támogatására támaszkodva, rendházat és templomot. A katolikusok azonban még Gyöngyösi idejében is viszonylag kis hányadát adták a bányászatból élő városka lakosságának, ez teszi érthetővé, hogy az anyakönyvben miért tűnnek fel olyan sűrűn az érsek két közeli, 1676-ban katolikus hitre térített falujának, Csucsomnak és Nadabulának lakói.⁹³ A rendház által a provinciának és a rend római központjának küldött éves jelentések (*litterae annuae*) szerint a rozsnyói jezsuita templom az 1690-es években igazán csak a nagy ünnepeken telt meg, amikor a tágabb környék katolikus hívei is eljöttek a misére.⁹⁴ Gömör megye a katolikus reform szempontjából az ország egyik legnehezebb terepének számított (ha nem egyenesen a legnehezebbnek), és ezen a helyzeten igazán csak a rozsnyói püspökség 1776. évi megalapítása változtatott. A helyzetképet érdekesen árnyalja az is, hogy a későbbi rozsnyói székesegyház, azaz a középkori plébániatemplom is csak 1711-ben került a katolikusok kezére.⁹⁵ – Ismételjük el még egyszer lassan, hogy elhiggyük, egy olyan városban, amelynek földesura az esztergomi érsek volt!

A költőt tehát nem saját helységének papja temette el, hanem egy közelben működő jezsuita atya, a rozsnyói residentia plébánosi teendőket is ellátó superiorja, a Turóc megyei Zorkócon született, szlovák származású Zarkóczi Ádám⁹⁶ (1664–1729), aki két társával, Vécsei Istvánnal és az erdélyi (kézdisárfalvai) Demeter Konráddal 1703

90 BADICS, *Gyöngyösi István élete*, 118–119.

91 TELGÁRTI Lipót, „A rozsnyói plébánia története”, *Magyar Sion* 3, 8. sz. (1865): 599–615, 606.

92 Lippay György esztergomi érsek 1659. július 31-én Pozsonyban kelt alapító okmányának kiadása: TELGÁRTI Lipót, „Lippay György jezsuitákat hoz Rozsnyóra 1659-ben”, *Magyar Sion* 3, 4. sz. (1865): 306–310.

93 *Historia annua residentiae Societatis Iesu Rosnaviensis ab anno Domini 1656 continuata* (A továbbiakban: *Historia annua*) ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár (A továbbiakban: ELTE EKK), Ab 100., 4. – A *litterae annuae* ide bemásolt sorozata meglehetősen hiányos, de néhány további adat érdekében meg lehet majd nézni az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében őrzött teljes sorozatot is, lásd: SZILAS László, „Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven”, *Ungarn Jahrbuch* 4 (1972): 172–189, 186–187.

94 1697 „Caeterum, tametsi hic pauci degant catholici, nihilominus e locis circumiacentibus et remotius quoque dissitis tam frequentes maioribus festivitibus confluerunt fideles, ut anni huius spatio sacra exomologesi expiatis esse et synaxi refectos distributorum particularum numerus mille sexcentos sexaginta quinque testetur.” *Historia annua*, 16.

95 TELGÁRTI, „A rozsnyói plébánia története”, 610–611.

96 A *Historia annua* kötet elején található jegyzék szerint maga Zarkóczi Ádám 1702. augusztus 29-től töltötte be a rendház superiori tisztét: 1.

és 1707 között szolgált a rendházban.⁹⁷ Mivel Zarkóczi kézírását egy másik forrás is megőrizte számunkra,⁹⁸ tudjuk, hogy ő vezette azt az anyakönyvet, amelyben Gyöngyösi temetése szerepelt. De vajon ismerte-e a temetést végző pap a neves halottat? Már a kontextus alapján is világos lenne, hogy igen, hiszen hova máshová járhatott volna Gyöngyösi élete utolsó esztendeiben misére, azonban a rendház jelentéseiből az is kiderül, hogy a költő 1689-től biztosan támogatta őket, évente egy-egy hordó borral, amit olykor egy-egy hízott disznóval is megfejtelt.⁹⁹ Tehát már akkor is pártfogóik közé tartozott, amikor még Krasznahorkaváralján lakott. Ha a residentia működése 1708 és 1711 között nem szünetelt volna, és nem veszett volna el az ebből az időszakból származó iratanyag, valamint a ház korai *historia domusa*,¹⁰⁰ alighanem többet is tudnánk Gyöngyösi és a jezsuiták kapcsolatáról, amelynek hátteréhez az is hozzátartozik, hogy a költő dominusát, Andrássy Miklóst a család monográfusa szerint éppen a rozsnói pátterek térítették a katolikus hitre.¹⁰¹

Természetesen az a kérdés is felmerülhet, hogy hol temették el Gyöngyösit, Rozsnyón, ahol 1659-ben a város helyet biztosított egy külön katolikus sírkert számára,¹⁰² és ahol Badics Ferenc is kereste, vagy a csetneki (evangélikus) temetőben, amelyet a helyi szóbeli hagyomány a költő végső nyughelyének tart. Azonban ezt a nem egyszerű fejtörőt most ne próbáljuk megoldani, hanem fordítsuk figyelmünket magára az anya-

97 LUKÁCS László, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, VI (1707-1717), Monumenta historica Societatis Iesu 125 (Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1993), 269; LUKÁCS László, *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*, I-III (Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987), 178, 1765-1766, 1887.

98 MNL OL E 254, Szepesi Kamarai levéltár, Szepesi Kamara regisztratúrája, Repraesentationes, informationes et instantiae, 219. cs. (1713. jan. – ápr.), 1713. ápr./No. 3. 1713. ápr. 8. Rozsnyó. Két korábbi irat hiteles másolata. „Adamus Zarkoczi S. J. residentiae Rosnaviensis superior et loci plebanus” és „Georg Nebest inlyti comitatus Gömöriensis generalis perceptor” aláírásával és gyűrűpecsétjével hitelesítve. Az átírt misszilisek: 1675. szept. 10. Kassa. A Szepesi Kamara a csetneki *castellum officialisainak*. A *castellanusok* kitették a zürzavarok elől a csetneki *castellumba* menekült csetneki iskolamestert (*magister scholae Csetnekiensis/ rector*) Mivel az egyházi embereket nagy veszély fenyegeti manapság, kérik, hogy fogadják be. 1675. szept. 10. Kassa. A Szepesi Kamara tanácsosai Szántóssy András rozsnói (jezsuita) plébánosnak. Megértették a csetneki rektor ügyében írott levelét, kérték tehát a *castellum officialisait*, hogy a rektort fogadják be.

99 Az erre vonatkozó adatok: *Historia annua*, 5. (1689 és 1690), 7. (1691), 8. (1692), 9. (1693), 15. (1696). Az 1694-1695 esztendők esetében és 1696 után alighanem csak azért hiányzik Gyöngyösi neve, mert a jelentések ekkor már egyáltalán nem tüntetik fel a kisebb adományokat.

100 A rozsnói rendházra vonatkozó, 17. századi forrásokat csak elvéve tartalmazó iratanyag: MNL OL E 152, Magyar Kamara Archívuma, Acta Jesuitica, Registrata, 54. d. Residentia Rosnaviensis, Fasc. 1. No. 1-56. Jelenleg a rendház legkorábbi ismert *historia domusa* a következő: *Diarium residentiae Rosnaviensis S. J. ab 1731-1740*. ELTE EKK, Ab 101.

101 MAUER Artúr, *A császentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy nemzetség története* (Pozsony: Méry Ratio, 2005), 34.

102 1659. jún. 5. A pozsonyi káptalan bizonyoságlevele a rozsnói tanács küldötteink, Jacobus Wenczelnek, Bodnár Jánosnak és Szabó Jánosnak előttük tett bevallásáról. A bevallás 11 pontban, Lippai György intésére válaszul. A város piacán lévő katolikus templom felújításáról a jezsuita rendház építéséről. „Quinto: catholicusoknak temetőhelyt assignálunk jó alkalmas helyen, és azt deszkával bé is keréjük.” MNL OLE 152, Registrata, 54. d. Residentia Rosnaviensis, Fasc. 1. No. 56. (18. századi másolat)

könyvre. Zarkóczinak az 1673-ban megnyitott anyakönyvbe bevezetett, 1703 és 1705 közöttől származó anyakönyvi bejegyzései (fol. 358r–359v) már első pillantásra sem tűnnek bizalomgerjesztőnek. Nem csak a temérdek „circiter” (= körülbelül) megjegyzés miatt, hanem azért is, mert egyszerűen túl sok bennük az öttel és tízzel osztható halálozási életkor. Az 1704. évben feljegyzett 18 felnőtt halott közül például tizenegy ilyen találunk. Nem növeli az sem a kutatói bizalmat, hogy Zarkóczi 1705. augusztus 23-én az állítólag 115 éves korában elhunyt Üveges Marinát temette el, ahogy az sem, hogy 1703 novemberében egymás után helyezett végső nyugalomra, egy harminc-, egy negyven-, egy harminc-, egy nyolcvan-, és végül egy kilencvenesztendős embert, mindezt ráadásul circiterek nélkül. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a rendház előjárója nem tartozott a pontos anyakönyvezés úttörői közé. A halálozási életkor a legtöbb pap számára nyilvánvalóan csak másodlagos jelentőségű adat volt, amelyet az elhunytól már nem lehetett megkérdezni, a rokonság pedig, ha egyáltalán kérdezték őket, és nem írták be azt saját becslésük alapján, vagy tudta a halott pontos születési idejét, vagy nem. És ezen az sem változtatott, ha az illető alispán volt, és már a saját korában is híres-neves költő.

Tehát ha az 1704-es halálozásból (temetésből) visszaszámoljuk a hetvenöt esztendőt, egyáltalán nem biztos, hogy a költő valós születési idejét kapjuk. Az a bizonyos 1629 egyáltalán nincs kőbe vésve, sőt az anyakönyvben megörökített halálozási életkor erősen gyanús. De akad-e más olyan adat, amelyre támaszkodhatnánk a kérdésben? Jankovics József kutatásainak köszönhetően van. Ő ugyanis a szakirodalom ellentmondásos közlésein áthámozva magát,¹⁰³ az Egri Káptalan magánlevéltárában újra megtalálta annak az 1670. szeptember 23-án kelt tanúvallatási jelentésnek egy 18. századi másolati példányát, amiben Gyöngyösi István is vallomást tett a Wesselényi-féle szervezkedésről és a kormányzat szerint azzal összefüggő eseményekről.¹⁰⁴ A Bágyoni Benedek egri kanonok és Berthóti Gábor királyi ember által végzett vallatás 1670. július 29-én kezdődött és 1670. szeptember 20-án zárult, a csaknem két hónap alatt, hat nagyobb helyszínen összesen 152 tanút hallgatva meg, főként felső-magyarországi nemeseket.¹⁰⁵ Gyöngyösi István szeptember 9-én vagy az azt követő néhány nap valamelyikén tett vallomást, Lőcse szabad királyi városban, a teljes jelentés 117. számú tanújaként, tucatnyi Sáros és Szatmár vármegyei nemes mellett két Gömör megyei valló, Basó Mihály és saját későbbi ura, szentkirályi Andrassy Miklós társaságában. Nem csupán az utóbbi információ alapján világos, hogy ezúttal nem Gyöngyösi egyik református dublőréről van szó, hanem magából a vallomásból

103 Badics Ferenc a mai nomenklatura szerint az MNL OL E 148. MKA Neoregstrata acta, Fasc. 1737. No. 1. jelzettel idézi a vallatást, javítva Pauler Gyulát, akinél „Fasc 1731. No. 1.” szerepelt. BADICS, *Gyöngyösi István élete...*, 53. (29. lábjegyzet). A javított jelzet alatt valóban az Egri Káptalan anyagából is ismert tanúvallatási jelentés egy 17. századi, Gyöngyösi Istvánt vallomását teljesen azonos szöveggel tartalmazó másolati példányát találjuk.

104 JANKOVICS JÓZSEF és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, „Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 80–92.

105 A forrás pontos jelzete: MNL OL X 493. Az Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára, Protocolla extraserialia, Protocollum extraseriale AG (1667–1672), No. 234. (f. 246r–318r.) Relatio attestationis contra rebelles pro parte fisci regii peractae anno 1670 facta. (1805. filmtári tekercs)

is, mert az 1666. évi murányi tárgyalásokról olyan részletek szerepelnek, amelyeket csak a Wesselényi udvarában komornyikként szolgáló költő tudhatott.

Ahogy a tanúvallatásokban általában, úgy itt is szerepel a vallomástevő életkora, ami Gyöngyösi István esetében nem több mint 33 év. Ha pedig megbízunk ebben az adatban, akkor nem 1629-ben, hanem 1637 körül született, azaz usque nyolc évvel fiatalabb az eddig feltételezettnél! De vajon nincs-e okunk ebben az információban is kételkedni? A hasonló jelentésekben szereplő életkorok elméletileg a vallomástevő saját közléséből származnak, tehát megbízhatóak, azonban bőven találkozunk a korban olyan jelentésekkel is, amelyekben az anyakönyvekhez hasonlóan sok a gyanúsán kerek életkor, mert a vallatást végző személyek láthatóan nem nagyon bíbelődtek a részletekkel. Ahhoz tehát, hogy (a sajnos csak másolatban fennmaradt) vallatás megbízhatóságát meg tudjuk ítélni, a konkrét iratot és esetet kell közelebbről szemügyre vennünk, és olyan vallomástevőket keresnünk, akiknek életkorát máshonnan is ellenőrizni tudjuk.

De először nézzük az összképet. 25 tanú esetében egyáltalán nincs feltüntetve az általunk vizsgált adat, a maradék 127 vallóból pedig 48-nál találunk ötlet osztható életkort, és 11 alkalommal „circiter” megjegyzést.¹⁰⁶ A fentiekből úgy tűnik, hogy itt is jócskán akadnak nagyjából megadott, becsült életkorok, de a helyzet lényegesen jobb, mint a rozsnyói anyakönyv esetében, és száztizenöt éves aggastyánokkal sem találkozunk. Azt is tudjuk, hogy a vallatásnak ezúttal komoly tétje volt, és emiatt talán a hivatalos személyek is körültekintőbben jártak el a szokásosnál. Maga a Gyöngyösinél megadott 33 esztendő egyáltalán nem gyanús, egyáltalán nem kerek, de nem kerülhetjük el, hogy szűrőpróbaszerűen ne ellenőrizzük a teljes adatsor hitelességét. (Ennél többre pedig most átfogó vizsgálat híján egyelőre nem vállalkozhatunk.)

David Spillenberger/Spillenberg, a közismert lőcsei bíró és orvos (1670. aug. 9. Lőcse, 27. szám) a forrásban 43 évesként szerepel. A róla szóló rövid életrajzi feldolgozásban szerepel, hogy 1627. július 22-én született.¹⁰⁷ Máriássy Imre, Szepes vármegye alipánja (1670. aug. 9. Lőcse, 28. szám) 44 esztendősként van feltüntetve. A temetésére szóló meghívóból tudjuk, hogy 1688. november 14-én hunyt el Márkusfalván, 62 éves korában.¹⁰⁸ Johannes Lang (1670. aug. 12. Szepeshely, 54. szám) a vallatásban 23 esztendősként szerepel, és minden bizonnyal azonos azzal a Lang János kassai polgárral, akit 1647. január 10-én kereszteltek Kassán, Lang György fiaként.¹⁰⁹ Ez a három adat tehát teljesen pontosnak tűnik. Ellenőrzési lehetőséget jelent az is, hogy bizonyos személyek a teljes Felső-Magyarországra kiterjedő nyomozás keretében több ízben is vallomást tettek. Egyelőre csak a szóban forgó egri káptalani jegyzőkönyvön belül (*Protocollum*

106 Az utóbbi két halmaznak négy alkalommal van metszete, ilyenkor nem ötlet osztható számot kísér a körülbelül kifejezés.

107 SPILLENBERG-DIÓSZEGI György Antal, „A Spillenberger család lőcsei ága: XVII–XVIII. század”, *Turul* 71, 3–4. sz. (1998): 68–74, 68.

108 Státny archív v Prešove, Špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Magistrát mesta Levoča, XVI/97. f. 240–240. – Ezért és a következő adatért genealógus barátomnak, Hanák Bélának tartozom nagy köszönettel.

109 „Familysearch”, „Janos Lang” keresőszóval, „Košice” születési hellyel.

extraseriale AG) végeztük el összevetésüket (lásd a táblázatot). Úgy tűnik, hogy azokban az esetekben, amikor a megadott életkor nem ötre vagy nullára végződött, és a név sem volt megtévesztően gyakori, az életkoradatok 1-3 éves szórással megegyeztek. (Bizonyos eltérések természetesen az eredeti források másolásából is következhetnek: ezeket sajnos egyelőre nem tudjuk kizárni.)

A vallomástétel	Sorszám	Név	Életkor	Prot. extr. AG.	Az újbóli vallomástétel	Életkor
1670. aug. 12. [Szepeshely]	No. 42.	Semsei György (g)	41 éves	No. 259. f. 340v.	1671. márc. 9. [Abaúj vm]	44 éves
1670. aug. 12. [Szepeshely]	No. 45.	Bakai István (g)	32 éves	No. 259. f. 344v.	1671. márc. 9. [Abaúj vm]	~36 éves
1670. aug. 12. [Szepeshely]	No. 47.	Nagy István (e)	38 éves	No. 300. f. 469r.	1672. május 12. Felsóméra	~45 éves
1670. aug. 12. [Szepeshely]	No. 40.	Török István (e)	40 éves	No. 259. f. 344r.	1671. márc. 9. [Abaúj vm]	~30 éves
1670. aug. 31. Sáros oppid.	No. 79.	Gergelylaci Miklós (n)	62 éves	No. 268. f. 435v.	1671. máj. 22. Eperjes	63 éves
1670. szept. 9.– Lőcse	No. 127.	Zákány András (g)	38 éves	No. 266. f. 429r.	1671. ápr. 29. Szendrő	38 éves
1670. szept. 9.– Lőcse	No. 128.	Pottornay Boldizsár (g)	40 éves	No. 295. f. 457v.	1672. febr. 19. Kassa	~44 éves

Bár vizsgálatunk aligha tekinthető többnek szűrőpróbánál, az elmondottak alapján egyelőre úgy tűnik, hogy az 1670. őszi tanúvallatás Gyöngyösire vonatkozó életkori adata sokkal megbízhatóbb a rozsnyói halotti anyakönyv tájékoztatásánál, és a költő körülbelül nyolc évvel később született, mint az eddig gondoltuk. Ez egyszerre adna magyarázatot az 1664 előtti adatok teljes hiányára, Széchy Máriának 1669-be írott levele fiatalosan tréfálkozó hangnemére, és részben Görgei Judittal való kései, 1674. évi házasságkötésére is. Ha a menyegzőkor harminchét esztendő volt, akkor is öregegénynek számított, de nem annyira, mint azt hagyományosan gondoltuk.

A születési évre vonatkozó új becslés (1637) valójában csak egyetlenegy adattal látszik nehezen összeegyeztethetőnek, a Tusor Péter által tavaly a költőhöz kapcsolt 1651.

évi nagyszombati beiratkozással.¹¹⁰ A bölcsészkar első évfolyamára (*Logici*) ugyanis jellemzően a középiskolai tanulmányok befejezése után, tizennyolc-tizenkilenc esztendősen kerültek a diákok.¹¹¹ Ez azonban nem jelenthette azt, hogy kivételes esetben nem kezdhetette azt valaki fiatalabban is el. Esterházy Pál, a későbbi nádor, aki ugyanabba az évfolyamba járt, 1651 szeptemberében töltötte be a tizenhat évet. A költő egyetemi tanulmányait egyelőre nem akarjuk tehát elvetni, de az azonosítás valószínűsége valamelyest kétségkívül csökkent. Arra sincs még magyarázat, hogy az 1652/1653. tanévben már miért nem találjuk meg Gyöngyösit egyetlen bölcsészkar évfolyam hallgatói között sem. A mérleg másik serpenyőjébe is kerül azonban egy nyomós érv: fiainak gondos nagyszombati, illetve kassai taníttatása,¹¹² amellyel mintha a saját boldogulásának kulcsát akarta volna továbbadni.

A levelek és iratok összkiadása kapcsán meghatározott célokkal indult vizsgálódásunk ezzel végére ért, és meglepő következtetésekhez (vagy magabiztosabban fogalmazva: eredményekhez) vezetett. A hevesi hasonmás és a költő szétválasztása után az életrajz eleje szinte teljesen megsemmisült. Nagy valószínűséggel sem a korai leveleket és iratokat, sem a Gömör vármegyei esküdti pozíció elnyerésére vonatkozó 1653. évi adatot nem a költő Gyöngyösivel kell összekapcsolnunk, hanem az azonos nevű, Füleken lakó, református nemessel, aki feltehetően valamikor az 1620-as évek elején született, tehát jó tizenöt évvel idősebb is volt. Ahogy azt a költő most megtalált megnyilatkozása is igazolja, nem ő volt a prókátor, a „literatus” („gömöri prókátor” tehát nem létezett), hanem a kevésbé művelt, de a jogban járatosabb hevesi szolgabíró. A pecsétek és aláírások vizsgálata nyomán pedig az egyenesen biztosnak mondható, hogy a magyar Ovidius sosem töltött be Füleken seregbírói tiszteletet, a kutatás az életrajznak ezt az egzotikus díszítményét is a hasonmástól kölcsönözte. Talán sikerült a fentiekkel jelezni, hogy időnként mennyire nehéz a két személyt megkülönböztetni, és természetesen hübrisz lenne azt állítani, hogy nekünk ez mindig maradéktalanul sikerült. Abban azonban hiszünk, hogy a kép lényegesen tisztult, és a szépen elváló ungi dublőr után immár lassan és keserves munkával a hevesi imposztortól is megszabadulhatunk.

Mennyiben befolyásolják a fenti feltételezések, eredmények Gyöngyösi életrajzát? Először is úgy tűnik, hogy sosem élt igazi végvári környezetben, mert a jelentéktelen balogi erősségnek, az özvegy nádorné apró magánvárának kapitányi posztját (1669–1670) aligha lehet igazi katonai funkciónak nevezni. Másodszor, ahogy azt a Szepesi Kamarának írott egyik 1694. évi beadványában maga is előadta,¹¹³ Gömör vármegye még alispán korában sem állt szívből mellette: katolikus nemesként idegen elemnek, és elég népszerűtlen figurának számított a 17. század végén és a 18. század elején még mindig masszívan protestáns terület nemesi társadalmában. Nem véletlen, hogy gyermekei házastársai sem tösgyökeres gömöri családokból kerültek ki.¹¹⁴ Evangélikus és

110 ZSOLDOS Attila, szerk., *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1990), 73.

111 Köszönöm Kádár Zsófia e tárgy körben nyújtott szíves tájékoztatását.

112 TUSOR, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális”, 89.

113 GYÖNGYÖSI István *Levelei és iratai...*, 1452150 (No. 66.).

114 BADICS, *Gyöngyösi István élete*, 112–119.

református versenytársaival szembeni érdekérvényesítő képességét az is aláásta, hogy örökjogon soha nem rendelkezett a vármegyében birtokokkal. Ez magyarázza meg azt a kétségbeesett igyekezetét is, amellyel az 1690-es években felségsértési perekben érintett vagy megszakadt személyek gömöri birtokaira akarta rátenni a kezét – megfelelő helyi beágyazottság híján mindahányszor sikertelenül. Ami ingatlana volt, azzal csak zálogjogon, mintegy szolgálati birtokként rendelkezett. A Széchy Mária által számára a derencsényi uradalomból leválasztott Babaluska falu csak 1669 és 1675 között volt a kezén.¹¹⁵ Az 1674-ben Andrásy Miklóstól zálogba kapott csetneki ház, illetve az ugyancsak tőle 1684-ben egy kölcsön fejében megszerzett romos krasznahorkaváraljai ház, valamint az ezekhez kapott részbirtokok szintén csak zálogként voltak nála, és az Andrásyak előbb a krasznahorkaváraljai jószágot (1697), majd a költő halála után, valamikor a Rákóczi-szabadságharc alatt a csetneki házhoz tartozó részjószágokat is visszaváltották.¹¹⁶ A Gyöngyösi család kezén ezután csak az egy szem ház maradt, és az sem sokáig, a familia hamarosan teljesen kikopott a vármegyéből. Vármegyei szinten ez aligha nevezhető sikertörténetnek. Gyöngyösi Istvánt legjobban úgy tudnánk jellemezni, mint ízig-vérig szolgáló nemeset, aki egész életét nagyurak szolgálatában töltötte, és aki csak azokban az esetekben tudott igazán érvényesülni, amikor dominusai éppen támogatták. Talán ennek a jellegzetes familiárisi élethelyzetnek és attitűdnek is része volt abban, hogy saját személyéről műveiben oly keveset árult el, és oly kevésbé mutatkozott öntudatosnak.

Természetesen akkor lehetnénk csak igazán boldogok, ha valamilyen úton-módon a költőnek a tavalyi tanulmányban semmivé tett eredetét, illetve általunk megkérdőjelezett és megkurtított ifjúkorát is pótolni tudnánk, azaz a rombolás mellett valamit építenénk is az életrajzon. Az erre vonatkozó kutatást is elkezdjük már, de még sem biztos, sem valószínű eredményekre nem jutottunk. Mivel Gömör vármegye jegyzőkönyveit felületesen már 1625-től átnéztük, és ebben 1647 előtt semmi nyoma Gyöngyösieknek (és arról sem tudunk, hogy a költőnek lettek volna öröklött birtokai a területen, vagy akárhol máshol), jelenleg hajlunk arra a feltételezésre, hogy származásának titkát másik megyében kell keresni, és talán nem is a nemesi rend soraiban. Ennél tovább azonban jelenleg nyugodt szívvel nem merészkedhetünk.

Bár számos érdekes eredményre jutottunk, és talán sikerült új szemszögből megvilágítanunk néhány, a költővel kapcsolatos kérdést, Gyöngyösi körüli nyomozásunk legfőbb tanulságának mégis azt a felismerést tartjuk, hogy kora újkori személyekre vonatkozó merész életrajzi rekonstrukcióink mennyire törékenyek, és hogy egy vagy egy pár elem kihullása nyomán milyen rohamos gyorsasággal zuhanhatnak össze vagy rendeződhetnek át a pályáiv egész szakaszai. Az azonos névvel megáldott, kor-

115 Babaluska egész falut Badics állításával ellentétben valójában már 1675. május 12-én Krasznahorkán kiváltotta Gyöngyösitől Dobóczy János, a Széchy Máriától 1669. június 1-én zálogba kapott néhány közeli részjószág azonban a kezén maradt. 1694-ben aztán, mikor Koháry István a derencsényi uradalmat a kezéhez vette, és elkezdte visszaváltani elidegenített tartozékait, Gyöngyösi Dobóczy állítása szerint úgy tett, mintha még Babaluska az ő kezén lenne. MNL OL E 148. NRA, Fasc. 1765. No. 63–65.

116 1714. febr. 7. Bécs. III. Károly király bírói parancsa Gömör vármegyének Gyöngyösi Gábor panasza nyomán. MNL OL A 35. 1714. febr./No. 7. = MNL OL X 1. (11985 filmtári tekercs)

társ Gyöngyösik egymással érintkező, időnként látszólag egyetlen torz alakba összeolvadó élete olyan rafinált csapdákkal teli labirintusnak bizonyult, amely egész kutatónemzedékeket vezetett félre, és most is folyamatosan kihívások elé állít minket. Az útvesztőben való 19-20. századi tudós bolyongás eredménye pedig a történeti életrajz műfajának valóságos állatorvosi lova lett. Csak reménykedni tudunk abban, hogy a tavalyi áttörés után most néhány újabb, többé-kevésbé biztos fogódzót találtunk, és ezúttal sikerült szilárdabb pillérekre felépítenünk az életrajzi elbeszélésnek a képzelet cementjével megerősített hídját.

Gyöngyösi István levelei és iratai

Sajtó alá rendezte Jankovics József, Nyerges Judit és Tusor Péter
Régi Magyar Könyvtár, Források 15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017)

A *Gyöngyösi István levelei és iratai* a Gyöngyösi-életműkiadás hetedik és egyben záró darabja. A kötetben 185, Gyöngyösi Istvánhoz köthető irat került közlésre, kiegészítve ezt a *Függelékben* szereplő, eddig tévesen Gyöngyösinek tulajdonított szövegekkel. A kiadvány sajtó alá rendezői igyekeztek minden olyan iratot közölni, amely Gyöngyösi Istvánra mint cselekvő egyénre (*agency*) minél többféle kontextusban vonatkoztatható. Gyöngyösi István iratainak kiadását az is indokolja, hogy az eddig kiadott és az (irodalom)történeti diskurzusba bekerült szövegek mellett megismerhetővé váljék maga az alkotó egyén vagy legalábbis annak egy része, ezzel is dekonstruálva az (irodalom)történet-írásban kanonizált Gyöngyösi-képet.

Tusor Péter a 17. század utolsó harmada és a 18. század eleje között négy, Felső-Magyarországon hivatalnoki pozíciót betöltő Gyöngyösi Istvánt azonosított. (Vö. TUSOR Péter, „A gömöri prókátor és az ungi fiskális. Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121 [2017]: 85–98.) Ezt figyelembe véve igencsak hasznos, hogy a sajtó alá rendezők ragaszkodtak ahhoz, hogy a „költő” Gyöngyösi Istvánhoz korábban tévesen kapcsolt fontosabb iratok közlését is tartalmazza a kiadvány, elkerülve a pontatlan Gyöngyösi-kép továbbélését és újbóli felbukkanását. Tusor Péter a költő Gyöngyösi Istvánon kívül – aki tevékenysége révén Gömör vármegyéhez köthető – talált egy Heves vármegyei alispánt,

egy Nógrád vármegyei, valamint egy Ung vármegyei tisztviselőt is. Az iratanyag elemzése révén a közreadók lebontották a költő életrajzára rakódott rétegeket, létrehozva egy aktuális konstrukciót, egy „új” Gyöngyösi Istvánt.

Ez a személy 1629-ben született, Esterházy Pállal tanult együtt Nagyszombatban, 1663-tól Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária komornyikjaként működött, majd a Gömör vármegyei alispáni tisztséget töltötte be. Görgey Judit férje, 1691-ig pedig öt gyermek édesapja volt. 1674 után Csetneken és Krasznahorkán élt, majd – halála előtt hét évvel – visszaköltözött Csetnekre, ahol 1704-ben hunyt el.

A dokumentumkötet megjelenését nagy volumenű kutatás előzte meg. A sajtó alá rendezők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának különböző állagain kívül több, Szlovákiában található (Štátny archív v Levoči, Štátny archív v Banskej Bystrici, Štátny okresný archív v Rožňave) archívumban is kutattak, és összegyűjtötték Gyöngyösi István különböző iratait. A közreadók azonban figyelmeztetik az olvasót – teljes joggal –, hogy a kiadott Gyöngyösi-korpuszon kívül még lappang(hat)nak a költőhöz köthető iratok, különösen a Szepesi és a Pozsonyi Kamara, valamint az Udvari Kamara és a Magyar Udvari Kancellária gyűjteményeiben.

A kiadványban közölt első irat egy 1658-ban kelt, míg az utolsó egy 1704-ből való levél, tehát a kötetben szereplő levelek Gyöngyösi életének mintegy fél évszázadára vonatkoznak. A sajtó alá rendezők azonban

itt nem álltak meg, hanem közöltek számos, Gyöngyösi hivatalnoki pozíciója során keletkezett, vagy éppen hagyatékával kapcsolatos iratot is. Gyöngyösi István leveleinek nagy részét Krasznahorkaváraljáról keltezte. Erre utal(hat) a kötet borítóján látható, lángokban álló Krasznahorka vára is, ahol Gyöngyösi gyakran megfordult, s hosszabb ideig itt is élt. 1698-tól egészen 1704-ben bekövetkezett haláláig Csetnekről írta küldeményeit. Az olvasó eligazítását segítő talán érdemes lett volna egy itineráriumot is összeállítani, ezt azonban némiképpen helyettesíti az iratok keltezési helyét és idejét tartalmazó mutató a *Függelék*ben.

A levelek időbeli megoszlását tekintve megállapítható, hogy míg 1658 és 1670 között csupán öt levél maradt fenn, addig az 1671–1704 közötti időszakból már csaknem száz. Ez természetesen csak a feltételezhető anyag töredéke. Néha évenként keresztül hiányoznak a Gyöngyösi István által írt és neki címzett levelek, amelynek egyik oka az lehetett, hogy a Wesselényi-mozgalom idején megsemmisíthették azokat, megelőzve, hogy idegen kézbe jutva esetlegesen terhelő bizonyítékul szolgáljanak. E feltevést igazolja az is, hogy Wesselényi Ferenc és Gyöngyösi István levelezésének egyetlen darabja sem ismert – holott Gyöngyösi évekig a nádor szolgálatában állt. Az aktuális (irodalom)történeti diskurzus szerint nem volt beavatva a szervezkedés legtitkosabb mozzanataiba, s bár az ügyben kihallgatták, terhelő bizonyítékok hiányában nem vonták felelősségre; a legfontosabb kérdéseket fel sem tették neki, tehát valószínűleg nem is akarták megvádolni, vö. JANKOVICS József és SZÖRÉNYI László, „Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 80–92.

A Gyöngyösi Istvánhoz köthető iratok tartalmi szempontból vegyesek, a Wesselényi-perben adott tanúvallomásától kezdve Széchy Mária záloglevelén át a hagyatékával kapcsolatos iratokig. A levelek zömét a Szepesi Kamarának (vagy annak egyik tisztségviselőjének), Andrassy Miklós főispánnak, Széchy Máriának, Koháry Istvánnak vagy éppen Karl Strassoldónak címezte a költő.

A már korábban közölt dokumentumok esetében a sajtó alá rendezők feltűntették az előző kiadás könyvészeti adatait, valamint – amennyiben visszakereshető volt – az irat eredeti őrzési helyét. Minden irat esetében megtalálható a közlés végén, hogy az adott szöveg autográf-e vagy sem, vagy csupán az aláírás saját kezű. Az iratokhoz igényes jegyzetapparátus tartozik. A latin nyelvű iratok gondozását és azok magyar nyelvű tartalmi kivonatait Tusor Péter, a személynévmutatót Jankovics József, a helynévmutatót pedig Nyerges Judit készítette. A kötethez tartozó záró és egyben a sorozatot összegző tanulmányt Jankovics József jegyzi.

A kötetben szereplő szövegekben Gyöngyösi István új kontextusban jelenik meg; nem a költő elevenedik meg, hanem a kisbirtokos, a feljebbvalóhoz lojális hivatalnok. A kiadvány mindazonáltal alapvető jelentőséggel bír a kora újkori (irodalom)történészek számára: az iratok kiadása nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette egy új Gyöngyösi-kép megrajzolását.

Balogh Zsuzsánna*

* Készült az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával.

Tóth Zsombor: A kora újkori könyv antropológiája

Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában

Irodalomtörténeti füzetek, 178 (Budapest: Reciti, 2017), 379 l.

Ismert közhely, hogy jó címet adni nehéz. Tóth Zsombor ebben mindig kiválóan teljesített, tanulmánycímei például rendszerint figyelemfelkeltők, játékosak. Erre a kötetére pedig maximálisan igaz, amit egyik korábbi tanulmánykötetének recenziöse megjegyzett: a fő- és alcíme az olvasó sokrétű eligazítását végzi el akképpen, hogy a módszertani választásról sem hagy a legkisebb kétséget sem. (KÁRMÁN Gábor: „Tóth Zsombor, A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez, Kolozsvár, Komp-press – Korunk Baráti Társaság, 2006 [Ariadné Könyvek], 479 l.” [Recenzió], *BUKSZ* 19, 2. sz. (2007): 168–170, itt: 168.) Jelen kötet címeiben mindazok a kifejezések szerepelnek, amelyek a legfontosabb tartalmi és módszertani hívószavak.

Cserei Mihály. Aligha van ma Magyarországon (és Erdélyben is) olyan kutató, aki többet tudna Cserei Mihályról, mint Tóth Zsombor. Ez a kötet számomra mégsem Cserei és a róla felhalmozott impozáns tudásanyag miatt izgalmas elsősorban, hanem a komplex módszer miatt, amelyet Tóth Zsombor ehhez a kiváló forrásadottságú korpuszhoz rendelt a kutatás és a tanulmányok elkészítése során. Ahhoz, hogy a kiváló forrásadottság valóban meg is szülessék, például közel 2500 lap terjedelmű Cserei-hagyatékot, valamint a Cserei-könyvtárat volt szükséges Tóth Zsombornak tanulmányoznia. Lassan 15 év munkáját igényelte mindez.

Az előszó felhívja a figyelmet arra, hogy Tóth Zsombor Csereivel kapcsolatos kutatási eredményeinek csak egy része olvasható a kötetben. Ugyanakkor a kötet tanulmányai, egy kivételével, mind megjelentek magyarországi és erdélyi folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben. Válogatott tanulmányok gyűjteményéről van tehát szó, ahol a válogatás szempontja egyértelmű: ahogy a cím is mutatja, Cserei és a vele való munka bizonyos mértékig apropó, hogy a szerző a kora újkori könyv és írás antropológiájáról beszéljen. A kötet tehát nem a Cserei-életpálya monográfiája, de a különálló tanulmányok egymásutáni olvasása révén mégis egyfajta monografikus jelleg áll össze a szövegekből, amelynek során Tóth Zsombor azt is magabiztosan bizonyítja, hogy Csereit az erdélyi írástudó elit illusztris közösségébe sorolva kell számon tartanunk. A kötetet ez a monografikus jelleg szépen beilleszti az *Irodalomtörténeti Füzetek* nagy múltú sorozatába.

Kéziratos nyilvánosság. A szerző kiindulópontjával, miszerint a magyar irodalomtörténeti kutatások hagyományosan túlértékelik a nyomtatott médium jelentőségét a kora újkori irodalmi nyilvánosságban, teljességgel egyet kell értenünk, jóllehet ebben a kétségkívül létező túlértékelésben bizonyosan szerepet játszik az a tény is, hogy még a viszonylag jól feltárt nyomtatványaink tanulmányozásában is komoly elmaradásaink vannak. Nem kétséges azonban, hogy a kéziratos nyilvánosság a kora újkori irodalom szerkezetében a nyomtatott nyilvánosságétól

alapvetően eltérő, de legalább akkora jelentőséggel bíró nyilvánosságszerkezetet és -működést jelent, amelynek módszeres leírását egyre szükségesebb lenne kiterjeszteni.

A kötet első, programadó – másfelől nézve összegző – tanulmánya a nyomtatott és kézíratos nyilvánosság distinkciójának elvégzését, a kétféle nyilvánosság minél szélesebb körű leírását sürgeti. Hangsúlyosan irodalomtörténeti tétje van a kétféle nyilvánosság és bizonyos szövegtípusok összefüggése vizsgálatának, ahogy a kétféle nyilvánosság és a szerzőség kapcsolata kérdésének is. Meghatározó jelentőségűnek tartom Tóth Zsombor azon megállapítását, miszerint módszertani relevanciája is van ennek az elkülönítésnek, mégpedig az, hogy bizonyos, vitatható módon műfajba és kánonba szervezett szövegekörpuszok és -típusok esetében forráskritikai elvként működtethető (28). A naplóirodalom fogalma alá besorolt, nagyon vegyes típusú szövegek kezelésére tett javaslata ennek példája, a kötet egésze pedig ennek az állításnak, vagyis a kérdés irodalomtörténeti tétjének meggyőző bizonyítéka.

A könyv antropológiája, írás- és szöveg-használat. A főcímben szereplő „könyv antropológiája” kifejezést a kötet hivatkozása szerint Jason SCOTT-WARREN „Reading Graffiti in Early Modern Book” című 2010-es tanulmánya (*Huntington Library Quarterly* 73 [2010]: 363–381) inspirálta. Az, amit Tóth Zsombor elvégez a kötetben, sokkal tágabb és nagyobb ívű feladat, mint amit a Scott-Warren tanulmány felvállal, ám a megközelítés, amit az inspiráló tanulmány által használt kifejezés szándékszik leírni, azonos: antropológia, amely a könyv- vagy íráshasználónak a könyvön vagy íráson hagyott

nyomai segítségével, tehát a szövegek materialítására való tekintet megőrzésével a tágra értett könyvnek az egyéni, személyes lét, a társadalmi élet és anyagi világ változó struktúrájában betöltött szerepét igyekszik feltárni.

A történelmem terhe című, 2006-os kötete óta Tóth Zsombor elköteleződése a történeti antropológiai szemlélet irányában nem változott, s az antropológiai horizont irodalomtörténeti kutatásokban való létjogosultságát, mi több, szükségességét azóta számos – nem csak Csereiről szóló – tanulmánnyal támasztotta alá.

A kötetet nyitó tanulmány az antropológiai szemléletnek a régi magyar irodalomtörténeti kutatás számára történő ajánlását, tehát a szövegek értelmezése mellé a kultúraértelmezés odaállításának újbóli sürgetését vállalja fel. Bár a történeti antropológia szemléletének és módszereinek applikálására történtek kísérletek más kora újkori irodalommal foglalkozó tanulmányokban is, ebben a tekintetben Tóth Zsombor nemcsak mint kezdeményező fontos. Fontos azért is, mert ebben a kötetében egy szerző (vagy hogy a szemlélettel kompatibilis kifejezést használjunk: írástudó, íráshasználó) életművével (írásaktusainak eredményeivel) való egységes szemléletű és módszertani elveket követő szembesülés történik, számos, az irodalomtörténeti praxisunk számára megfontolandó következménnyel. Ugyanakkor a Cserei-szövegek 19. század végi kiadásának szigorú bírálata, ha nem a források eltűnésével, felkutatásának nehézségével szembesülő irodalomtörténész szakmai kérlelhetetlensége hajtaná, akár az antropológus megértőbb, a 19. század végi kutató tudományos – vagy annak szánt – eljárásainak idegenségét megtartó-felismerő nézőpontot is alkalmazhatná.

A bevezető tanulmány legfontosabb része az a módszertani modell, amely szerint az írás- és olvasáseseményeket a történeti antropológia által kijelölt életciklus-események, valamint az élettörténet mikroszintjein feltárt események kontextualizálják. Az eseményként definiált olvasás- és írásaktusnak az élettörténet felől való feltárhatósága persze rejthetne magában csapdákat is, a kettő egymáshoz rendelésének konstrukció volta miatt. A szerző azonban a csapdák görcsös elkerülésének szándéka helyett inkább értelmezői pozíciójának és értelmező műveleteinek nagyfokú reflexivitással való kezelését választja. Így az erőteljes hipotézisek az irodalomtörténeti praxis fikcionalizáló műveleteire irányuló reflexiók is egyben.

A bevezető tanulmány határozott tézise, miszerint „az irodalomtörténeti vizsgálatot kellő forrasodottságok esetében egy adott íráshasználati habitus megértése eredményesebbé teheti, mint egy vitatható poétikai minta visszakeresése és hatásának feltétlen bizonyítása” (46) kétségkívül meggyőző, igaz, a kutatásban gyakorta éppen a „kellő forrasodottságok” hiánya jelenti a problémát. Ám a látszat ellenére Tóth Zsombor nem a poétikai mintákkal való foglalataskodás jelentősége ellen érvel. A poétikai minta ugyanis íráshasználatot, írás- és olvasási praxist meghatározó jelentőségű lehet.

A bevezetőt követő első tanulmány Cserei különböző szövegtípusokba rendelt élettörténeti narrációit mutatja be. Egyben a szövegtípus vizsgálatát felől a műfaj történeti szempontok tarthatatlansága mellett érvel: míg az „emlékirást” a műfaj történeti megközelítés inkább homogenizálja, és ezzel leválaszt róla bizonyos szövegtípusokat, addig az írásgya-

korlatokként való megközelítés lehetővé teszi az élettörténeti narrációk sokféleségének kezelését és egységben láttatását.

A narrációfajta és a hozzájuk kapcsolódó, azokat létrehozó írásgyakorlatok értelmezése a történeti antropológia fogalmi mentén lehetővé teszi az íráshasználati habitus alakulásának megragadását, ahogy például az idősödő, halálra készülő Cserei szükségszerűen az életút leltározását végzi el. Az antropológiai megközelítés szerint az öregkor mint jellemzően kontemplatív életszakasz kulturálisan megformált konvenciói révén határozza meg a cselekvőt, a világhoz, a saját énjéhez és a kettő kapcsolatához való hozzáféréseinek módjait.

A különböző narrációkba szétszórta életbeszélések vizsgálatba emelése az olvasás- és írásgyakorlatok bonyolult rendszerének feltárását teszi lehetővé. Az élettörténetnek a töredékes feljegyzésekből (is) lehetséges újraírása a kora újkori kompilációhoz mint tudós olvasás- és írásgyakorlatok rendszeréhez is elvezetheti az értelmezőt – tehát ezt az alapvetően egyéni motivációk által meghatározott írásgyakorlatot, az élettörténet újraírását visszavezethetnénk ehhez a tanult, oktatásból származó, mindeközben pedig mentalitást meghatározó közösségi írásgyakorlatokhoz is. A kötet későbbi tanulmánya ugyan foglalkozik a kompilációval mint Cserei íráshasználati habitusát meghatározó olvasás- és íráshasználati gyakorlattal, de meggyőződésem, hogy ennek meghatározó szerepét és hatását nemcsak a praxis egyértelmű működtetésekor kell feltételeznünk.

Igaz lehet ez a következő tanulmány tárgya, Cserei logikai és dialektikai jegyzetei kapcsán is. Sajnálatos módon nagyon kevés ilyen logikai vagy dialek-

tikai jegyzet maradt fent (vagy éppen nagyon kevésről van tudomásunk), de az efféle jegyzetekhez kiterjedt nemzetközi szakirodalom párhuzamai kapcsolhatók, különösen ami az elkészítésük módját (az őket létrehozó olvasási és íráspraxisok milyenségét), ennek pedagógiáját és a tudás bennük történő megszervezését illeti. Ez a fejezet egyébként az élettörténeti narrációkat bemutató írás után az életciklusok antropológiai szempontja mentén elhelyezett tanulmányok sorát nyitja meg. Követi ezt egy, a Cserei ifjúságának lezárására fókuszáló vizsgálat – ami a szociológiai jellegű nemzedékfogalom és nemzedéki konfliktus mannheimi elmélete helyett az antropológiai értelemben vett *liminalitás* értelmezői lehetőségét hangsúlyozza.

A Cserei Mihály és Apor István közötti familiáris viszony egy momentumának vizsgálata Cserei leírásainak ellentmondásait és az egyéb forrásokkal történő szembeállításban feltáruló ellentmondásokat értelmezi az antropológiai életciklusok és az élettörténet mikroszintű vizsgálatának egybefűzése által. A Cserei-állítások ebben a modellben nem az igaz-hamis koordináták mentén értelmeződnek, a fókusz a személyes valóságkonstrukció motiváltságán van.

Némiképp kilóg a tanulmányok sorából a Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmussal jellemzett patriotizmusának vizsgálata, mivel itt az antropológiai módszertan kevés szerepet kap. Az érvelésben viszont azok a szövegek is nagy jelentőségűek lesznek, melyek az emlékiratok előzményeiként szolgáltak. Ekképpen a tanulmány annak is bizonyítéka, hogy a műfaji szemlélet által marginalizált szövegek miként válnak mellőzhetetlenné az eszmetörténeti vizsgálódásban.

A III. fő fejezet kimondottan az íráshasználati habitus sajátosságaira fókuszáló elemzéseket gyűjti egybe: Cserei olvas, Cserei hallgat, Cserei ír és másol – hat tanulmány vizsgálja az íráshasználati habitust meghatározó írás- és olvasásgyakorlatokat.

Az első tanulmány Cserei legelső, 12 évesen beszerzett könyvének, Schonaeus *Terentius Christianus*ának marginális bejegyzéseit vizsgálja mint gyakorlati és reprezentációs szerepű írástaktusokat. Míg az előbbieket Cserei íráshasználati habitusának a tankönyvként történő felhasználás során, az iskolai írásgyakorlatokból származó, közösségi eredetű elemei, addig az utóbbiakat az énség közvetítésének eszközeiként értelmezi a szerző. E kétféle szerepkörrel jellemezhető íráshabitus tehát egyszerre egy közös társadalmi-kulturális gyakorlat derivátuma, ugyanakkor egyedi. Kérdés persze, hogy miként lehet az egyediséget megragadni, leírni. Az ABO (Annotated Books Online, <http://www.annotatedbooksonline.com>) szerkesztői, jóllehet elsősorban az egyes olvasóknak a könyvhasználat különböző módjairól árulkodó kézjegyei tekintetében, de számunkra is releváns módon figyelmeztetnek az egyediség nehezen megragadható voltára, mondván: ezek ritkán tudnak mentesülni a hagyományos olvasási gyakorlatok hatása alól.

A Cserei *Praxis pietatis*-olvasásának tanulságairól szóló tanulmány szinte tabudöntőgető módon jár el, amikor olyan kötetet tesz vizsgálata tárgyává, amiben első látásra semmiféle izgalmas bejegyzés nincs, csupán aláhúzások és NB-megjegyzések a margón. Ilyen nyomtatványokkal tele vannak a könyvtáraink, és általában érdektelenség övezi ezeket a bejegyzéstípusokat. Viszont éppen ez

a látszólagos szegényesség vonzza Tóth Zsombort, hogy feltegye a kérdést: mit lehet ezzel kezdeni, ha működésbe hozzuk a mikrotörténeti és írásantropológiai elemzés kontextualizáló lehetőségeit. Ez utóbbi itt is meggyőző eredményeket produkál. A tanulmánynak nem központi célja, mégis fontos eredménye, hogy releváns módon szól hozzá olyan, a kora újkorral kapcsolatos olvasástörténeti és -antropológiai tanulmányokban gyakran elemzett kérdéshez, mint az olvasás, a könyv- és szöveghasználat haszonra irányuló volta. Számottevő eredményre vezetett az a vizsgálat is, amely a Cserei íráshasználati habitusában láthatóvá váló kegyességi reprezentációs folyamat részeként a magyar puritánus kegyességből látszólag hiányzó vallásos kétségbeesésre összpontosít. A *Praxis pietatis* Cserei által megjelölt részeinek az élettörténeti narratívával történő egybeolvasása, majd az ennek során megszülető eredmények, pl. annak valószínűsítése, hogy a Csereiné halálra való „szép készülékében” történő aktív részvétel a *Praxis pietatis* olvasási alkalmaként működött Cserei esetében, megvilágítják, hogy „kegyességet gyakorolni annyit jelent, mint elsajátítani és gyakorolni azt a módot, ahogy szövegeket mint médiumokat használunk annak érdekében, [...] hogy üdvözülésünk bizonyosságát nyerjük el” (208).

A szerzőre jellemző játékosan kétértelmű című „*Cserei hallgat...*” tanulmányban a befogadás mikrokontextusainak és az olvasási szokásoknak a feltárása nyomán Cserei szerencsére többet mond a kora újkori prédikáció befogadásának értelmező-applikatív mozzanatáról, mint amennyit a legtöbb egykorú prédikációszöveg elmondani képes. Mindazt, amit elméletben nyilvánosan le tudtunk írni a szövegen kívüli

kontextusok, a befogadást meghatározó nyelvi-kulturális kódok, a befogadó élethelyzete, identitása és a médiumok hatásáról a prédikációk befogadásában, most a gyakorlatban láthatjuk működni. Egyetlen kora újkori individuum szövegértésében vagy -olvasásában a kultúra működésének olyan történeti lenyomata képződik meg, ami jóllehet teljességében sosem lesz feltárható, mégis a megértés, értelmezés, applikáció nehezen megragadható hármának működéséhez visz közelebb.

Ahogy korábban említettem, a kompiláció írásantropológiai vonatkozásainak feltárására is sor kerül a kötet következő tanulmányában, Pecchius Cisalpinus Jeremias Drexeltől származó története kapcsán. Az élettörténeti narráció antropológiai jellegű vizsgálata mint a kompilációs aktus kontextualizálása a kompilációt nem pusztán mint általánosan használt, tanult olvasás- és írásgyakorlatot mutatja fel, hanem mint én-lenyomatok textualizálását.

A szerző *neve(t)* tanulmányban a familiárisi viszonyoknak az írásgyakorlatot meghatározó szerepe kerül terítékre, s ennek kapcsán a kora újkori szerző fogalmának a kötetben többször is felbukkanó problémája. A szerzőség kérdése e viszonyban meglehetősen bonyolult és sok tekintetben szokatlan képet mutat, s a kora újkori íráshasználó nemcsak ellenáll bevett és nyilvánvalóan anakronisztikus szerző-fogalmaink erőltetésének, hanem – ahogy erre a címválasztás utal – még a képünkbe is nevet. Ahogy a szerző kizárólag filológiai-textológiai alapú definiálása ezekben az esetekben bizonyosan nem tartható, úgy szükséges lehet a következő tanulmány tanulsága szerint feladnunk a másolás, a másolat kizárólag textológiai-filológiai megközelítését is.

E két forrástípus ugyanis mind a kézíratos nyilvánosság működésének leírása, mind az egyéni íráshasználati habitus feltárása szempontjából beszédes – megfelelő kontextualizáció nyomán.

Ezen a ponton, az utolsó tanulmányhoz érkezve teszem szóvá azt, ami a kötet sajátos geneziséből, tehát a különböző időben született, más-más helyeken publikált tanulmányok egy logikus rend szerint építkező, de alapvetően változatlan formában történő egymás után rendezéséből adódik. Elképzelve a szerző esetleges hezitálását, be kell látnom, nincsen középút: vagy teljesen változatlanul kell közölni a tanulmányokat, vagy ha mégsem, akkor a „kis átdolgozás” útja nem járható. Maximálisan értem és megértem a szerző elköteleződését a tanulmányok változatlan közlése mellett, még akkor is, ha ez olyan megoldásokat is eredményez, mint az, hogy az „écriture ordinaire”-nek az egész kutatás és a teljes kötet szemléletét meghatározó fogalma például csak az utolsó tanulmányban jelenik meg először, a 278. lapon – és utoljára a 280. lapon.

Ugyanakkor, ha már ebbe a témába fogtam, érdemes kitérnem arra, amit maga a szerző szintén elmond a bevezetőben: a tanulmányok egymás mellé szerkesztése szükségszerűen eredményezett alkalmankénti ismétléseket. Ez azonban megítélésem szerint itt inkább előny, mint hátrány, egy-egy bonyolultabban frazeált gondolatmenet más kontextusban történő vagy más szövegezésű elmondása ugyanis előmozdítja, hogy a kötet olvasója egy alaposan megtámogatott megértési folyamat végén elégedetten álljon fel az asztaltól. Lehet a tanulmányokat tehát külön is olvasni, hiszen mindegyike jól felépített, lekerekített szöveg. Ugyanakkor a kötet szisztematikus végigolvasása valóban komplex képet rajzol ki mind az alkalmazott módszertanról, mind az ezáltal feltárt, a kora újkori könyv egy akkori használójának gyakorlatában megvalósuló antropológiájáról. Tóth Zsombor munkája kérdésfeltevésében, módszerében, látásmódjában és eredményeiben számos értékes és megfontolandó tanulsággal szolgál a kora újkoros kutatás számára.

Tasi Réka

Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius

Szerkesztette Balogh Piroska, Lengyel Réka (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 376 l.

A kötet a 2016-ban azonos címmel az MTA BTK ITI, a Miskolci Egyetem és az ELTE BTK által közösen rendezett miskolci nemzetközi konferencia szerkesztett anyagát teszi közzé. A korszak irodalmának számos hazai, valamint egy német és egy osztrák kutatóját felvonultató tanulmánygyűjtemény kiválóan igazolja a recepciókutatás létjogosultságát, amennyiben a tanulmányok a szűken vett irodalmi hatáskutatáson túlmenően a latin auktorok befogadásának társadalomtörténeti (oktatás-, sőt politikátörténeti stb.) kontextusait is fürkészik, továbbá szintén válaszolják a kreatív adaptáció mindenkori eszmetörténeti kereteit.

Összességében a feldolgozott források kronológiai rendjét követő tanulmányfüzér darabjai annak a folyamatnak az egyes fázisait tárják fel, hogy e másfél évszázadban az ókori szerzők utolérhetetlen, de formapoétikailag feltétlenül követendő tekintélyekből miként váltak a (neohumanista) képzés emberi-költői mintaadóivá, ahogyan Balogh Piroska Horatius kapcsán írja: „tanítómesterből költőtársá” (200). Mindazonáltal, amint éppen a kötetben bemutatott problémák érzékeltetik, összetett, többretegű folyamatról beszélhetünk, ezért tartom némileg leegyszerűsítőnek Lengyel Réka szerkesztői előszavában a következő megjegyzést: „a magas színvonalú, magyar nyelvű irodalom térnyerése a 19. század második felére azt eredményezte, hogy csökkent a világirodalom klasszikus szerzőinek kultusza” (10). Ezt úgy pontosíta-

nám a kötet tanulságait levonva, hogy az egész irodalomrendszer átalakulása nyomán megváltozott az antikok kultuszának jellege. A magyar szerzők klasszikussá válását megelőzve vagy azzal párhuzamosan folyt a „modernnek” általában vett térnyerése, a háttérben „a régiek és modernnek vitájával” (erről ír pl. Balogh Piroska: 187). A folyamat egyik következménye az újkori nyugat-európai szerzők magyar nyelvű fordításiirodalmának fellendülése a 18. század végétől. Elsőként ez zárkózott fel az antikok mellé, új klasszikusokat teremtve magyarul, például Kazinczy 1814-től kiadott *Szép Literatura*-sorozatában a következő nevekkkel: Marmontel, Herder, Gessner, Sterne, Goethe, Osszián, Lessing. A modern nemzeti irodalmi kánon (főleg Toldy Ferenc nevéhez köthető) kialakítása jórészt a vizsgált időszakot követően történt meg, s a 19. század elején még sem a nemzeti nyelv használata, sem a tartalmi eredetiség vagy az antik formavilágtól való elrugaszkodás nem döntő jellemző annak megítélésénél, hogy egy irodalmi mű a magyar irodalomhoz tartozik-e.

A kötetbe foglalt 18 tartalomgazdag tanulmány részletes ismertetése helyett az alábbiakban néhány, általuk felvetett kérdésre fogok reflektálni.

Lengyel Réka Ovidius-recepciót áttekintő értekezésében az a probléma (is) körvonalazódik, hogy míg az életmű egyes elemeiben (*Metamorphoses*) a poétikai és retorikai stúdium alapszövegeként kíséri végig a korszakot, addig más részei (pl. az *Amores*, *Ars amatoria*) általában kifejezett

tiltás alá estek erkölcsi okokból. Ennek kapcsán azon érdemes elgondolkodni, hogy míg az egész időszakot a klasszikusok auktoritásának átértékelése jellemzi, addig a cenzúra (adott esetben öncenzúra) olvasásmódja eleve nem ismert szerzői tekintélyeket. Erre a kötetben megjelenő példák közül említhető még Horatius Schedius-féle *expurgata* kiadásának terve (194). A klasszikusokat is könnyedén indexre tevő állami cenzorok olyan olvasók voltak, akik kizárólag a szövegeknek a társadalmi képzésre nézve hasznos vagy káros mivoltát mérlegelve döntöttek, végső soron hasonlóan azokhoz, akik (egy másik szinten) önképzésük céljából forgatták e műveket. Ha hozzávesszük, hogy a professzionális cenzorok egyben képzett irodalmárok és sok esetben oktatási vagy egyházi intézmények befolyásos, az irodalmi folyamatokra nem csak cenzorként hatással lévő személyiségei voltak, akkor legalábbis megfontolandó, hogy a cenzúrát ne csupán mint káros jelenséget, hanem akár mint a *Bildung* irodalomszemléletének egyik ösztönzőjét is figyelembe vegyük.

Pap Levente és Czibula Katalin szintén az Ovidius-recepciót tárgyalják, az erdélyi 17–18. századi katolikus történetírásban, illetve 18. századi református drámakéziratokban. Az első esetben a tekintélyhivatkozás módszereit követhetjük nyomon, míg a másodikban már a költői (s főként szerelmi költői) alkat hatására kapunk példákat. Az iskoladrámái jelenet, melyben Ovidius megjelenik a losonci diákok körében és elboroztat velük, jól mutatja, hogy a hivatalos-iskolai antikvitáskép mellett-alatt miféle alternatív olvasásmódok léteztek (49).

Dóbké Ágnes a Barkóczy Ferenc egri püspök, esztergomi érseknek címzett és

tőle származó alkalmi versekben és be-
szédekben vizsgálja az antik szerzők hatását. Itt azt figyelhetjük meg, hogy 18. századi szerzők miként használták az ókori szövegeket az aktuális helyzetre illő bölcsességek, illetve aforizmák tárházaként. Az eredeti pontos kontextus ennél a módszernél nem volt érdekes, így lehet, hogy Ovidius ugyanazon, a szerelmi vágyra vonatkozó sora az *Amores*ből („Vonz mindig, ami tiltva van, és ami nem szabad, az kell”) Barkóczynál egy országgyűlési beszédben a kormányzás (67), míg korábban Mikes Kelemen egyik levelében a török asszonyok ruházata kapcsán (19) kerül elő. Ez az utalásfajta nem a szerző tekintélye miatt használja az idézetet, hanem csak a szállóigeként kiemelhető, rekontextualizálható szövegelem érdekl.

Hovánszki Mária Verseghy Ferenc és Kreskay Imre ovidiusi hagyományban álló kéziratos heroida-énekeit tekinti végig, s ezzel a korabeli zenés játék, illetve opera irodalomtörténetileg kevésbé feldolgozott területére kalauzol. Márpedig az 1800 körüli időszak fontos műfajáról van szó, lévén nem csak Verseghy gondolta úgy, hogy „az opera a legérzékenyítőbb, éppen ezért az ember általános kiművelésére (*Bildung*) is a leghatékonyabb s legalkalmasabb műfaj” (79). Az operát a korabeli antropológiai esztétikák Johann Georg Sulzertől kezdve a szépművészetek egyesülésének tartották, egyfajta csúcsműfajnak, mely legsokrértűbben képes az emberi jellem leképezésére és az ember megszólítására egyaránt.

Laczházi Gyula Ányos Pál és Berzsenyi Dániel „érzékeny” Horatius-recepciójáról ír, Batsányi Ányos-életrajza kapcsán érintve a korabeli irodalmi kánonképzés kérdését. Szerinte Batsányi „felfogását a »régis iskola kánonja«, azaz az irodalmi

kánonnak az antik szerzőkkel való [...] elgondolása alakította” (103). Az a szintén itt említett tény ugyanakkor, hogy Batsányi Ossziánt is vonatkoztatási pontnak tartotta Ányos kapcsán (102–103), mégiscsak árnyalja ezt a képet. Itt szerencsés lett volna a probléma beméréséhez segítségül hívni korabeli elméleti szövegeket, kézenfekvő módon Szerdahely György Alajos 1778-as esztétikáját, mely jól mutatja a „régí iskola kánonjának” érvényesülését. E munka kizárólag antik példaanyagot mozgat, s csak az érvelő részekbe szöveődik be nem antik szerzők említése is, köztük például Ossziáné. Batsányinál viszont már modellszerep jut Ossziánnak, ez tehát elég világos elmozdulás egy történetibb szemlélet irányába, mely egyben magyarzza azt is, hogy maga Ányos miként kerülhetett Batsányi számára a követésre méltó költőelődök közé. Berzsenyi Horatius-recepciója kapcsán az „életeszmeny temporalizálódásáról” ír Laczházi, melyre ez az antik költő (teszem hozzá) azért kiválóan alkalmas, mert az általa felkínált szerepminta nem egységes, hanem többsíkú, önmagában is történettel rendelkezik.

Csörsz Rumén István a bordal hagyományának ókori mintáit követi végig Tinóditól Csokonaiig, a középpontban Csokonai *Miért ne innánk?* című 1796-os Himfy-strófás verse horatiusi vonatkozásainak vizsgálatával. Az élvezetes elemzést Csörsz arra futtatja ki, hogy a költeményben kár olyasfajta „politikai üzenetet” keresni, amilyen a benne hivatkozott Horatius-ódában (I, 37) található, szerinte „a travesztiát inkább magánéleti irányúnak érezhetjük”. Ezt a következtetést azonban érdemes lenne némileg árnyalni. Ha figyelembe vesszük a mű első közlésének kontextusát, a *Diétai Magyar Múza* szövegterét, akkor egyrészt renege-

teg utalást találunk a francia háborúkra, főleg harcra buzdítás formájában, bár itt kétségkívül nem lehet még a győzelmet ünnepleni, mint ahogyan Horatius ünnepli az ellenséges Kleopátra halálhírét. Másrészt viszont a gyűjtemény egy elvontabb, perspektivikus szinten is megszólítja a nemzetközösséget, főként a felvilágosodás-allegóriát alkalmazó *Magyar! Hajnal hasad!* című verssel, amelyből az derül ki, hogy a hadi dicsőséget követően az utópikus „huszadik században” a tudatlanság és babona sötéttségének elmúlásával még nagyobb dicsőség vár a magyarokra: „Lesz még a’ Magyaroknak olyan dicső neve / A’ millyen volt a’ Márs’ mezején eleve”. Ez pedig szintén jó ok a „vigadársra”, amire már a vers első sora felhívja a „magyar hazát”. Ebből a szemszögből olvasva a bordal „Igyunk, eb a’ ki nem barát! / Tegyük le minden maskarát!” felszólításait szintén érthetjük a nemzetközösséghez címzett szózatnak, melyben a bor nem mint a „bűn kelleke”, hanem mint civilizációs „védőital” (116), sőt valamiféle társadalmi egyenlőség jelképe jelenik meg.

Kerti József tanulmánya Aranka György költészetének horatiusi mintáival foglalkozik, azonban végül is a lényegi utánzás neohumanista elvének egyik első magyar teoretikusát sikerül bemutatnia személyében, például *A’ Deák nyelv ellen* című versben: „A’ Nyelv, tsak nyelv ebben semmit nem talállok / A’ gondolat, ’s elme az a’ mit tsudálok” (146). Az alapos forrásnyomozás során Kerti egy helyen kissé túllő a célon, s ez az eset tanulságosan szemlélteti az antik szövegeket mintegy anyanyelvként használó kort a mából megérteni szándékozó értelmezőre leselkedő veszélyeket. Aranka *Fordítás Rusticus Exp. Hor.* címmel közölt versében Kerti feltételezése szerint az „Exp. Hor.” rövidí-

tés Horatius egy magyarázójára utal, aki vélhetően nem más, mint Quintus Junius Rusticus sztoikus filozófus (149). Ennél kézenfekvőbb értelmezés azonban, hogy itt a Lolliushoz címzett episztola 42. sorának első két szaváról van szó („rusticus expectat”), melyekkel Aranka egyszerűen a versben követett locust jelöli meg. Így olvasva nyugodtan érvényesülhet a vers Kerti által ugyanitt javasolt „pragmatikai adaptációként” való értelmezése. Eszerint az áthasonító Horatius-olvasat kiváló példája a Maros partjára kifekvő és a folyó elfolyását váró cigány képe.

Doncsecz Etelka invenciózus dolgozata azt vizsgálja, hogy Batsányi János miként használt fel antik auktorokat, s közülük főleg Horatiust saját önképe kialakításánál. Igen érdekes például az a gondolatmenet, amely (Labádi Gergely 2003-as tanulmányából kiindulva) a Jakobinus összeesküvés kapcsán 1795-ben perbe fogott költő *Mentőírásában* mutatja ki, hogy miként bújik „Horatius bőrébe” (172–176). Meggyőző az érvelés azon része, hogy Batsányi konstrukciójában Ferenc császár Augustus szerepébe kerül (174), amit azzal lehet még még jobban alátámasztani, hogy az „augustus imperator” (‘császári felség’) a Caius Octaviusként született Augustus császárt követően valamennyi római császár megnevezése volt, így Ferencé is, aki utolsóként viselte a német-római császári címet. Kevésbé tartom egyértelműnek a Batsányi *Ode ad Hungarosa* és a *Marseillaise* latin változata közti hasonlóságot (180). A hasonlóság alapja Doncsecz szerint az volna – ha jól értem –, hogy mindkét vers a polgárokat („cives”) szólítja fegyverbe („Ad arma, Cives!” – „Cives! arma sumamus!”), ami a *Marseillaise* esetében nyilván a korlátozott jogú polgárságra utal, de a Batsányi-ódá-

ban nem erről van szó, hiszen a folytatásban a „Bátor szkíták nemes vére” („nobile fortium / Sanguen Scytharum”) már világosan a nemesi felkelés résztvevőit írja körül. Ugyanaz a „Cives” szó tehát (szerintem) különböző jelentésben áll a két versben. Maga a Batsányi-óda egyébként az időszak inszurrekciós költészetének tipikus terméke, Csokonai is ugyanezeket a toposzokat hasznosítja versében *A mostani háborúban vitézkedő magyarokhoz*: „Így dörög a’ vérnek mezején, így tördeli őszve / A’ vér-szín sapkás kaponyákat Scytha vitézünk. / Rajta Magyar! hartzon kell pálmát szedni tenéked, / Hartzra vitéz Nemzet! természet is arra tanított / Hogy paripán üljél, hogy kard legyen a’ te kezdedbe.”

Balogh Piroska tanulmánya azt vizsgálja, hogy Horatius életműve milyen szerepet töltött be a 18–19. századi magyarországi esztétikaoktatásban. Kiderül, hogy az esztétika tantárgyának 1774-es megjelenésével jelentek meg nagyobb mennyiségben Horatius-szövegek a magyarországi felsőoktatásban (186). E jelenségre az értekezés nem nyújt közvetlen magyarázatot, de az érvelésből kitűnik, hogy a Horatius-életmű kiválóan alkalmas volt az esztétikai-tudományos feldolgozásra mind elméleti tézisek (pl. a szenvedélyelméletek) példaanyagaként, mind az *Ars poetica* esztétikai téziseinek okán. Különösen jól használható volt Horatius olyan értelmezésekhez, melyek az irodalmi művet egy érzelmi állapot közvetítőjeként fogták fel (191). Ez az „érzékeny” Horatius került előtérbe már Szerdahely esztétikájában is, s ezt jó volna hangsúlyosan figyelembe venni a század végi hazai Horatius-recepció kutatásában. Balogh Piroska a *Vojtina Ars poeticájának* sorait idézi azt illusztrálandó, hogy a 19. század közepére

miként vált Horatius esztétikai tanítómes-
terből költőtársá (200). Ezen a ponton egy
kis kiegészítést javasolnék. Az itt Arany
Jánostól beiktatott sorok („S eszményi lesz
Béranger, mint Horác, / Vagy a görög, me-
lyet ő magyaráz; / Nem is kell a bajszos
Berzsenyi / Vállára ó palástot metszeni:
/ Jobb, hogy találva ő van és kora”) köz-
vetlenül nagy valószínűséggel Kazinczy
Ferenc *Kis és Berzsenyi* című 1811-es ver-
sére reflektálnak, melyben az ábrázolt
költők antik görög leányalakokhoz vál-
nak hasonlónak, s köztük a Berzsenyinek
megfelelő szoborszerű szépség „barna
selymet hüllogat / Pároszi márvány vál-
lain alá”. A két, fél évszázadnyi eltéréssel
született versrészlet közötti szemléletbeli
különbség jól illusztrálja, hogy az eltelt
időszakban a magyar irodalomban mi-
ként változott meg a művészi eszményítés
felfogása. Kettős mozgásról van szó: egy-
részt kortársná válhat az antik nagyság,
másrészt nem kell Winckelmann módjára
antikná válnia a kortársnak ahhoz, hogy
eszményt képviseljen.

Wilhelm Kühlmann és Elisabeth
Klecker tanulmányai Pyrker János László
Tunisiás és *Rudolph von Habsburg* című
eposzairól különös színfoltjai a kötetnek,
hiszen kétségtelenül magyarországi iro-
dalmi művekről szólnak, melyekről azon-
ban a magyar irodalomtörténet-írás nem
szokott tudomást venni, s a hazai kultu-
rális emlékezet Pyrker vonatkozásában
leginkább csak a magyar irodalmi kánon-
ból való kiszorítására emlékezik („Pyrker-
pör”). A helyzet most változóban van, s
az új irányt az egri Főegyházmegyei Le-
véltár 2017-es Pyrker-émlékkonferenciája
mellett többek között ez a két publikáció
is jelzi. A tét a hazai irodalomtörténet-írás
számára végső soron az, hogy kell-e, le-
het-e, szabad-e „visszafogadni” az osztrák

birodalmi narratíva termékeit a magyar
irodalomba? Különösen nehéz kérdés ez
egy olyan szerző esetén, aki magyarorszá-
gi főpap létére nem magyar, hanem német
irodalmi kapcsolataira helyezte a hang-
súlyt. Mindezek a problémák azonban
csupán a két itt közölt tanulmány kötetbe-
li kontextusában jelentkeznek, magukban
a német és osztrák kutatók által jegyzett
szövegekben nem (vagy csak érintőlege-
sen) vetődnek fel. Ez a tény önmagában is
jelzi, hogy Pyrkernek milyen tökéletesen
sikerült beilleszkednie a német nyelvű
irodalom közegébe. Kühlmann a Habs-
burg-hú „birodalmi romantika” minta-
példányát látja a *Tunisiás*ban, mely főleg
az *Aeneisszel* mutat szerkezeti-motivikus
hasonlóságokat, Klecker pedig a *Rudolph
von Habsburg Aeneis*-imitáció voltát, illet-
ve homéroszi jellegzetességeit tárgyalja.
Érdekes, hogy Kühlmann Pyrker témavá-
lasztását (V. Károly 1535-ös hadjárata az
észak-afrikai kalózok ellen) megokolandó
több lehetséges magyarázatot is figyelem-
be vesz (205–208), azonban nem mérlegeli
ebből az aspektusból az *Aeneis*ével azonos
helyszín (Karthágó/Tunisz) jelentőségét.

Csonki Árpád Pálóczi Horváth Ádám
és Perecsényi Nagy László eposzainak
jegyzetanyagát dolgozza fel, bemutatva az
alkalmazott antik idézetek különböző le-
hetséges funkcióit, mely a hagyományhoz
való kapcsolódás és az attól való elrugasz-
kodás egyaránt lehet.

Tóth Sándor Attila a Vályi Nagy Ferenc-
nél megnyilvánuló „horationizmusról”
írva a Horatius-követés különböző szint-
jeire hoz megvilágító példákat a formai
követéstől addig, hogy a költő már „bele
is tud hatolni” a példány szellemiségébe
(270).

Vaderna Gábor Berzsenyi Horatius-él-
ményének apropóján elsőként a korabeli

antikvitas-recepció mai feldolgozásának módszertani buktatóira figyelmeztet. Vajon egy olyan időszakról szólva, amikor az alpműveltség része volt az ókori auktorok műveinek szó szerinti ismerete, visszatekintve mennyire tudjuk jól megítélni, hogy egy szövegszerűen felismert utalás milyen szintű, van-e mögötte mélyebb tartalom, s ha igen, pontosan mi is az? (284.) A továbbiakban a *Horátz* című Berzsenyi-vers esetében mutatja be az egyszerre „hű és hűtlen” követés módszereit (304). Ehhez kiegészítésül: Berzsenyi az effajta lényegi, a mintát átsajátító követés metodológiájának kifejtését magánál Horatiusnál is megtalálhatta, a *Maecenas-hoz* írt episztolákban (Ep. I. 1, 11–18; Ep. I. 19, 19–28).

Vámos Violetta és Gábor Dávid Vörösmarty ovidiusi (*Metamorphoses*-i), illetve Petőfi horatiusi szöveghelyeit veszik sorra. Ők voltak az első magyar költők, akiket már korukban sem volt szokás antik elődökhöz méregetni, ezért tanulságos felidézni, hogy már csak képzettségük okán is fontos értelmezésükhöz ez a szövegháttér.

Buda Attila és Tüskés Anna a fóti Károlyi-kastély és a keszthelyi Festetics-kastély könyvtára (mára részben megsemmisült) állományának Horatius, Ovidius és Vergilius-példányait tekintették át, még a margináliákat is bevonva a vizsgálatba. Az összefoglaló szerint a fennmaradt különféle könyvjegyzékek többek között az eltérő társadalmi rétegek olvasási szo-

kásaiba engednek betekintést. Azonban talán óvatosabbnak kellene lenni az olyan kijelentéssel, mint hogy „a Veszprém megyei köznemesi könyvtárak [...] nem tartalmazzák e három antik szerző műveit” (325), hiszen történelmi okokból éppen a köznemesi könyvtárak kallódtak el a legnagyobb valószínűséggel. Hudi József itt hivatkozott 2009-es könyvében például a tótvázsonyi Oroszy Pál könyvtárának csak 12 fennmaradt példányáról tud beszámolni, s ennyiből nyilván csak korlátozott következtetések vonhatók le. A kérdés maga mindenestre igen izgalmas: vajon Oroszy és köznemesi társai csak Senecát és Cicerót olvastak, az antik fikciós költői szövegeket pedig inkább meghagyták a főuraknak és az értelmiségnek?

A tanulmánykötet összességében nemcsak az irodalomtörténész szakmát szólítja meg, hanem a társszociplinák, illetve adott esetben a külföldi kutatás számára is érdekes. (Sajnálatos, hogy hiányzik a kötet szerzőinek szakmai adatait egybegyűjtő függelék.) Az igényes kivitelű, számos illusztrációval ellátott kötet tudás és inspiráció forrása mindazok számára, akik mélyebben, nemzetközi összefüggéseikben szeretnének megérteni irodalmi folyamatokat. A tág kitekintésnek köszönhetően a kötet rendkívül tanulságos hosszmetsetet nyújt a 18. század és a 19. század első felének magyarországi irodalmáról egy olyan aspektusból, amely lehetővé teszi lényegi szemléletbeli átalakulások megfigyelését.

Fórizs Gergely

Szirák Péter: Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közti magyar irodalmi útirajzról

Budapest, Ráció-Tudomány, 22 (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 132 l.

Az irodalomtudományos érdeklődés az irodalmi útirajzok meglehetősen heterogén „műfajának” vizsgálatában sokáig csak azok formálesztétikai szempontjaira korlátozódott. Amíg ennek a 18. század végére hatalmas fellendülésnek örvendő „célorientált” műfajnak a területét esztétikailag alulértékeltként mellőzték a tudományos kutatás fókuszából, addig a *Grand Tour* praxisának hagyományából keletkező utazási formák és „programok” az egyik legfontosabb lehetőséget jelentették a tapasztalatszerzés, az önismeret és a megismerés számára. Ez az *utilitas* szempontjából nem fikcionális, dokumentarista jellegű műfaj egészen az 1980-as évekig úgy maradhatott az irodalomtudományos kutatás látókörében, hogy csupán a tradicionális irodalomtörténeti és -elméleti kánon peremterületének számított.

Sok esetben még a történeti kutatás is csak az útirajz részleges vizsgálatában merült ki anélkül, hogy annak teljes (irodalmi) spektrumát feltárta volna, vagyis csupán forrásanyagként szolgált más diszciplínák számára. Abban azonban, hogy napjainkban a *travel writing* többek között az angolszász kutatás egyik kiemelt területének mondható, a „térbeli és geopolitikai” fordulat, valamint a feminista és posztkoloniális diszkurzus is (ezen a helyen talán elég csak Edward W. Said *Orientalizmus* című könyvére gondolni) jelentős szerepet játszott.

Az irodalmi útirajzok jelentőségét a hazai kutatás is csak olyan tájékoztató, előkészítő funkcióra szűkítette, amely a tudásszerzés eltérő formáihoz, a kulturá-

lis kapcsolatok rendszeréhez, a társadalom- és mentalitástörténeti összefüggések feltáráshoz járul hozzá. Az útirajzok irodalmi teljesítményét ezért csak az egyes életművek „kiegészítő” részeként tárgyalták, szerzői biográfiai adatok gyűjteményeként értékelték, vagy más szövegek kontextusában mérték fel.

Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című könyve úgy lép be ebbe a diszkurzív térbe, hogy a *travel writing studies* releváns kutatási irányait és annak kevésbé feltárt szegmenseit egyaránt bekapcsolja a magyar útirajz vizsgálatába. A Ráció-Tudomány sorozatának 22. darabja tehát olyan kötet, amely – s ezt az alcím jelzi – kifejezetten a magyar útirajzok irodalmi olvasását hajtja végre. A *Bevezetés* egyrészt számot vet az útirajzok kultúrtörténeti szerepével és beágyazottságával, vagyis azzal, hogy az utazás nemcsak az irodalom egyik legősibb toposza, hanem – antropológiai vonatkozásban – nem más, mint *conditio humana*. Másrészt úgy tekinti át a különböző utazásfelfogásokat és az utazás általi tapasztalat (fel)használhatóságát, hogy a *travel writing studies* legfontosabb kérdésirányait és súlypontjait helyezi előtérbe. Azért olyan jelentékeny, hogy éppen a „kulturális idegenség” jelensége (8), a „technika” (9), valamint a lejegyzés és közvetítés (10–11) fogalmi alkotják a tudományos vizsgálat kiindulópontját, mert az utazás-kutatás történeti horizontváltásait ezeken a kérdéseken keresztül lehet láthatóvá tenni. Az, hogy a kulturális idegenséget alapvetően a 19. századi feljegyzések és irodalmi szövegek állították elő,

közvetlenül azok performatív teljesítményére és szignifikáns szerepére hívhatja fel a figyelmet. Az útirajzok írói egy bizonyos olvasói réteghez általában meghatározott céllal fordultak (gondoljunk például a *guidák* funkciójára), így az utazási irodalom nagyon szorosan kapcsolódik a fordítás logikájához, főként azért, mert a kulturális különbség vagy idegenség szinte mindig a megértés általi feloldhatóságot feltételezi. Ahogyan az útirajz definitív meghatározhatósága esetében a legtöbb teoretikus a „nem-fikciós domináns” (12) és a személyes elbeszélést tünteti fel a „műfaj” alapkritériumaiként, úgy az útleírások és útirajzok logikai-strukturális felépítése elsődlegesen a *különbségre* épül. Nyilvánvalóan jelentős hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az egyes szövegek között, azonban mindegyiknek a saját kultúrától eltérő kulturális forma, vagyis az idegenség tapasztalatát megalapozó másság és különbség képezi az alapját. Innen nézve érthető, hogy a mássággal való kapcsolat szükségszerűen kiemeli a saját (honi utazók esetében a magyarországi) gazdasági, politikai, kulturális, intézményi környezetre és körülményekre történő utalásokat.

A *Bevezetésben* olvasható történeti áttekintés egyik fő kérdése a technikai és mediális feltételek utazásra gyakorolt hatásával kapcsolódik össze. Ebben az esetben ugyanis nemcsak maga az utazás módja és minősége, valamint a tér- és időtapasztalat szerkezete, továbbá mindezek rögzíthetősége változik meg az írásos feljegyzések primátusát kikezdő fényképezés és az addigi utazási módok hatékonyságát kétségbe vonó vasút megjelenésével. Az irodalmi útleírásnak immár a saját teljesítményének következményeként előálló jelenségeket kell felülmúlnia. Az irodalmi útirajzok ugyanis

éppen az általuk megteremtett kulturális idegenség feloldását célozzák akkor, amikor a leírásokon keresztül a másság és különbség meg- és felismertetését hajtják végre. A fennálló különbséget azonban azért kell hirtelen újra láthatóvá tenni, mert a turizmus mint iparág megjelenése az idegenség illuzórikus felfüggesztésének vagy megsemmisítésének ígéretét hordozza. Amíg az utazás nem irányított, kívülről mégis az, mert az indusztriális működés logikája határozza meg, hová is érdemes vagy kell utazni. A turizmus tehát olyan módon válik el az utazástól, hogy a látvány azonnali elérhetősége és a vonzó, preformált ajánlatok elvi biztonságga éppen a tapasztalat- és ismeretszerzés lehetőségét szűkíti le. Ezáltal az újdonság vagy másság formáinak előkerülése nem a befogadás elvárásrendjét töri meg az idegenség alakzataként, hanem becsatlakozik az előre rögzített horizontba. Talán nem véletlen, hogy az út és a beíródás viszonyának értelmezésekor Derrida a *via rupta* kifejezés „erőszakos” karakterére, a felület felhasítására, a (be)írás alakító munkájára hívja fel a figyelmet.

A kötet *Tanulás és esemény* című (A *régi magyar utazók példája alcímű*) fejezete már az említett kulcsproblémák és kérdések felől olvassa a 16–17. századi utazási irodalmat. Az, hogy az utazást egyszerre tekintették tudományos és művészeti tevékenységnek, a könyvnyomtatás kultúrtechnikájával szorosan összekapcsolódik, ugyanis az utazás ebben a tekintetben más szövegek olvasásának útját is jelöli (19). Szírák itt azért sem végzi el a motívum- és fogalomtörténeti változások összegyűjtését, mert nem a peregrináció és a modern utazási formák kapcsolata érdekli, hanem az útirajzok történeti funkcióváltásainak feltárása.

Többek között az, hogy a *descriptiók* a hasznosság és a gyönyörködtetés elvére épülnek, vagyis az érzékek és az értelem munkájára hatnak. Olyan korlátozó-szabályzó instancia válik láthatóvá bennük, amely az egyes útirajzok és azok szerzői közti eltéréseket mutatja föl (Justus Lipsius, Bethlen Miklós vagy Frölich Dávid írásai esetében). Ez pedig még akkor is kiemelkedő jelentőségű marad, amikor már nem lehet egykönnyen eldönteni, hogy egyéni utazási tapasztalaton alapuló útleírásról vagy narratívába rendezett útirajz-rekonstrukcióról van-e szó. (Talán ehhez kapcsolódik a „műfajtól” nehezen elválasztható igazságigény kérdése is.) Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert és Bethlen Miklós szövegeinek vizsgálatán keresztül arra vállalkozik a szerző, hogy az útleírás különböző módjait mutassa be és értelmezze. Ameddig az egyik esetben a szöveget a látványmegjelenítés szervezi meg, addig a másakra éppen annak lefokozása, az interszónális viszonyok leírásával és az idegenségtapasztalat színrevitelével való helyettesítése jellemző. Ez pedig már az útirajzok és útleírások vonatkozásában azért nem jár együtt a hasznosság és a (*guidák* szerkezetét uraló) sematikus elvű elhelyezésével, mert az útirajzok itt – kiszámíthatatlanságuk miatt – kifejezetten irodalmi szövegekként jelennek meg.

Az, hogy tekintet fejlődésével párhuzamosan változó utazási tapasztalatot alapvetően a látvány kitüntetettsége alakítja, a *Grand Tour* különböző megjelenési formáit is valamelyest meghatározza, és az útleírások változását is magyarázza. A kötet következő, *A (kül)hon felfedezői* című fejezete, főként a vizualitás szempontját előtérbe helyezve, részletes elemzéseken keresztül gyűjti össze és interpretálja a 19.

század legfontosabb magyar útirajzait. Az alcím (*A 19. század elejének magyar utazási irodalmáról*) az előző fejezetével ellentétben éppen arra mutathat rá: a kutatásnak itt jóval kiterjedtebb korpuszt kell befognia, ezért bizonyos értelemben megtevesztő, hogy az csak a századelő utazási irodalmát tematizálja. Szirák azonban itt olyan rendezővel választ, amely egyszerre teszi lehetővé az anyag történeti és hatástörténeti elhatárolását. Nemcsak arról van szó tehát, hogy 1848–49 következtében radikálisan csökken az útirajzírók (és az útirajzok) száma, hanem arról is: a 19. század első felében olyan jelentékeny útirajzok születtek, amelyek még a „műfaj” 20. századi alakulásának is mértékadó vonatkoztatási pontjaiként szolgálnak. A fejezet ugyanis Kazinczy, Széchenyi és Szemere szövegei mellett Vámbéry Ármin és Jókai Mór (sokszor pittoreszk) kül- és belföldi útirajzait (44) is tárgyalja, azonban ezek cél és feladat tekintetében nem különülnek el annyira a *Napló* vagy az *Utazás külföldön* textuális működésétől. Kazinczy és Széchenyi útirajzai azért is töltenek be kiemelt pozíciót a fejezet argumentációjában és felépítésében, mert ezáltal a „home tour” és a külföldi, összehasonlító útleírások is elkülöníthetők, sajátosságaik és eltéréseik bemutatathatók, párhuzamba állíthatók. A „honismeret” és a „nemzeti közösség építése” (31) mindazonáltal olyan indítékai voltak az útirajzírásnak, amelyek annak mindkét típusát jelentősen meghatározták. Széchenyi és Wesselényi szövegeinek irodalmi olvasása ezen kívül a *Bildungsreise* narratív struktúrája felől is elképzelhető. Szirák értelmezői módszere ebben a fejezetben azért is figyelemre méltó, mert az egyes szövegrészek értelmezésébe minden esetben belépteti azokat az olvasástapasztalatokat és szövegemlékeket, amelyek a

magyar útirajzokat világirodalmi kontextusba helyezhetik. Mindemellett úgy olvassa például Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című útleírását, hogy annak a mai, kortárs irodalmi alkotások narrációs-deskriptív eljárásaira gyakorolt hatását is vizsgálja (pl. összekapcsolja Oravecz Imre 1979-es verseskötetével).

Ez a perspektíva a kötet további fejezeteiben is kimondottan termékenynek bizonyul, hiszen *Az utazás melankóliája (Kosztolányi irodalmi útirajzairól)* című egységben az „érzékelés nyelvi színrevitelének” (47) és a tekintet leírásának vizsgálata még Szepsi Csombor Márton szövegéhez is (vissza)kapcsol. Kosztolányi útirajzaiban a melankóliát alapvetően a közvetítettség tapasztalata teremti meg – a hangulat- és látványbeli közvetítés és a távolság emlékezetre bízott leküzdése. Az, hogy az irodalom nyelvileg képes megteremteni az (imaginált) látványt, az utazás helyére lépő tapasztalat összetételére, valamint az otthonosság és idegenség területei közti folytonos átjárásra is felhívja a figyelmet. A Kosztolányi-fejezettől a szerző értelmezői nyelvét tekintve is eltérő „*Utaztatás*” és *tanúságtétel* (Illyés Gyula és Nagy Lajos *Oroszország-útirajzai*) című részt egy olyan összehasonlító vizsgálat alkotja, amely az „erőszak”, a „vallomás” és a „retusálás” fogalmi köré szerveződik. A politikai turizmus mechanizmusát értelmező, ezáltal az útirajzok (felülről) irányítottságát is magyarázó szöveg a tárgyilagosság és óvatosság szempontjainak beemelésével az útleírások már említett igazságvonatkozásának kritériumát is érinti, hiszen külvilág felé történő manipulált reprezentáció a Szovjetunió „médiatechnikájának” fontos eleme volt. Ezért értekelődik fel – politikai felelősségvállalás tekintetében is – a tanúság-

tétel kérdése. Vas István visszaemlékezéseinek bevonása (Nagy Lajos és Illyés alakjainak megidézésével) az útirajzírás 1930-as évekbeli mentalitástörténeti és politikai feltételeit, körülményeit és következményeit is feltárja, s érzékelteti a nyelvi lehetőségek határait is.

A *Ki említ megérkezést?* hatodik és hetedik fejezetét, amelyek a kötet leg-rövidebb részei, az erdélyi tematika köti össze. Amíg a Szabó Lőrinc utazásait tárgyaló *Zajos és néma múzeum (Szabó Lőrinc Erdélyben)* című részt „alapvetően az *elidegenítés/elidegenülés* számbavétele határozza meg” (74), addig Németh László részben utópisztikus leírásaira a kultúrídeológia centrális szerepbe kerülése jellemző (*Az utópia „térvesztése”: Németh László Romániában*). A két fejezet logikus kapcsolatát az elveszített területek és a közbejövő másik kultúra eltérő megítélése szavatolja, ugyanis a két rész a megváltozott Erdély két különböző képét állítja párhuzamba. Szabó Lőrinc „tudósításainak” esetében a kiismerhetetlenségről, a váratlanságról és az idegenség *par excellence* megnyilvánulásáról van szó, Németh László vonatkozó, sokszor értekező prózába hajló szövegrészei pedig ezzel szemben a másik kultúra értelmezésére és az utazás során látottak teljes körű regisztrációjára vállalkoznak.

Szirák könyvének *Tanulmányutak (Az identitás kérdései Móricz Zsigmond, Tamási Áron, Márai Sándor és Cs. Szabó László útirajzaiban)* című fejezete akár a kutatás addigi tapasztalatainak és eredményeinek összegző kísérletként is olvasható, ugyanis olyan csomópontokat gyűjt egybe, amelyek a kötet valamennyi részében a teoretikus kérdések alapját képezték. Egyrészt azért, mert „nagyobb részt a *Grand Tour* útvonalairól tudósítanak” (82), másrészt pedig azért, mert itt is az

előző négy fejezetben olvasható dilemmák kerülnek a reflexiók középpontjába – nyilvánvalóan azzal a lényeges különbséggel, hogy Móricz által a parasztság életformáinak feltérképezése (83), Tamási révén a Pulszky és Bölöni utáni amerikai útleírás vagy Márai nyomán a magyar polgári kultúra (felvidéki) hanyatlása és térvesztése merőben más tapasztalatokkal is szembesít. A Cs. Szabó László által „rajzolt” Erdély-kép – például Németh Lászlóétól eltérő módon – az együttélés nehézségeire, az elképzelt Erdély problematikájára mutat rá. A *Tanulmányutak* fejezet egyik legnagyobb érdeme azonban mégsem a számos forrás egybegyűjtése és az egyes szerzők útirajzainak összevetése, hanem a műfaji mintázatok szétszalászása. Az tehát, hogy Szirák Péter a beszédmodok pluralitásának és a textuális-műfaji jelzéseknek (vallomás, napló, esszé) az értelmezését is végrehajtja.

Kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy Szabó Zoltán útleírásai miért alkotnak egy másik, bár az eddigiekkel szorosan összetartozó fejezetet (*Az erendő otthonosság esélye: Szabó Zoltán balkáni útirajzáról és „szerelmes földrajzáról”*). Magyarázat lehet rá, hogy Szabó esetében egy teljesen más útvonalról van szó, jóllehet a szerző együtt utazott Németh Lászlókkal Erdélybe, mégis sokkal inkább az „áthatolhatatlan idegenség” (104) tapasztalatának színrevitele biztosítja külön helyét a kötetben. Ehhez kapcsolódik továbbá, hogy Szabó Zoltán írásainak térképét a magyar irodalmi hagyományban létrejövő földrajz építi fel, s kevert mintázatú útleírásai a magyar szociografikus irodalom alakulásában és alakításában is domináns szereppel rendelkeznek. Innen nézve beláthatóvá válik, hogy a táj olvasását az irodalmi szövegek teszik lehető-

vé, vagyok azok juttatják a tájat sajátos értelemhez – azonban ez mégis utazás és olvasás egyidejűségének lehetetlenségére mutat rá.

Az idegen tekintete Márai Sándor útirajzaiban és a San Gennaro véreben című fejezet úgy zárja le a könyvet, hogy egy főként szövegelemzésen alapuló tanulmányban kapcsolja össze az útleírás és útirajzok történetének addigi vizsgálatából származó belátásokat. Márai regénye ugyanis nem a „hagyományos” útleírás mintáit követi, inkább egy nyomozás-történet narratívájának leíró részeiből származó utazástapasztalatot teremt meg. Ez megkülönbözteti a regényt Márai másik, a fejezetben tárgyalt szövegétől, a *Napnyugati őrjárattól*, azonban az utazó tekintetének mint a régiség tanújának tekintete (117) az *Egy polgár vallomásaival* vagy az *Istenek nyomábannal* még inkább összeköti. Szirák itt tehát alapvetően olyan szövegeket választ, amelyek valamiképpen az utazási irodalom teljesítőkétségének határait is jelzik. A kifejezetten összetett és sokrétű irodalmi alkotások ugyanis ekkor végleg elveszítik kapcsolatukat a guidákkal és a bédekkerekkel, amelyek időközben vagy átalakultak, vagy teljesen feloldódtak a turizmus 21. század technológiáiban.

Összességében elmondható, hogy Szirák Péter *Ki említ megérkezést?* című könyve nemcsak a *travel writing studies* hazai kutatásának egyik legfontosabb állomása, amelyet az ilyen irányú tudományos vizsgálatok a jövőben bizonyosan nem hagyhatnak figyelmen kívül, hanem – értelmezői nyelve miatt – a szélesebb olvasóközönség tájékozódása számára is referenciapont lehet.

Pataky Viktor

BÍRÓ FERENC

Személyes emlékek Szauder Józsefről (1917–1975), születésének centenáriumára után

Előbb bemutatkozik az emlékező. 1960-ban végeztem a szegedi bölcsészkaron, ebben az évben kaptam meg magyar–francia szakos tanári okleveletem, ezután egy évet gyakoronokként tölthettem az MTA Irodalomtörténeti Intézetben. Az volt a terv, hogy az egy év után visszakérek Szegedre, s ott Szauder József mellett leszek tanársegéd.

Szauder Józsefet ebben az évben nevezték ki Szegedre, amit ő aligha értékelt kedvező fordulatként. Arra nyilván nem gondolt, hogy Szegedre költözik, ekkortájt sok oktató járt le, de tudtommal senki nem vállalkozott arra, hogy a pesti lakását szegedire cserélje. A hetenkénti lejárás pedig fárasztó volt és – nem utolsósorban – időrabló. Szauder József ekkor már túl volt a negyvenedik életévén, s mivel nem volt jó káder (nagy polgári család leszármazottja volt), az igen sikeres szakmai pályafutását általában bizonytalanság övezte. Az Eötvös Collegium tagjaként szerezte meg magyar–olasz szakos diplomáját (ekkoriban már az egyik legjobb, ha nem éppen a legjobb magyar italianistának számított), az Eötvös Collegium vezetőtanára volt, olaszt és magyart is tanított az ELTE-n. 1956-ban hívták át az akkor alakult Irodalomtörténeti Intézetbe barátai, amely csak jóval később lett Irodalomtudományi Intézet. Teljes körű védelmet azonban ez sem jelentett, sok körülmény utal arra, hogy 1960 táján valami szigorodás zajlott le a kulturális életben, amelynek voltak durva jelei is. Szauder József Szegedre helyezése nem tartozott a goromba dolgok közé, de azért távol esett az élet természetes rendjétől is. Ő – emlékeim szerint – nyíltan ugyan nem háborgott ellene, de azért elég morózusan vette tudomásul. Szegeden általában véve jó emberi közegbe került, Ilia Mihály, Kovács Sándor Iván s a hamarosan érkező Csetri Lajos mellett talán nem szerénytelenség, ha magamat is megemlítem.

Mint említettem, én 1960–61-ben egy évet az Intézetben töltöttem, ő akkor már elfoglalta szegedi beosztását. Én korábban megismerkedtem vele, még az előző évben fogadott egy konzultációra, furcsa módon az ELTE-n, és nem az Intézetben. A Péczeli Józsefről készülő disszertációmmal kapcsolatban volt néhány kérdésem. Készséges volt, bátorított, s igen hasznos észrevételei voltak. Amikor legközelebb találkoztunk, immár Szegeden, már meg is védtem a doktori értekezést, de Szauder József – ahogy akkor hívtuk: az „Öreg” – számára nem ez számított, hanem az, hogy a disszertáció szövege megfelelő szintű, publikálásra alkalmas legyen, magyarul: a disszertációból igazi tanulmány álljon elő. Most kezdődtek el igazán az én „tanulóéveim”: Szauder József végigment minden mondatomon, figyelmét nem kerülte el semmi, humoros, egyszerre goromba és kedves, de mindig pontos észrevételei nyomán a szövegem valóban átalakult. Úgy gondolom, hogy ez a kritikai szellem az Eötvös Collegium öröksége, bizonyá-

ra az is volt, de igencsak egyéni változatban. Ma sem értem igazán, de a nagyon szigorú véleményének is katartikus hatása volt, eszembe sem jutott megsértődni, pedig most (és a későbbi évek folyamán) igen cifra fordulatoktól sem tartóztatta meg magát. A munka azután – az ő közbenjárására – meg is jelent az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965-ös évfolyamában, két folytatásban. Én jobban szerettem volna, ha az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatban jelent volna meg. Egy könyv mégiscsak könyv, egy folyóiratban megjelenő közlemény kevésbé jelentős dolog. Erről azonban lebeszél: egy kéziratról nem tud a szakma, a publikációról igen, a könyvre hat-nyolc évet kellett akkoriban várni, a tanulmányra csak kettőt-hármat.

Családi okok miatt el kellett hagynom Szegedet, Pestre költöztem. A Szépirodalmi Kiadónál kaptam lektori állást. Nem kerültem rossz helyre: Réz Pállal és Szász Imrével voltam egy szobában. Az igazgató, Illés Endre ugyan nem nagyon kedvelt, de ebben a vonatkozásban nem voltam egyedül. Annál nagyobb problémává vált ezzel az életmód és munkahelyváltással az eredeti vonzalmam: az irodalomtörténeti kutatás, amelyet aligha lehetett igényesen – pontosabban: filosz módra – folytatni a szerkesztői tevékenység mellett. Úgy gondoltam, váltani kell, s a minták kínáltak: a fordítással foglalkozott pl. mellékesen (és pénzkereset céljából) elég sok szerkesztőtársam. Ezt bejelentettem az „Öregnek” is, aki azonban – ismét az érdekesebb szókinéséből merítve – lebeszél. Amint lehetőség nyílik rá, ígérte, átvisznek az Intézetbe, folytassam csak a filozofizációt. Ebben az ügyben még Klaniczay Tibor – ebben az időben ő volt az Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese – is behívatott, és beszélt velem. Én természetesen bíztam ezekben az ígéretekben, s néhány éven belül valóban sikerült is átkerülnöm. Aspiránsnak vettek fel, s az aspiránsvezetőm Szauder József lett. Közben a vele való konzultációk során már kialakult az új téma: Bessenyei Györgyről és a felvilágosodás magyar irodalmának első nemzedékéről írom majd kandidátusi értekezésem. Közben, 1965-ben az Öregnek is abba kellett hagynia a szegedi bölcsészkaron az oktatást, olyan betegség támadta meg, amely nem engedte meg a hetenkénti utazgatást. Újra az Intézetben lett a főállása, s ekkor – Klaniczay Tibor támogatásával és Tarnai Andor segítségével – megkezdte kialakítani azt az intézményes keretet, amely munkájához megadta a stabil hátteret. Ez az 1960-as évek második felében végbement. Elkészült a nagy programtanulmánya, amely a magyar irodalom 18. századi kutatásának helyzetét térképezte fel és feladatait jelölte ki. Elkészült és a következő évtized elején megjelent az ő és Tarnai Andor szerkesztésében egy hatalmas terjedelmű tanulmánykötet, *Irodalom és felvilágosodás* címmel. 1969-ben megalakult az Intézetben – az ő vezetésével – a XVIII. századi osztály.

Ebbe a keretbe kerültem be az 1960-as évtized végén. Akkor már néhány év óta (még szerkesztőként) elkezdtem dolgozni kandidátusi értekezésemre. Ez Bessenyei Györgynek az 1770-es évekre eső tevékenysége volt, a hagyományos értelmezés szerint ekkor kezdődött el a felvilágosodás kori magyar irodalom. Az is egyértelmű volt, hogy Bessenyei nem volt egyedül: körülötte egy meglehetősen népes nemzedék is színre lépett. Szauder József ezt az irodalmi világot alaposan ismerte, sőt: ő ismerte a legjobban. 1953-ban kismonográfiát írt az újkori magyar irodalom első jelentős alakjáról, a *Magyar Klasszikusok* című sorozatban egy terjedelmes tanulmányt közölt róla, s egy gazdag válogatásban mutatta be az életművet. Végül: ő írta az akadémiai irodalomtörténet III.

kötetében a Bessenyeiről szóló fejezetet – ez a kötet 1965-ben jelent meg, akkortájt, amikor már megállapodtunk, hogy én Bessenyeiről kezdem el írni kandidátusi értekezésemet. Utólag visszagondolva erre az időrendre, és számításba véve a körülményeket, elég egyértelmű a helyzet. Nem egy kevésbé ismert téma felé terelte érdeklődésemet, éppen ellenkezőleg: a disszertáció tárgyául éppen egy alaposan (és éppen általa) megművelt területet választottunk. Ez nekem akkoriban nem tűnt fel, most utólag visszaemlékezve – s az ő témavezető munkáját felidézve – a kritikai (önkritikai) szellem erőteljes jelenlétére kell gyanakodni. Ez a folytatásból egyértelműen kiderül: nem korábbi tanulmányaiban leírt korábbi igazságai érdekelték, hanem az, hogy mennyi él még a hajdani igazságokból. Ebben a szellemben ugyancsak az Eötvös Collegium örökségét kell látnunk, s azt is, hogy ennek a szellemnek kevés igényesebb és következetesebb képviselője volt, mint Szauder József.

Az 1960-as évek második felében fokozatosan és nagy vonalakban kialakult, hogy milyen irányban, milyen témák feltárásával tudom megoldani a feladatot. Ez az eszmetörténeti megközelítés volt, azon belül pedig a fogalomtörténeti analízis. Emlékezetem felidézi konzultációink egyik jellegzetes pillanatát. Nagyon alaposan kezdtem el tanulmányozni Bessenyei György szövegeit, s feltűnt, hogy korai filozofikus verseiben volt egy ismétlődő motívum: a világ „egy törvényének” megismerése utáni vágy. Erre addig senki nem figyelt fel. Amikor ezt megmutattam, s próbáltam belőle következtetéseket levonni, Szauder rögtön közbeszólt: „Ez az *esprit de systeme* jelenléte, rögtön olvasd el Cassirert.” Ez nagyon jelentős útbaigazítás volt. De nemcsak az eszmetörténet klasszikus tradíciója segítette az értelmezői munkát, hanem a modern szakirodalom is. A francia irodalomtudomány ezen a területen, éppen az 1960-as évek elején, komoly eredményeket ért el. Szauder József tájékozott volt ezen a terepen is, azzal döböntett meg például, hogy már megszerezte és alaposan ismerte ennek a termésnek két alapművét, Robert Mauzinak a boldogság fogalmáról, valamint Jean Ehrardnek a természet-eszme 18. századi irodalomban és tudományosságban játszott szerepéről írott terjedelmes opusait. Egy adott pillanatban pedig – már nem emlékszem pontosan, mikor – nekem is ajándékozta ezeket a műveket.

Szauder József sokoldalúan tájékozott volt a magyar irodalom történetében, ismeretek publikációi Kosztolányiról, Krúdyról, Babitsról, s egyáltalán nem biztos, hogy a széles körű és mély tudása minden alkalommal publikációiban is megjelent volna. Említettem, hogy mintegy tíz éven át volt az Eötvös Collegium egyik vezető tanára. Réz Pál mesélte el, hogy őt történetesen éppen Szauder felvételiztette, ezek a (ha jól emlékszem, „fejkopogtatásnak” nevezett) beszélgetések alaposan átvilágították a jelöltek felkészültségét. Szauder éppen Babitsról faggatta Palit. Babits költészetének a Réz családban kisebb kultusza volt, orvos édesapjának ő volt a kedvenc költője, s Réz Pál sem akármilyen felkészültséggel rendelkezett. A vizsgája is nagyon sikeres volt, de azért a beszélgetés során kiderült: Szauder tudása toronymagasan felülmúlja a jelölt kimagasló tájékozottságát (ezt maga Réz Pali mesélte). Krúdyról szintén publikált néhány tanulmányt, nem tudom, írtak-e jelentősebb dolgozatokat róla az elmúlt évtizedekben.

Különös ellentétben van ezzel a sokoldalú érdeklődéssel az a feltűnő törekvés, hogy egy-egy, általa már alaposan feltárt – számunkra legalábbis ilyennek látszó – témakör-

től gyakran nem tudott szabadulni. Állításait folyamatosan felülvizsgálta, olyannyira, hogy az eredeti célkitűzést feledve az adott témakörön belül új s új dimenzióba lépett át. Bennünket, fiatalabb munkatársakat, tanítványokat elképesztően széles körű tudása mellett a kritikai szellemnek ezzel a folyamatos, nemcsak mások munkáira, hanem saját tevékenységére is irányuló működésével nyűgözött le.

Kutatói alkatának ez a fausti vonása különösen látványosan mutatkozott meg számunkra a tragikusan korán érkezett halál utáni időben. Tudtuk, hogy a XVIII. századi osztály létrejötte után (talán valamivel korábban) célul tűzte ki egy Csokonai-monográfia elkészítését. Az 1970-ben kezdődő itáliai évek lassították ugyan a munka menetét, de nem akasztották meg: lényegében folyamatosan foglalkozott Vitéz költészetének problémáival. Szauder 1975-ban bekövetkezett halála azonban mindennek véget vetett. A közben elkészült tanulmányoknak nagy része megjelent, ezeket általában ismerte a szakma, s természetesen adódott a feladat. Az elkészült írásokat összegyűjtöttük, és az Akadémiai Kiadó – Klaniczay Tibor közreműködésével – megjelentette. Széles körben elterjedt volt a vélemény, hogy a Csokonai-szakirodalom addigi legjobb teljesítményeiről van szó. Emlékeztetőül néhány címet ideírok: *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)*, *Az estve és Az álom keletkezéséről (Csokonai és a felvilágosodás)*, vagy *A lappon éneke „A lélek halhatatlanságában” és az „Edda”*, de feltétlenül meg kell említeni a *Csokonai poétikájához* című tanulmányt is. A meglepetés azonban akkor ért bennünket, akik részt vettünk a poszthumusz kötet összeállításának munkájában, amikor megpróbáltuk megkeresni a tervbe vett és készülő monográfia körvonalait. Találtunk ugyan néhány tanulmányt, amelyek láthatóan valóban egy monográfia fejezeteiként készültek el, de a többség – a súlyos többség – nehezen lett volna beilleszthető egy zárt kompozíció keretei közé. A felületes szemlélő első pillantásra csak annyit lát, hogy itt előtérbe kerültek a részletkérdések. A kicsit is figyelmesebb olvasó azonban észreveszi: nem erről van szó. A tendencia, amely ezeknek az írásoknak a háttérben működik, éppen nem a részletkérdések irányába mutat. Úgy véljük, hogy itt a hagyományos monográfia kereteit új szempontok bontották meg, amit most – némileg leegyszerűsítve a helyzetet – úgy fogalmazhatunk meg, hogy *közben* felmerült, új és feltétlenül izgalmas, de immár inkább a problémátörténet körébe tartozó kérdésfelvetések térítették el az eredetileg kigondolt gondolatmenettől. Így azzal kellett szembesülnünk, hogy monográfia fejezetek helyett inkább önálló tanulmányokat kaptunk. Ezekben az a közös, hogy Csokonai költészetének valamely összefüggéséről szólnak, de nincsenek – legalábbis közvetlen módon – kapcsolatban egymással. Nem részlettanulmányokat olvasunk tehát, hiszen minden írás önmagában megálló, kerek egész, éppen ellenkező irányba vezet az olvasás: Csokonai életművének adott részlete valamely eddig ismeretlen távlatokra nyitja rá a szemünket, egy univerzum egy-egy részlete tárul fel előttünk. Ezek ugyan egyáltalán nem zárják magukba az érdeklődésünket, de nem is lesznek más részletek megismerésének feltételei.

Az analízisnek ez a szenvedélye az 1960-as évek elejétől, pontosabban: *A romantika útján* című tanulmánykötettel bukkan fel Szauder József munkásságában. Korábban – utaltunk rá – összegző jellegű munkákat írt, a *Magyar Klasszikusok* című mindmáig használatos sorozat három kötetének terjedelmes bevezető tanulmányai mellett az 1950-

es évek első felében két monográfiája is napvilágot látott, a már említett Bessenyei-könyv mellett egy Kölcsey Ferencről szóló opus. Ezek a munkák a magyar irodalomtörténet-írás klasszikus, Horváth János által megalapozott örökségét folytatják. Minden jel arra utal: az 1960-as években ettől az örökségtől távolodik el, s a modern irodalomtudomány útjait keresi. Ezt a kutatást mutatja a tervezett Csokonai-monográfia alakulástörténete, erre utal a Bessenyei-portré felülvizsgálatának szándéka, de – mutatis mutandis – Szauder József Kazinczy iránti érdeklődésének megváltozott iránya is.

Az életmű ismeretében jól megmutatható, hogy Szauder Józsefet Kazinczy régebben s eleinte talán mélyebben is érdekelte, mint Vitéz. Ezt jelzi például az akadémiai irodalomtörténetben (a „Spenótban”) megjelent nagy Kazinczy-fejezet, akárcsak az, hogy az imént emlegetett, 1961-ben megjelent tanulmánykötetben két tanulmány szól Kazinczyról, Csokonairól pedig itt még nem található írás. Az érdeklődés súlypontja a jelek szerint a következő évek során módosult. A szemléleti fordulat azonban ott van az 1960-as években születő Kazinczy-tanulmányokban is, amelyek közül a legfontosabb csak *Az Estve és Az Álom* című tanulmánykötetben jelenik majd meg (1971). Egy negatívum tűnik fel rögtön: egyáltalán nem esik szó bennük a nyelvújításról. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezt a nagy témakört Szauder mellőzhetőnek gondolta volna, éppen ellenkezőleg: ezek a tanulmányok láthatóan azért készültek, hogy a Kazinczy-életművet – kilépve a szokványos keretek közül – nagyobb távlatba helyezve mutassák be. E három tanulmány esetében tehát mintha a Kazinczy-kutatások új fázisának bevezetéséről lenne szó. Szauder József a „Spenót” Kazinczy-fejezetével mintha egy időre elbúcsúzott volna a „nyelvújítási harcokban” forgolódo irodalmi vezértől, ezt a nyilvánvalóan ideiglenesnek szánt búcsút azonban a sors véglegessé tette. Azt is észre kell viszont venni, hogy az 1960-as években keletkezett Kazinczy-írásai szintén eltérnek az irodalomtörténet klasszikus útvonaltól, de egészen másképpen, mint a Csokonai-stúdiumok. Ott a felmerülő, a Csokonai-életmű valamely részlegéhez szervesen kapcsolódó, azokat európai kontextusba helyező *problémakörök* térítették el a monográfia előre elgondolt gondolatmenetét, itt éppen fordított a helyzet. A 1960-as években keletkezett Kazinczy-tanulmányok – főleg a két utolsó – egyre mélyebben hatolnak be *egy problémakör* világába. Ennek a problémakörnek nincs túl sok közvetlen érintkezése a Kazinczy kapcsán oly gyakran elemzett témákkal, s nem csak azért, mert bennük szinte egyáltalán nem esik szó a nyelvújításról. Voltaképpen az életmű centrumához közvetlenül (látszólag) nem kapcsolódó problémátörténeti szempont vonzása téríti el a gondolatmenetet egy monográfia klasszikus útvonaltól. Ez a problémátörténeti szempont az élet (a személyes élet) és az irodalom (a személyes használatra értelmezett irodalom) viszonya, ahol az irodalom fogalma minden pillanatban nyitott a kor képzőművészetével való kapcsolat felvételére. Itt találjuk meg a magyarázatát annak, hogy Kazinczy világának miért és hogyan lett szerves része a neoklasszicizmus művészete és esztétikája. A nyelvújítás-hoz közvetlenül kapcsolódó írásokból ez nem tűnik elő.

Erről elsősorban a már az 1961-es tanulmánykötetben megjelent *A kassai érzelmek iskolája* és csak *Az estve és Az álom* című kötetben (1971) napvilágot látott *Veteris vestigia flammae* (*Kazinczy szerelme*) tanúskodik világosan és erőteljesen. A két tanulmány egy folytatásos történet keretébe illeszkedik, amelyet érdemes felidézünk.

A történet az 1780-es évtized utolsó éveiben kezdődik, amikor Kazinczy II. József oktatásüggyel foglalkozó, igen sikeres hivatalnokaként dolgozott. Székhelye Kassán volt, ahol 1785-től 1791-ig tartott fenn állandó lakást. Főnöke gróf Török Lajos. Sokat utazik, de azért jut ideje a társasági életre. A kassai előkelő körök világában élénk szalonélet zajlik, sok a csinos fiatal nő, akiknek körében a fiatal Kazinczy igen otthonosan érezte magát. Sok jel utal arra, hogy szertelen, csapongó érzelmi életet él, négy-öt éven át egyszerre több ifjú hölgy is vonzza, soha nincs úgy, hogy – ezt olvassuk Szauder József tanulmányában – „ne két (vagy három) nőbe lenne szerelmes egyidejűleg”. Tudjuk, hogy a fiatal hivatalnok számára a kassai hölgyek közül a legfontosabb szereplő Kácsándy Zsuzsanna volt, aki „Süsie” néven szerepel általában. Fontos megemlítenünk, hogy Kazinczy nagyrészt megsemmisítette bizalmas levelezését, ezért közvetlen forrásból származó adatok teljes körűen nem állnak rendelkezésre, Szauder Józsefnek ugyan viszonylag sok, de csak közvetett információ alapján kellett átfogó képet adnia hősének kassai magánéletéről. Ez azonban nemcsak a kassai évekre igaz, hanem a folytatásra is. A „kassai érzelmek iskolájának” központi problémája – mint már utaltunk rá – az a sajátosság, ahogy az élet, az irodalom és a képzőművészet egymáshoz való viszonyát felfogja, az életet irodalomként éli és viszont: az irodalomra és a képzőművészetekre való utalás szinte állandóan ott van az életszemléletében. Ez érvényes a *Veteris vestigia flammae* című tanulmányra, amely – mint említettük – a kassai érzelmek iskolájában elkezdett történetet folytatja. Ennek persze feltétele volt, hogy a valóságos életben is folytatódjék a történet.

A kassai érzelmek iskolája Kazinczy szempontjából ott ért véget, hogy „Süsie” 1790 végén férjhez megy gróf Gyulai Ferenchez, s vele Andrásfalvára költözik. 1807 tavaszán azonban férje meghal, s Süsie két gyermekkel özvegyen maradt. Nem lehet pontosan tudni, hogy milyen módon, de a férj halála után néhány héttel már leveleztek. Közben színre lép az ifjú Döbrentei Gábor, Kazinczy legjobb barátjának, Kis Jánosnak pártfogoltja, ekkor Göttingában tanul, de készül haza, s arra kéri Kazinczyt, szerezzen neki nevelői állást valamelyik előkelő erdélyi családnál. Némi komplikációk után 1807 decemberében már Andrásfalván van, Süsie két gyermekének nevelőjeként áll alkalmazásban. A helyzet egyértelmű, a hajdani szenvedély újra él (a címbe emelt Vergilius-idézet is a régi tűz, a szerelmi tűz újjáéledésére utal), s Döbrentei dolga a közvetítés. Ez a túlnyomórészt levelezésben élő, de igen intenzív érzelmek néhány év után áthullámszik Süsie kislányára, aki közben viruló ifjú hölgy lett. Most egy valóban elképesztő, két évtizedig tartó s igen komplikált szerelmi történet kezdődik el, átítva képzelettel, szenvedéllyel, nosztalgiával, irodalmi-képzőművészeti reminiscenciák sokaságával (a neoklasszicizmus motívumaira való utalások most jelennek meg nagy erővel Kazinczy életművében), költészettel, s az idő hatalmával szemben való írói küzdelemmel. Meg rejtélyekkel. A történet színtere a levelezés, kivéve Kazinczy három hónapos erdélyi útját 1816-ban, amikor viszonylag sok időt tölt el a hölgyek társaságában, Andrásfalván, de főleg Dédácson, a hölgyek nyaralójában.

Ebben a két tanulmányban Szauder jóvoltából Kazinczy világának olyan dimenziói tárulnak fel, amelyeket aligha pillanthatunk meg a nyelvújítási harcok felől, viszont a nyelvújítási harcok teljesebb megértéséhez szükség van ezekre a dimenziókra.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentés Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2018.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft